

Szlávik Gábor:

8. évfolyam 2. szám A. D. MMVII
"A szegények mindig veletek lesznek" (Mt 26,11.) - a szegénység fogalma és társadalmi értékelése az antik szerzőknél, az újszövetségi iratokban és a Kr. u. I-III. század keresztény gondolkodóinál

Apósom, Tar(r) László emlékének, aki már kora gyermekségében megtapasztalta a szegénység örömeit és kínjait

Az Ó- és Újszövetség iratainak olvasói az egyes bibliai könyvekben gyakorta találkozhatnak a »szegények« és a »szegénység« fogalmaival. S ugyancsak gyakorta találkozhatnak a »szegénygondozás« fogalmával. Egy olyan, szervezett formát is öltő gondoskodással, amely – különösen az ún. harmadik világban – napjainkra szinte már a korai keresztény időkben betöltött szerepéhez hasonló jelentőséget nyert az Egyház mindennapos tevékenysége során.

Lényegesen ritkábban akadhatnak a társadalom alsó rétegeinek életformájára történő utalásokra az antik auktorok olvasói. Az efféle közlésekkel még a római császárkor görög és latin szerzői is többnyire csak más témák megjelenítéséhez kapcsolódva állnak elő, amit részben sajátos műveltségisményük, részben pedig az itt elsődleges forrásainknak számító rhétorok, politikai gondolkodók és történetírók rendi szempontoktól meghatározott érdeklődése magyaráz.

Jómagam akkor figyeltem fel a »szegénység« fogalmába sorolható komplex jelenségekre, amikor közelebbről is megvizsgáltam a montanisták a római Nyugat-Kis-Ázsia területén a Kr. u. II. század második felében kibontakozott mozgalmát. Egy olyan témát, amely iránt mindeddig csak kevés érdeklődést mutattak a korai egyház történetének hazai kutatói, s amely témát ugyancsak mellőzni látszik a magyarországi óorkutatás.[1]

A montanista mozgalom értékelése terén végzett korábbi kutatásaimhoz kapcsolódva, néhány észrevételt szeretnék tenni itt, melyek a »szegénység« „pogány” és keresztény értelemben vett fogalmából kiindulva, annak társadalmi értékelésének folyamatát kívánják főbb vonalaiban megvilágítani. Közelebbről azt az értékváltást, amely a »gazdagság« és a „»szegénység« fogalmaihoz kapcsolható erkölcsi értékek szemléletében már a Kr. u. II. század végének keresztény egyházában is oly jelentős változást hozott.

A téma jelentőségét számomra az adja, hogy a formálódó püspöki egyházakkal szemben fellépő montanizmus, mint ismeretes, alapvetően a *szegények mozgalma*, majd *a szegények egyháza* volt. A római hatalomtól és a városok görög, vagy életmódjában és szemléletében is göröggé lett vezetőrétegétől egyaránt elnyomott szegényeké. Olyan, a hellénizálódás folyamatától még a Kr. u. második század derekán is csak kevésbé érintett, zömében a régió vidéki lakossága köréből kikerülő szegényeké, akiket etnikailag „félbarbároknak” tartottak, s akikre már csak ezért is megvetéssel tekintett a partmenti görög városok tehető lakossága.[2] Az általunk kiválasztott példák így részben adalékkal is szolgálhatnak az előítéletek történetéhez, a messzi időkre visszanyúló társadalmi sztereotípiák kialakulásának történetéhez is. Ugyanakkor a téma vizsgálatával – várakozásaim szerint – talán közelebbről is megismerhetjük azt a szellemi környezetet, ahol a korai keresztény közösségek hitélete a gazdag római Nyugat-Kis-Ázsia keleti peremén, a meglehetősen szegény és elmaradott vidéknek számító Közép-Phrygiában kibontakozott.

A probléma természete és néhány kérdésfelvetés

Néhány egyszerű feltevésből indulnék ki vizsgálódásaim során. (1) A szegénységet csillapíthatónak, de meg nem szüntethetőnek tartotta minden kor társadalma, a szegénység gyűjtőfogalma alatt felsorolható jelenségeket pedig örökkön valónak ítélte meg. (2) A szegénység fogalmához mindenkor társadalmi előítéletek sora kapcsolódott. Részben azért, mert a vezető rétegek számára ez így volt kényelmes, részben pedig az éppen a létminimum felett, annak peremén, vagy jóval alatta élő szegények kényszerűen igénytelen életmódjának egyik nyilvánvaló következményeként. (3) A szegényekre egyben félelemmel is tekintettek a mindenkori vezető rétegek, még a gazdag jövevők is, főként a „csőcseléknek” minősített városi szegénység időről időre megisméltlódó zavargásai miatt. Mindez már eleve kizárta a tömeges méreteket öltő szegénység társadalmi eszményé tételét. A szegénységet mint életformát magasztaló elképzeléseknek azonban ugyanez a felfogás már teret engedett. (4) Hasonló felfogás alakult ki mindezekről a Kr. u. III-IV. század keresztény egyházában, részben a »*gazdagok*« a gyülekezetekben való tömeges megjelenésének egyik – nyilvánvaló – következményeként. A »*szegénység*« fogalmához kapcsolódó korábbi képzetek lassú átalakulása itt a püspöki egyházak létrejöttével párhuzamosan ment végbe. Maga az *értékváltás* pedig közelítőleg egybeesett az ún. monarchikus epizkopátus megszilárdulásához vezető folyamat lezáródásával.

Mint látni fogjuk, több gyökerű volt, ám végső következményeit tekintve csak a Kr. u. II. század második felében indult meg ez az értékváltás. A folyamat kezdetén még a régi erkölcsi normák az új életmód által kikényszerített megszűnése, illetve átalakulása áll.[3] Csak ezután következett be a kor társadalmának alapvetően ugyancsak gazdasági okokra visszavehető kettészakadása. A most már elsődlegesen a vagyoni helyzeten alapuló polarizálódás. Ez előbb a társadalmi tagozódásban nyilvánult meg (a szabad lakosság a *honestiores* [„tiszteletre méltók”] és a *humilores* [„alacsony rangúak”] kategóriáira történő osztása), majd a „szegény” és a „gazdag” elkövetőket ugyanazért a cselekményért eltérő büntetési tételekkel sújtó jogszolgáltatás területén is megmutatkozott.[4] Amennyiben csak a társadalmi tagozódás átalakulásának menetét vizsgáljuk, kezdeti stádiumában a Kr. u. I. század végén – vélhetően valamikor Kr. u. 90 és 95 között – keletkezett ’*Jelenések könyvének*’ egy passzusa is tükrözi ezt a folyamatot [5]

Ezeket, az itt kérdésfelvetések formájában megfogalmazott témákat fogjuk tárgyalni következőkben. Néha kényszerű rövidegességgel, és az olvasó részéről többnyire feltételezve a görög-római világ kultúrájának és társadalmának bizonyos szintű ismeretét.[6] Viszonylag sok antik szöveghelyet közlök a tanulmány első részében. Felsorakoztatásuk egyben azt a célt is szolgálja, hogy láthassuk, mennyire távol álltak a „*boldogok a szegények*” (Lk 6,20; vö. Mt 5,3.) típusú megnyilatkozások a görög-római világ az egyes társadalmi rétegek státuszáról és presztízséről alkotott elképzeléseitől.

A kérdésfelvetések jogosultsága és néhány módszertani megjegyzés

A kérdésfeltevések jogosultságát részben igazolta már a korábbi kutatás. Ám mindezt anélkül tette, hogy különösebb figyelmet fordított volna a lehetséges összefüggések feltárására. Az alábbiakban ezekből szeretnék egyfajta válogatást adni. Mivel az általam felvetett kérdéseket nem tárgyalja, összességében tárgyalja, vagy csak más összefüggésben érinti a modern szakirodalom, tanulmányomban így eltekintek az ún. másodlagos irodalom – öncélú – felsorakoztatásától.[7] Munkám a számba jöhető források elemzésén alapul. Az adott terjedelmi korlátokon belül azonban csak az általam legjellemzőbbnek ítélt forráshelyek közlésére szorítkozhatom.

A tanulmányban felvetett kérdések vizsgálata már csak ezért is olykor meglehetősen szűk körben mozog. Minderre azonban tudatosan törekedtem e meglehetősen szerteágazó, sokrétűségében pedig már-már parttalannak látszó téma tárgyalásakor.

Hogy néhány példával is éljek: az itt rendelkezésemre álló keretek között nyilván nem tarthattam feladatomnak a modern kori társadalmakban is fellépő szegénység egyes formáinak (kategóriáinak) meghatározására irányuló szociológiai kutatások ismertetését.[8] Megítélésem szerint mindez nem vinne közelebb minket témánk jobb megértéséhez. Ugyancsak ezért utalás formájában sem foglalkoztam az ún. *materiális szegénység* fogalomkörén túlmenő jelenségekkel (*mentális vagy spirituális szegénység*). De nem tértem ki részletesebben az antik euergetizmus és a keresztény könyörületesség közötti különbségekre sem. Mindezek csak elvonnák figyelmünket a lényegi kérdésektől, s már szétfeszítenék ennek a – várakozásaim szerint egyszer majd könyv vagy könyvrészlet formáját is öltő – tanulmánynak a kereteit.

Kutatástörténet

A »szegénység«, illetve a »szegények«, valamint a »szegénygondozás« fogalmi szorosán kapcsolódnak az újszövetségi kortörténethez, amiként a korai egyház történetének tanulmányozásához is. Ennek ellenére a téma egyes aspektusai máig nélkülözik az átfogó – monografikus – feldolgozást. Bár a korai kereszténységen belüli szegénygondozás kérdésköréhez kapcsolódva már a XIX. század során is számos kiváló cikk és tanulmány íródott, ezekből pedig több, az átfogó ábrázolás igényével megalkotott könyvrészlet született,[9] a szegénység fogalmához köthető gazdasági és társadalmi jelenségek átfogó értelmezése mindmáig a korai egyháztörténet kutatásának egyik komoly adóssága maradt.[10]

Hasonló megállapítást tehetünk a téma a klasszikus antikvitáson belüli kutatásával kapcsolatban is. Az effajta témák vizsgálata, úgy tűnik, nem igen keltette fel a kutatók érdeklődését. Mindez már abból is nyilvánvalóvá válik, hogy a szélesebb szakmai közönségnek szánt ókortörténeti szaklexikonokban (KIP; OCD[3]) nem szerepelnek a szegénység témakörébe tartozó kérdéseket tárgyaló szócikkek, illetve címszavak. De erre utalna az a körülmény is, hogy egy újabban megjelent, a jóléti állam kérdéskörét történeti perspektívában vizsgáló nemzetközi konferencia-kötetből teljességgel hiányzik a görög vagy római kori szegény városi lakosság életkörülményeinek vizsgálata. Szerepel viszont a kötetben két olyan tanulmány is, amely részletesebben taglalja a középkori városokat lakó szegények életkörülményeit.[11] Így néhány, a szegénység fogalma alatt összefoglalható tárgykör vizsgálatára irányuló, s jobbára szerény kezdeményezéstől eltekintve, az egyedüli előrelépésként csak Évelyne Patlagean kiváló munkáját nevezhetjük meg itt: *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles* (Mouton. École des hautes études en sciences sociales), Paris – La Haye (Den Haag) 1977. Ez azonban némiképp régi munka már, s mint címe is mutatja, egy vizsgálódásaink körén kívül eső időszakkal foglalkozik.

A szegénység témájának megközelítése és a szegény alakjának főbb megjelenítési formái az ó- és újtestamentumi könyvekben, valamint a klasszikus antikvitás irodalmi forrásaiban (I.1.1-3.)

(I.1.1.) A szegénység a korai időktől fogva egyik állandó kísérője volt az emberiségnek. Téren és időn át minden kor társadalmában nagy számban akadtak szűkösen vagy a létminimum peremén élők, vagy éppenséggel koldusok. Utóbbiakat már nem is nevezhetjük szegényeknek, hiszen nem tudtak a maguk fenntartásáról gondoskodni, s így teljességgel mások támogatására voltak utalva. A szegénység mindenütt jelen volt. Átmeneti és állandósult formáiban egyaránt megszüntethetetlennek látszott, s mint mondtuk, örökkön valónak tűnt fel a mindenkori kortársak előtt.

„A szegények mindig veletek lesznek” – olvashatjuk Máténál (26,11.),[12] majd hasonlóképpen János a montanistáknál megkülönböztetett tiszteletben részesített evangéliumában (12,8.)[13]. Örökkön valónak tartotta a szegénységet már az Ótestamentum: „a szegény nem fogy el a földről” (5Móz 15,11.). Örökkön valónak, és olyan dolognak, amely Isten rendelésén alapul (1Sám 2,7-8;[14] vö. Péld 22,2.). Ugyanígy

vélekedtek erről később a római császárkor latin és görög szerzői is.

(I.1.2.) Mivel pedig a szegénységet örökkön valónak tartották, általában maguk a szegények is békével viselték sorsukat. Túrték a rosszat, akár a bibliai Lázár (Lk 16,19 skk.). Forrásaink, kevés kivétellel, ilyenek – szelídnek, alázatosnak és szerénynek – mutatják be a tisztességes szegénységben élőket éppúgy, mint a nincstelen nyomorultakat. Csak ha szűkös életkörülményeik már az állandósuló létbizonytalansággal párosultak, a társadalom alsóbb rétegeibe tartozó csoportok tagjait csak akkor hatotta át a teljes kiúttalanság érzete. Az, az inkább a középosztályba tartozó gondolkodóktól kifejezésre juttatott életérzés, hogy jobb lett volna meg sem születni, hiszen a szükségét szenvedők léte maga a nyomorúság (Préd 4,1-3.)^[15]. A hatalmasoktól és a gazdagoktól elnyomott szegények fáradozása pedig, hogy kikerüljenek méltánytalan helyzetükből, hiábavaló és céltalan.

Még a kitartó fáradozás (*penomai*), a kemény munka (*ponos*) sem igen hozhatták meg a szegénységből (*penia*) való kilábalást. Maguk az etimológiaiak is jól tükrözik az erről kialakított közvélekedést: aki szegény sorba került, bármit is tett, többnyire mindig is szegény (*penés*) maradt.^[16]

Az aszályok nyomán fellépő éhínségek azután még az éhhalál általi pusztulás rémét is felidéztek. A gyakori háborúk pedig éppúgy magukkal hozhatták a csekélyke vagyon elvesztését, mint a rabszolgává válás lehetőségét, vagy a fegyver általi pusztulást. Időről időre végigszántottak a földön a járványok is (vö. Ez 14,21; Jel 6,8.). Mindez fokozta a kiszolgáltatottság érzését, s csak még inkább egyfajta csendes beletörődést sugallt. Hogy elégedjünk meg azzal, amink van, hiszen még azt is elveszíthetjük. Az emberi élet ugyanis – miként azt történeti műve egyik ismert epizódjában a Kr. e. V. század második felében alkotó Hérodotos is megfogalmazta már – „*a sors játékszere*” (I,32: *pan esti anthrópos symphoré*; vö. I,85.).

A szegények így tehát többnyire egyfajta csendes beletörődéssel viselték szűkös életkörülményeiket. A létfenntartás kényszere szinte minden energiájukat lekötötte. A másoknak való kiszolgáltatottság érzete pedig gyakorta már emberi méltóságuk megőrzésének ellenében hatott.^[17] A gazdagokkal és az előkelőkkel való egyenrangúságuk tudatának az a kifejeződése, amelyet '*Nehémiás könyvé*'-nek elején, az 5. rész bevezetésében olvashatunk, inkább csak ritka kivételnek mondható.^[18]

(I.1.3.) Az ókorból ránk maradt irodalmi alkotásokban a szegények ábrázolásának változatos példáival találkozhatunk. A szegénységgel járó életmód idillivé formált megjelenítéseitől kezdve,^[19] a szegény és a gazdag egymásrautaltságát hirdető nézeteken át,^[20] egészen a szegénység által kiváltott negatív társadalmi jelenségek teljes tagadásáig, meglehetősen széles skálán mozognak a rendelkezésünkre álló példák, vagy éppen példázatok. Ezek egyben szerzőiknek a témához való hozzáállását is jól tükrözik. Az örökös szükségben durvává lett és néha már egészen elvadult, rongyokban járó, s a zordabb téli időszak kivételével jórészt mezítlábas szegények életének realiztikus bemutatásával csak ritkán találkozhatunk.^[21]

Az ismert újszövetségi hely, amely egyenesen felszólít arra, hogy „*mindenki maradjon meg abban a hivatásban, amelyben elhivatott*” (1Kor 7,20 skk; 24.) – még csak a szegénység állapotával való megbékülésre való felhívás egyik sajátos példájának tekinthető. Az Újszövetség sehol sem tagadja a szegénység által kiváltott negatív társadalmi jelenségeket. Ezt teszi Pál apostol is, bár ő szívesebben folyamodik körülírásokhoz, ha az egyes gyülekezeteken belül fellépő társadalmi feszültségekről beszél (Róm 12,7 sk; 2Kor 8,14; Gal 6,10.). Leveleiben Pál mégis gyakorta alkalmazza a *ptóchos* ('szegény') kifejezést.^[22] Más szerzők azonban, így mindenekelőtt a rhétorok, akik bátran élhettek a szónoklat műfaja által számukra biztosított szabadsággal,^[23] tudatosan nem említik, vagy kifejezetten tagadják a szegénységgel együtt járó szenvedéseket és társadalmi bajokat. Példaként hadd hozzam fel itt Aelius

Aristeidés „*Róma magasztalására*” tartott beszédét (*’eis Rhómén’* – or. XXVI – ed. Keil), amely valószínűleg Kr. u. 143-ban hangzott el, az uralkodó – joggal feltételezhető – jelenlétében.

Aelius Aristeidés, aki a Római birodalmon belül a görög kultúra és a görög nyelvű irodalom másodvirágzását eredményező ún. második szofisztika korai szakaszának egyik meghatározó egyénisége volt, ebben a beszédében úgy mutatja be a szegényeket, mint akik nagyon is elégedettek sorsukkal. „*Szegénynek és gazdagnak egyaránt [...] kedvére, de éppúgy hasznára is vannak a jelenleg fennálló viszonyok* – jelenti ki a Róma által teremtett rend előnyeit a császár (Antoninus Pius) jelenlétében magasztaló neves görög rhétor –, *s egy másfajta életmódnak nem is lehetne helye. Mert ami itt létrejött, az az állam rendjének egyedülálló, s mindeneket magába záró harmóniája, és amiről korábban úgy gondolták, hogy együtt és egyszerre meg nem valósítható, az egységben talált egymásra álltalatok*” (or. XXVI,66 – K.). Jobb életkörülményeket a szegények nyilván nem is kívánhatnának, hiszen „*nagy, s az illő egyenlőség van itt a jelentéktelen és a hatalmas, a névtelen és a hírneves, szegény és gazdag, nemes és nemtelen*[24] *között*” (or. XXVI,39 – K.).[25] Nem csoda hát, ha „*azok körében sincs gyűlölet*”, akik a gazdagok alkotta municipalis arisztokrácia igazgatása alá rendelve találtak maguknak a társadalomban helyet (or. XXVI,65 – K.) – legalábbis a Kr. u. II. századi Birodalom állapotáról idilli képeket festető kis-ázsiai szónok szerint.[26]

Aelius Aristeidés itt persze szándékosan nem szól a városi alsó rétegek gyakorta kilátástalan helyzetéről. A szegény városi lakosság nyomoráról, vagy az önkormányzatú város *chóráján* (territóriumán) élő falusi szegénység gyakori elégedetlenségéről, amely nem egyszer a helyi hatóságokkal való nyílt összecsapásig fajult. Beszédébe mindez nyilván nem illett bele.[27] A korszak más alkotóitól azonban tudjuk, hogy akadtak másfajta szegények is. Olyanok, akiknek gyűlölete – úgy tűnik – sohasem csillapult a »*gazdagok*« iránt.[28]

A megalázottak, a megnyomorítottak, az idegen hódítóktól és a „honi föld” változó hatalmasságaitól egyaránt szorongatást szenvedők így azután nem egyszer komoly társadalmi feszültségek kiváltóivá váltak. Néha pedig már erőszakosan léptek fel. Különösképpen akkor, ha szűkös megélhetésük is veszélybe került. Ha végleg elfogyott ételmük, és már kilátásuk sem volt annak pótlására.

Az antik világban, mint már említettük, gyakoriak voltak az éhínségek.[29] Az ezzel járó nehézségeket még a gabonaüzérek is súlyosbították, akik, a végtelenségig felcsavart áráikkal, a nagyvárosokat lakó szegények számára megfizethetlenné tették az akkoriban amúgy is kevés gabonát. Az éhhaláltól való félelmében szinte esztét vesztett, feldühödött, s mindenre elszánt szegények tömege ilyenkor azután egészen másfajta arcát mutatta. Egy, a Kr. u. I. század utolsó harmadából származó leírás részletesen is megörökít egy ilyen esetet. A lakosság kiváltságos csoportjaitól csak „csőcselökként” (*ochlos*) emlegetett városi szegények előbb köveket hajigáltak, majd megpróbáltak mindazok házát felgyújtani, s porig égetni a bennlevő asszonyokkal és gyermekekkel együtt (!), akiről tudták, vagy akárcsak sejtették, hogy mások éhségén nyereszkedett.[30]

A szegények, de különösen az éhező s nincstelenségre kárhoztatott szegények, tehát veszedelmessé is tudtak lenni. A módosabb rétegek számára ezért, ill. a társadalmi szolidaritás alapvető (erkölcsi) normáin túlmenően részben ezért is, már Mózes 5. könyvének egy passzusa is kötelezettségként írja elő a róluk való gondoskodást (5Móz 15,11: „[...] légy bőkezű az országodban levő nyomorult és szegény testvéreddel szemben”). Hasonló okokból az archaikus kori Görögország egyik jellegzetes alakjának számító koldus, bár rövid időre, a vendégjog egy pontosan körülhatárolt minimumában részesült.

A végképp elkeseredett városi szegények erőszakos cselekményekkel párosuló – tömeges – megmozdulása azonban inkább kivételszámba ment. A nagyvárosokban időről időre visszatérő éhséglázadások és tüntetések ellenére a szegények, különösen a falusi szegénység, többnyire passzív szemlélői maradtak a mindenkori társadalom belső történéseinek. A vezető rétegek képviselői, mint mondtuk, többnyire így is gondoltak rájuk, és jobbra ez határozta meg a szegénység témájához kapcsolódó filozófiai és politikai gondolkodást.

Ezért talán inkább csak az akkori társadalom a szegények között is a legszegényebbnek számító koldusok meglétével kapcsolatos rossz lelkiismeretére vall az a korai vallásos képzet, miszerint a koldusok, akár az idegenek, az istenek védelme alatt állnak,[31] s aki bántalmazza őket, arra a bosszuló sorscsapás megszemélyesítőit, *Erinyösöket* küldenek (Hom. Od. XVII,475.). Amiként – vélhetően – erre vezethető vissza a monoteista zsidóság azon hite is, hogy maga az Úr lép fel a gazdagok és hatalmasok erőszakoskodásaival szemben gyámolításra szoruló szegények védelmében (Zsolt 12,6; Péld 22,22 sk; Jer 20,13. stb.). Éppen úgy, mint az Ótestamentum könyveiben az elesettség és a kiszolgáltatottság megtestesítőivé formált özvegyek és árvák oltalmazójaként (Zsolt 10,14;18; 14,6; 68,6. stb; vö. 2Móz 22,21; 5Móz 10,18; Ézs 1,17. és Jer 22,3. stb.).

A szegénység fogalma és alapvető kategóriái az antik világban: szegények, nincstelenek és koldusok (I.2-4.)

(I.2.) A »szegénység« fogalmához minden kor társadalmában az anyagi javakban való *nélkülözés* képze, esetenként pedig az élelem tartós vagy időleges hiányát jelentő *ínség* fogalma társult (vö. Lk 6,21.). Így volt ez az ókori Mediterráneum világában is, ahol ritka, sőt már-már az aranykor-mítoszokat idéző, ideálissá formált állapotnak számított az, amikor a szegények rendszeresen kielégíthették legelemibb életszükségleteiket (vö. Zsolt 22,27: „*esznek az alázatosak, és jóllaknak*”; vö. még Mt 8,10 sk.[32]).

Különösen a gyökeres átalakuláson átmenő – korai – társadalmakban vált a nyomorúságra ítélt alsóbb rétegek leszakadási folyamatának egyik tipikus kísérőjelenségévé a kényszerű éhezés. Minderre számos példát találhatunk már a Homérosnak tulajdonított két nagy eposzban, az *Íliás*ban, de még inkább az annál későbbi állapotokat tükröző *Odysseiában* is. A gyökértelenek és a bolyongók világában (egy ilyen világ társadalmát állítja elének a homérosi *Odysseia*) a nincstelenség határán vagy azon túl élő szabad szegények életstratégiájának egyik központi elemévé emelkedett az a célkitűzés, hogy naponta élelemhez juthassanak. Ez mozgatta szinte minden cselekedetüket, mint arról az eposzok több helyén is olvashatunk (I. küln. Od. XV,343-345. és XVII,286 sk;[33] vö. még Od. XVII,220 sk. = 377 sk. és 286 sk. = 473 sk;[34] továbbá XVIII,53 sk. stb.).

Ám gyakorta azok sem voltak jobb helyzetben, akik állandó lakóhellyel, s ott szerény javakkal rendelkeztek. *A mindennapi kenyér* (Mt 6,11.) még ezeknek sem adatott meg rendszeresen.

A jó termőföldekben szűkölködő Görögországban a földművelésből élő lakosság helyzete nehéz volt, sőt az nem egyszer ínséget szenvedett. A Kr. e. V. századi görög történetíró, Hérodotos egyenesen a hellének egyik közös sajátosságának nevezi a szegénységet (VII,102.).[35] Így korántsem tekinthetjük egyedi esetnek azt, amit ugyancsak egy Hérodotosnál feljegyzett történetben olvashatunk: hogy a paraszti munka révén csak szűkös megélhetést nyújtó kis égei-tengeri sziget, Andros lakói a szegénységet, kényszerű tréfálkozással, egyik helyi istenségüknek nevezik.[36]

Szegényes, sőt gyakorta hiányos táplálkozás, majd az ebből következő betegségek. A Kyklasok második legnagyobb szigetének számító, ám mindössze 384 km² kiterjedésű, hegyekkel borított Andros a földművelésből megélni próbáló lakóinak nyilván a szegénységnek ez az oldala jutott. A klasszikus, majd a hellénisztikus kori polis szegény sorsú polgárainak pedig a rossz lakásviszonyokkal, valamint a kvalifikálatlan munkában[37] töltött idő és a munkanélküliség periódusainak kényszerű váltakozásával kellett szembenézniük. Csekély változással, hasonló állapotokat láthatunk a római uralom korában is, különösképpen akkor, ha megvizsgáljuk a Birodalmon belüli Kelet népes nagyvárosait.

Mindezek együttesen a gazdasági okokra visszavezethető, tömeges méreteket öltő szegénység meghatározó vonásait képezik. Vagyis azon – időleges vagy tartós – állapotét, amikor a rendelkezésre álló javak

mennyisége csak részben fedezheti, olykor pedig már nem is fedezi a mindennapok során felmerülő tényleges szükségleteket.[38]

Amikor pedig már a legelemibb életségigetek biztosítása is veszélybe kerül, majd – legalábbis rendszeresen – jobbra lehetetlenné válik, ez a nyomor állapota.[39] A szabad lakosság legszegényebb rétegének egyes csoportjai éltek ezen a szinten: a krónikus betegek, munkaképtelenek, a támasz nélkül maradt özvegyekből és árvákból összetevődő nincstelenség[40] és a szociális struktúrák szélső peremén is túl elhelyezkedő koldusok. Ez utóbbiak is számos alcsoportra oszlottak: a helyhez kötött és a vándorló életmódot folytató koldusok csoportjaira, illetve olyanokra, akik állandó jelleggel űzték, vagy csupán kiegészítő megélhetési forrásként folytatták a koldulást. Ínséges időkben azután, amikor a rendelkezésre álló élelemből már a szegényeknek is alig jutott, a tartósan a nyomor állapotában élő rétegeknek a helyzete egyenesen kilátástalanná vált.

(I.3.) Mint a fenti megfogalmazásból is kitűnik, a »szegénység« és a »nincstelenség« fogalma már a korai időkben is élesen elvált egymástól. Akkor is, ha látszólag nincs nagy különbség a tartós szegénység alsó határán élők és a nincstelenség kategóriájába lesüllyedt személyek szerény javai között. Mindez jól érzékelhető már a kora archaikus kori Görögország gazdasági és társadalmi viszonyaiba bepillantást engedő *Odyssiából* is. Ennek egyik epizódjában azt olvashatjuk, hogy akkoriban egy köntösből (vagyis egy öltözet ruhából, amely magában foglalta az időjárás viszontagságaitól óvó, vastag szövetből készült köpenyt is), saruból és elegendő enivalóból állt a kényszerűen napszámért elszegődő szegény szabadok, a „tűzhely nélküli” *thé*sek egész vagyona (Hom. Od. XVIII,357-361.). Mivel azonban a szegények legalsó kategóriájába tartozó *thé*sek helyzete meglehetősen bizonytalan volt, gyakorta előfordult az is, hogy kénytelenek voltak összekoldulni mindazt, amit nem tudtak napszámmal megkeresni. Így ők, ha időlegesen is, de egyfajta átmenetet képeztek az önmaguk fenntartására még képes, s helyzetükből adódóan így nyilván szerény javakkal is bíró szegények, valamint az önmaguk fenntartására már képtelen, teljességgel nincstelen rétegek között.

Még ezeknek, a nélkülözés és a nyomor határán élő embereknek is volt tehát valami szerény kis tulajdona. A Kr. u. I. század utolsó harmadában alkotó latin költő, Martialis ezért világosan ki is mondja egyik epigrammájában, hogy nem nevezheti magát szegénynek az, akinek nincsen semmije: *non est paupertas ... habere nihil* (XI 32,8.). Ezek a valóban nincstelenség számító koldusok. Hasonlóképpen fogalmazott már az attikai ókomédia egyik legjelentősebb, s számunkra leginkább ismert képviselője, Aristophanész is. Aristophanész *'Plutos'* ['Gazdagság'] címet viselő darabjában *Penia*, a szegénységet megtestesítő nőalak kifejti, hogy míg a koldus teljesen nincstelen, s így kénytelen a semmiből élni, addig a szegényt elkerüli a szükség, bár szerényen él, hisz' munkája nem termel felesleget (551-554.). A darab fenti jelenetének kezdetén ezért a Szegénység istennője, *Penia*, ez a komédiaköltőket megillető szabadság jogán Aristophanéstól kigondolt nőalak, tagadja, hogy a koldusszegénység megtestesítőjévé formált *Ptókheia* az ő testvére lenne (549 skk.).[41] Ám a szegénység fogalma még így is meglehetősen viszonylagos.

A már a hellénisztikus korszak gondolatvilágát megjelenítő másik színpadi szerző, az ún. újkomédia legkiemelkedőbb képviselőjének számító Menandros *'Dyskolos'* ['A zsémbeskedő'] [42] című darabjának egyik szereplője, Gorgias is szegénynek (*ptóchos*) mondja magát (284 skk.), holott – mint a komédia prológusából megtudjuk – kis földbirtoka van, amelyhez egy rabszolga is tartozik (23 skk.). Gorgias állítólagos szegénysége így nyilván szándékoltan túlzó megállapítás. A szerző is annak szánta, s annak tarthaták a komédia akkori nézői is. Az pedig teljességgel bizonyos, hogy a Menandros darabjában szereplő Gorgias a római felfogás szerint már semmiképp sem nevezhető szegénynek. Itt ugyanis éppen a rabszolga hiánya volt az, ami a már szégyellni való szegénység egyik jelének számított. Legalábbis a jobb módú rétegek körében. Akárcsak az, ha valakinek nem volt az értékeinek őrzésére szolgáló pénzesládája.[43]

De mennyi pénznek vagy másféle értéknek kellett lennie egy effajta ládában ahhoz, hogy valakire ne agghassák rá joggal a szegény nevet? A választ egy másik latin költő, a szinoptikus evangéliumok keletkezésének idején alkotó Iuvenalis adja meg. A hosszú életet megélt, s kora társadalmát már csak ezért is meglehetősen jól ismerő Iuvenalis egyenesen azt állítja 'Szatíráinak' egy helyén, hogy mindenkit szegénynek kell tartanunk, aki éves szinten kevesebb mint 20 000 sestertiuszal rendelkezik (Sat. IX,140 sk.).

Hogy maguk a szegények minderről miként vélekedtek, erre nézve nincsenek irodalmi forrásaink. A rendelkezésünkre álló források értéke így persze viszonylagos. Szerzőik kifejezetten gazdag, vagy legalábbis kielégítő szinten megélni képes emberek voltak. A szerencséseeknek pedig, mint tudjuk, mindig is nehéz volt helyesen megítélniük a nyomort.

Mindenesetre a szegénység, amint már mondtuk, meglehetősen relatív fogalom. Annál is inkább, hiszen megannyi szempontból megközelíthető. Mást jelentett az egyes történeti korokban, és megint csak mást az egyes társadalmi rétegekhez tartozók értékítélete szerint.

A klasszikus, majd a hellénisztikus kori görög közgondolkodás például csak azt tartotta »gazdagnak«, aki pusztán csak vagyonából meg tudott élni. Mindenki más, akinek munkával, vagy munka jellegű tevékenységgel kellett hozzájárulnia önnön fenntartásához, ugyancsak e felfogás szerint »szegénynek« számított (vö. Aristoph. Pl. 528; 532 skk.). A gazdagságot itt nyilván az egyén szabadságának kiteljesítését biztosító eszköznek tekintették. Olyan eszköznek, amelynek birtoklása a mediterráneum világában mindig is nagyra becsült *dolce far niente* élvezetének is elengedhetelen feltétele volt. Akadt azonban más út is a társadalmon belüli autonómia megszerzéséhez. A anyagi javakra való törekvés korlátozása révén is el lehetett érni azt, a világtól való – részleges – függetlenséget, amelyet mindaddig csak a gazdagság biztosíthatott. Kidolgozott formájában majd a kései sztóá elveit valló alkotóknál bukkan fel az a gondolat, hogy a legdrágább kincs, amelyre ember csak szert tehet, nem az anyagi javak bőségének birtoklásában áll. Legszebb birtokunkat – állítják a kései sztóikus iskolához tartozó gondolkodók – annak a képességnek a megszerzése jelenti, ha már be tudjuk érni azzal, ami éppen elegendő alapvető életszükségleteink fenntartásához. Ez pedig valóban kevés.[44] S e dolgok beszerzését maga a természet sem nehezítette meg.[45] Ennek szellemében mondja azután az ifjabb Seneca azt, hogy „nem az a szegény, akinek kevese van, hanem az, aki többet kíván” (*Epistulae morales* [’Erkölcsei levelek’] 2,6.)[46].

E tetszetős, az utolsó nagy latin költőnél, a Kr. u. 370 körül született Claudius Claudianusnál is megtalálható megfogalmazás[47] azonban joggal veti fel a kérdést: mi számít »többnek«, és mi a »kevés«? A szegénység fogalmi meghatározása során így azután még a római jog tudósai is vitába bonyolódtak egymással. Egyesek azt a nézetet képviselték, hogy a megélhetéshez elengedhetetlen minimum csupán a táplálékra korlátozódik. Más jogászok azonban az öltözetet és a hálóhely megvetéséhez szükséges szalmát is hozzászámították a megélhetéshez feltétlenül szükséges dolgok fogalmához (*Digesta*, L 16,2;34,2.).[48]

Fentebb láthattuk, hogy Menandros egyik komédiájának szereplője, a kisbirtokos Gorgias hogyan minősítette magát a *ptóchos* (’[koldus]szegény’) megnevezés alatt. Kijelentése nyilvánvalóan túlzás, hiszen még a hellénisztikus kori Athén nyelvhasználatában is jobbra az állandó munkával rendelkező szegényekkel (*penétes*) szembeállított alkalmi munkásokat, illetve a velük egy sorba helyezett koldusokat értik a *ptóchoi* megnevezés alatt.[49] Magyarul mindez leginkább a „szegényember” és a „koldusszegény” szavakkal lenne visszaadható. Ezek ugyanis jól megkülönböztetik egymástól a még viselhető és a már elviselhetetlenné vált szegénység eltérő fázisait.

(I.4.) Az evangéliumok szövege ugyancsak a *ptóchoi* kifejezést használja a szegényekre.[50] Méghozzá úgy, hogy nem csupán a szegényeket illeti ezzel a névvel, hanem többnyire a társadalom más elesettjeit, az özvegyeket és árvákat, a munkaképtelen betegeket, valamint a vándorló munkásokat is belefoglalja a *ptóchoi*

(itt általános értelemben véve: 'szegények') megjelölésbe. Nekik, a világban elnyomottaknak, az ínséget és szorongatást szenvedőknek hirdetik az evangéliumot: Lk 4,18; 7,22; vö. Mt 11,5. Ők a kor társadalmának azon elemei, akiket a császárok és a gazdag városi jótevők önös érdekeket követő euergetizmusa (vö. Lk 22,25 sk.) egyaránt figyelmen kívül hagyott. A „szegények alatti szegények”. Ők a jobbra alkalmi munkákból élő, vagy munkával rendelkező hittestvéreik támogatására szoruló igazi nincstelenek, akiknek nem volt valódi politikai súlyuk, s akiket ezért az állam és az önkormányzatú városok vezetői érdemtelennek minősítettek a segélyezésre. De minderről részletesebben is szólok még a későbbiek során.[51]

A társadalmi méreteket öltő szegénységhez vezető okok az antik világban (I.5-8.)

(I.5.) Hogyan lett valaki szegény? Mielőtt áttérnék a szegénység fogalmához kapcsolódó antik társadalmi sztereotípiák ismertetésére (terjedelmi okokból majd csak az általam legjellemzőbbnek vélt példákat fogom felsorolni ott), vegyük sorra a szegénységhez vezető főbb okokat.

Kezdjük azzal, hogy szinte valamennyi forrásunk egyértelműen rossznak tekinti a szegénységet. Az általa kiváltott bajokat, jellemző módon, az öregséggel együtt járó bajokkal együtt említik.[52]

A szegénységhez vezető egyéni okok közül (munkaképtelenség, restség, italozás vagy pazarló életmód stb.) már a korai szerzők is főként a restséget emelik ki. Az archaikus társadalmak ugyanis sokszor egyéni vétket láttak abban, ha valaki szegény. Így a *'Példabeszédek könyve'* is a restségben, az alvással töltött gyakori pihenőidőkkel párosuló „összetett kézzel fekvésben” látja az ilyen emberre rátörő szegénység okát (Péld 6,9-11; vö. 24,30-34.).[53] A könyvben kevés változtatással kétszer is szereplő útmutatás szerzője úgy véli, hogy a lusta ember földjét felveri a gaz, kőkerítése összedől, s úgy tör rá a szegénység, mint az útonálló (Péld 24,30-34.). Hasonlókat mond erről az archaikus kori görög költő, Hésiodos. Szerinte egyedül a dologkerülők társa az éhség. Aki azonban fáradhatatlanul dolgozik, az mindenképp megél (*Erga kai hémerai* ['Munkák és napok'] 298-313; vö. még 381 sk. és 491 skk.). Így vélekedett minderről egyebekben már az *Odysszia* szerzője is.[54]

A szegénység fogalmához kapcsolódó társadalmi sztereotípiák végső kiformalódását is magával hozó archaikus kor gondolkodói máskor egyéni sorscsapásban vélik fellelni a szegénység okát. Esetleg úgy látják, ahogy az valóban történt: mint a gazdagok és hatalmasok erőszakoskodásának szükségszerű eredményét (Jer 5,27; Ám 5,11 sk; Mik 2,1 sk; 6,10 skk. stb.), vagy a gazdagok féktelen szerzési vágyának egyenes következményeként. Mert nyilván tömeges méreteket ölt ott a szegénység, ahol a hatalmasok és a gazdagok, kényük-kedvük szerint bánva el a nekik kiszolgáltattott néppel, „házat házhoz ragasztanak, és mezőt mezőhöz szereznek, míg hely sem marad másnak” (Ézs 5,8; vö. Mik 2,2.).

Jogi és politikai okok is hasonló következményekhez vezetnek. Ilyenek a népesség gazdasági elnyomorodásához vezető törvények, amelyekről már az Ézsaiás (Jesaja) próféta neve alatt kanonizált ószövetségi könyv első részében maga a próféta, vagy – ha az O. *Kaisertől* újabban képviselt nézet igaz[55] – a *Proto-Ézsaiás* (1-39.) ismeretlen szerzője is megemlékezik: „*Jaj azoknak, akik jogtalan rendeleteket hoznak, és irataik csak terheket rónak ki*” – olvashatjuk az Ézs 10,1 (sk)-ben. Ide tartozik még a személy- és vagyonbiztonság hiánya, de ide sorolhatók a belső zavargások vagy a gyakori háborúk (stb.).[56] Hasonló következményekkel jártak a természeti katasztrófák – a földrengések vagy a hosszan tartó aszályok – nyomán beköszöntő éhínségek is.

Utóbbiak azonban jobbra már a közösség egészét érintő („kollektív”) sorscsapásnak számítottak. Az alsó- és középrétegek túlnyomó többsége mindenkor védtelenül állt hatásai előtt. A hellénizmus korai időszakára ezért egyenesen a kiszámíthatatlan és változékony sors, a korban istenségként is megszemélyesített végzet (*Tyché*) akaratát látták abban, hogy Görögország egyes területein tömegessé vált az elszegényedés (vö. Menandros,

Dyskolos, 280 sk. és 298.).

Ugyanakkor maguk a sok gyermeket tápláló, népes családok is okaivá lehettek a társadalmi méreteket öltő szegénységnek. Számos gyermekük miatt ezek előbb a végső szegénységbe, majd onnan – vidéken főképp a fiúkat a családfő tulajdonát képező földből megillető örökrész miatt – a teljes nyomorba jutottak. Ennek elkerülése végett – olvashatjuk Aristotelésnél a modern idők hasonló tanácsait mintegy megelőlegező megfogalmazást – „*korlátozni kell a születések számát*”. A még kívánatos mértéket meghaladó szaporodási ráta túllépése ugyanis – állapítja meg Aristotelés – a polgárság elszegényedéséhez vezet (*Politika* II,6 – 1265b).

Ott, ahol később a keresztényektől már következetesen elutasított társadalmi gyakorlattól eltérve, nem folytatták a magzatelhajtáshoz, vagy nem tették ki a nem kívánt újszülöttestet,[57] ez gyakorta be is következett. A sokgyermekes családok szegénysége pedig nem ritkán az állandósuló nyomorig fokozódhatott.

(I.6.) Leginkább ezen az úton lett szegénnyé valaki, mintegy beleszületve az atyától örökölt nyomorba.[58] Egy kis földdarabon gazdálkodó sokgyermekes parasztcsaládba, amelyre még az idegen hódítók keze is súlyosan ránehezedett.

A Kr. u. I. századtól Róma fő gabonaszállítójának számító Egyiptom paraszti lakossága szenvedte el leginkább a Birodalom gazdasági és politikai érdekeitől egyaránt diktált súlyos kizsákmányolást. Egyiptom egyes területein elképesztő méreteket öltött a szegénység. Néhány régióban pedig a nyomor már-már elviselhetetlenné vált. Előfordult olyan eset, hogy 64 parasztcsalád egy *arura* (2200 m² nagyságú) földterületen osztozott, de olyan is, hogy hat család egyetlen olajfát mondhatott közös tulajdonának.[59] Ha nem is ennyire súlyos, ám hasonló esetekről értesülünk a rómvárosi plebs és a hadsereg gabonaellátását ugyancsak biztosítani hivatott másik észak-afrikai tartomány, a zömmel a mai Tunézia területére eső *Africa proconsularis* falusi körzeteiben.[60]

(I.7.) A városi szegények ennél részben jobban, részben pedig rosszabbul éltek. Aki állandó munkával bírt, vagy akinek legalább rendszeres munkája akadt, az meg tudott élni, ha szerényen is. Ám a túlnépesedett nagyvárosokban nem mindenkinek jutott munka. Sokszor még alkalmi munka sem akadt. Mindez azután itt is magával hozta a bűnözést és a nyomort. „*Vidéken rablónak válnak az emberek, s tolvajokká a városokban*” – jelenti ki az ún. második szofisztikát megalapozó nagy szónok-nemzedék egyik legkiválóbb képviselője, a hosszú élete során sokfelé megfordult, és sokat tapasztalt Dión Chrysostomos (or. VII,40.).[61]

Dión szerint „*a kis- és a nagyvárosokat lakó szegények számára [...] bizony nem könnyű, hogy [...] munkát találjanak.*” Ráadásul „*életük fenntartásához idegen eszközökre (aphormés ... exóthen) vannak utalva*” (or. VII,104;105.). Ha bérházban laknak, lakbért kell fizetniük, s nem csupán a ruhát, a háztartási eszközöket (*skeuē*), vagy az ételmezt kell megvásárolniuk, de a mindennapos szükségleteik részét képező tűzifát (*xyla*) is. „*S ha éppen rőzsére (phryganon), vagy gyógynövényekre (phylla),[62] vagy bármiféle jelentéktelen apróságra lenne szükségük, (106) a víz kivételével mindent drága pénzen kell megszerezniük*” (or. VII,105-106.).[63]

A nagyvárosokban a vidéken szokásos megélhetési költségek akár három-négyszeresével is számolhatunk. Még a nyomorúságos szállásért is sokat kellett fizetni, s ugyancsak drága pénzért került az asztalra a mégoly szerény kis ebéd.[64] Az itt élő szegények legnagyobb gondja azonban a rendszeres munkát biztosító foglalkozások szűkös kínálata volt.

A városi társadalom alsó rétegeit sújtó tartós munkanélküliség így azután egyes időszakokban akár tömeges méreteket is ölthetett. Legalábbis erre enged következtetni a szónoki kvalitásaiért később „aranszájúnak” (*chrysostomos*) nevezett prusai Dión egy megjegyzése. Fentebb már hivatkozott beszédében (or. VII: *Euboikos é kynégos* [’Euboiai történet, vagy a vadász’])[65] Dión a munka hiányából fakadó – kényszerű – tétlenséget kora két legnagyobb bajának nevezi (or. VII,36: *dyo tón megistón kakón, argia kai penia*). Ugyancsak ebben a beszédében Dión Chrysostomos sajátos megoldást is kínál a probléma megoldására. Javaslatra szerint a (nagy)városokból vidékre kell kitelepíteni az erre önként vállalkozó szegényeket (or. VII,36. és külön. 107: *ekbalein ek tón poleón [...] tus [...] penétas*). Vidéken ugyanis ezek könnyebben tudják majd maguknak biztosítani a megélhetésükhöz nélkülözhetetlen elemi szükségleteket. Így elkerülhető lesz, véli Dión, az ún. megélhetési bűnözés (vö. or. VII,40.). A falusi élet és a paraszti munka pedig – legalábbis a prusai rhétor elgondolása szerint – egyúttal nemesítőleg is hat majd a városok züllesztő hatása alól kivont szegények erkölcsére.[66]

Az állam vezetői tettek is néhány szerény kísérletet arra, hogy valóra váltsák az efféle elképzeléseket. A SIG³ 884 jelzésű feliratból tudjuk, hogy – miként azt Dión is javasolta[67] – előnyös feltételekkel, néhány évig adófizetési kötelezettség és egyéb ellenszolgáltatások nélkül, a megművelésükre képes személyek kezére adták a városi tulajdonban lévő parlagföldeket. Mindez azonban inkább csak epizód maradt a szegénység mérséklését célzó állami próbálkozások történetében. A városi szegénység többsége így továbbra is súlyos megélhetési gondokkal küszködött, amelyet még a városi köznép tagjait is jellemző népes családok eltartásának gondja is nehezített. S nem csak ez. Egyfajta szubjektív motívumként azt is feltételezhetjük, hogy a városok szegénynegyedeinek lakói, de itt is kiváltképp a birodalmi székvárost lakó *plebs Urbana* tagjai, nehezebben viselték szegénységüket, mint vidéken élő sorstársaik. Ez részben környezetük relatív jólétének hatása alatt történt. Részben pedig a velük jogilag egyenrangúnak tekinthető gazdag polgártársaiknak való gyakori társadalmi érintkezés egyik nyilvánvaló következménye volt.

Szegények, a szegénység peremén élők, nincstelenek és koldusok. A Kr. u. I-III. századi római állam városi társadalmának tipikus csoportjai.[68] Időről időre még az Imperium ragyogó nyomorúságú fővárosát, a közszükségleti cikkek példátlan drágaságával is kitűnő „arany Rómát” is érintették a járványokkal is párosuló éhínségek. Így Rómában is nagy számban akadtak koldusok. Szánalmat keltő külsejűvé formált,[69] rongyokba burkolt alakjaik a forgalmas terek és utcák megszokott képének részei voltak. S nem csak ezeké. A koldusok ott tanyáztak a Tiberist kísérő rakpartokon, de ott voltak a hidakon és a Rómából kivezető utak mentén is.[70] Iuvenalis szerint nem hiányoztak a zsidó koldusok sem (Sat. III,12-16; vö. VI,542 sk.), bár a városban volt számukra szegénygondozás, hiszen Rómában már a Kr. u. I. század derekán tizenegy vagy tizenkét zsinagóga működött.

Részben vagy egészben az itteni szegénységre utalva, minderről az egyházi szerzők is megemlékeznek. Az apostoli atyák egyikének, a Kr. u. I. század utolsó évtizedében Róma püspökéként tevékenykedő Kelemennek a korinthusi gyülekezethez intézett (első) levele is említést tesz „a szegények boldogtalanságáról” és „a nélkülözők siránkozásairól” (XV,6.). A korai keresztény időkben a sugalmazott könyvek között számon tartott ’Pásztor’ (*Poimén*) szerzője, a Kr. u. II. század derekán a róma városi gyülekezetben prófétaként tevékenykedő Hermas ugyancsak utal az itteni nyomorra. „Egyesek – mondja – a sok évés miatt betegségeket szereznek testük számára, míg másoknak ennivaló sem jut, s testük ezért gyengül el” (III/17§: IX,3.). Hogy ezt legalább a gyülekezeten belül elkerülhessék, a részben zsidó hagyományon alapuló keresztény szokás szerint, Hermas felszólítja hittestvéreit a rászorulóknak való adakozásra.[71]

(I.8.) Mindez meglehetősen távol állt a görög-római világ tradicionális normáitól, ahol – mint még látni fogjuk – „a valóban szegények jóakaratra ritkán, részvétre pedig egyáltalán nem számíthattak”.[72] A „pogány ókor”, ha ismerte is a „kisemberek” között megnyilvánuló szolidaritást, sajátos elveket vallott az adomány majdani viszonzására a távoli jövőben sem képes nincstelenek segélyezéséről. „Aki adott, annak

adj, de ne adj annak, aki nem adott” – ezt a tanácsot adta már Hésiodos is, a Kr. e. VII. századi boiótiai görög parasztköltő.[73]

Hasonló elvek érvényesültek a szegények segélyezése terén is az antikvitás későbbi századaiban. Az egyes emberek nyomorának enyhítése, a szegények, a nincstelenek, az elesettek felé forduló könyörületesség – röviden: a keresztény értelemben vett irgalmasság cselekedetei (vö. Mt 25,31-46.) – továbbra sem tartoztak az állam vagy a gazdag jótévedők (*euergetai*) hivatalosan is propagált célkitűzései közé. A görög-római világ euergetizmusa ugyanis elsődlegesen mindig a városi közösségek egésze felé irányult, vagy ritkább esetben egyes társadalmi csoportok segélyezését célozta meg.[74] A jobbára csak a városi lakosság szegény rétegeinek kijáró alkalmi vagy rendszeres segélyezések során így a gazdag jótévedők, a jótévedő szerepében fellépő uralkodó, illetve az uralkodó személyén keresztül maga az állam, nyilvánvalóan csak a szegények azon csoportjainak támogatására mutatott hajlandóságot, amelyeket a vezető rétegek felfogása erre – még – érdemesnek minősített.

* * *

Ezzel eljutottunk második témánkhoz, a szegénység társadalmi megítéléséhez a „pogány” közegben. Közelebbről ahhoz, hogy kell-e, illetve egyáltalán szabad-e segíteni a szegényeken? S ha igen, a szegények mely kategóriái méltók az alkalmi vagy tartós segélyezésre?

A kérdés gyakorta felmerült. Már csak azért is, mert a kényszerű nélkülözések közepette élő szegény nép életformája, primitív képzetei s megannyi egyszerű szokása a művelt rétegek szemében aligha tűnhetett rokonszenvesnek. A kérdés azonban mindenekelőtt azért merült fel ebben a (korlátozott) formában, mert a falusi és városi szegénység alsó rétegét adó nincstelenek sokszor tömeges méreteket öltő nyomorúságának teljes felszámolása megoldhatatlan feladatnak látszott az akkori kormányzatok előtt.[75]

A szegénység társadalmi megítélése a „pogány” közegben (II.1.). A szegények és a szegénység fogalmához kapcsolódó társadalmi sztereotípiák (II.2-6.)

(II.1.) Általában véve elmondhatjuk, hogy a társadalom vezető rendjeit alkotó »gazdagok« mindenkor lenézték, de még inkább megvetették a »szegényeket«. A korai görög világ arisztokratikus berendezkedésű államaiban a szegénységgel együtt járó gyatra életminőségtől eltekintve mindenekelőtt azért, mert a »szegénység« fogalmához többnyire a másoknak való alávetettség fogalma társult. A későbbi koroktól is átvett arisztokratikus *areté*-normák szerint ez pedig „rossz” volt, s ezért mindenképp kerülendő dolognak számított.[76] Mindezt jól mutatja már az *Odysszia* egyik ismert epizódja is. Szívesebben lenne *thés*, azaz munkaadója kénye-kedvének kiszolgáltatót napszámos valakinek a földjén – mondja Akhilleusz árnya a holtak birodalmában őt felkereső Odysseusnak –, mintsem hogy „az összes erőtlen holt fejedelme” maradjon (Od. XI,489-491.). Vagyis csak a halált tartották rosszabbak a mások gyarapodását szolgáló bérmunkánál – a kor tipikusnak mondható, ám a későbbi századok során át is szinte töretlenül érvényesülő felfogása szerint.

Lenézték vagy éppenséggel megvetették a szegényeket azután azért is, mert nem volt számottevőbb vagyonuk. E nélkül pedig bárki aligha érthette el a tehetős rétegeken belül mindenkor kiemelt jelentőséggel bíró társadalmi presztízst, közelebbről pedig azt a népszerűséggel párosuló elismertséget, amit a görögségre mindenkor jellemző *agón*-szellem is motivált.[77]

Egy olyan közösségben, ahol az egyén a társadalomban elfoglalt helye mindenekelőtt vagyoni helyzetén alapult,[78] a »nincsteleneknek« nyilván nem lehetett társadalmi presztízse. Amiként alig volt a „tisztességszegénységben élőknek” is. Mindez azután szinte kötelező jelleggel határozta meg a »gazdagok« azokkal szembeni értékítéletét, akiknek a kemény munka (*talaipória*) révén is csak a szenvedés és a nyomorúság (*talaipórisis*) jutott. E felfogásnak megfelelően meglehetősen széles skálán mozogtak, a fekélyekkel és sebekkel borított koldus, a bibliai Lázár[79] alakjától egészen a dolgozó, ám csak szűkösen megélni képes „kisember” figurájával bezárólag érvényesültek a »szegények« alakjához kapcsolódó – negatív – társadalmi szereotípiák.

Még mindig az általánosítások körében maradva elmondhatjuk, hogy a vezető rendek képviselői, bár proklamáltan a társadalom vezetésére hivatott rétegek érezték maguk, jobb esetben is legfeljebb ha szánakoztak a szegényeken. Ám még ekkor is bizonyos kényszert éreztek arra, hogy igazolják magatartásukat tehetős polgártársaik előtt. „*Ha szánalmat éreztem is a nép iránt, amikor az méltó volt a szánalomra, s megpróbáltam könnyíteni terhein, ez még egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy jobban szeretném, mint benneteket*” – ekként mentegetőzik a Kr. u. II. század elején egy tehetős görög rhétor osztályos társai, városa vezető rétegének képviselői előtt.[80] Mindez már önmagában véve is jól mutatja, hogy a városi vagy falusi szegényeknek az a pozitív értékelése, amelynek példáival Periklés a peloponnésosi háború esettjei felett tartott halotti beszédében,[81] vagy Tiberius Gracchus a föld nélkülivé lett római parasztok nyomorát megjelenítő szónoklatában[82] találkozhatunk, a vezető rétegek körében mindig is ritka kivételnek számított.

A felső rétegek képviselői különösen a városi szegényeket illették megvetéssel, s ez a történetíró Tacitusnak a Kr. u. I. századi római városi köznépről (a *plebs urbanaról*) adott – ismert – jellemzésében világosan kifejezésre is jut: *plebs sordida et circo ac theatris sueta* [’a szegénységben élő és cirkuszi meg színházi látványosságokhoz szokott alja nép’] (*Historiae* [’Korunk története’], I 4,3.)[83].

Mindennapjaiban a császárkori Róma szegénynegyedeit lakó nép valóban „piszkos” (*sordida*) volt. Testi és sokszor lelki értelemben is egyaránt. Lakáskörülményei számunkra elviselhetetlennek tűnnek. De hasonló kép alakul ki bennünk, ha a Kr. u. I-II. századi *plebs urabana* szegényes táplálkozására és sokszor hiányos öltözkéire gondolunk.[84]

A mások támogatására szoruló, s nyomorúságuk miatt már önmagukban is szánalomra méltó nincsteleneknek (*miseri*) még ennél is rosszabbul ment soruk. A betegek nem egyszer az utcán, a szabad ég alatt haltak meg. Kitétték őket, mert nem tudtak, vagy nem is akartak gondoskodni ápolásukról. Itt szedték őket össze, azokkal együtt, akiknek holttestét ugyancsak az utcára tették ki a többekkel megosztott szűk lakókamrákból, a közpénzen fizetett halotyszállítók (az állami rabszolgáknak számító *libitinarii*).[85] Így azután ők is a város határában álló olcsó, s ezért nyilvános szemétdombnak is használt köztemető egyikében végezték, bomló állatok és mindenféle mocskok társaságában.[86]

A piszokkal borított utcákon lármázó, vagy a csak nyomorúságos szállást kínáló bérházak kulisszái között élő szegények tehát gyakorta nem túl kedvező képet mutattak náluk szerencsésebb körülmények között élő polgártársaik felé. A társadalom vezető rétegében, illetve annak módosabb tagjaiban részben ezért is merült fel a fentebb egyszer már feltett kérdés: *kell-e, illetve egyáltalán szabad-e segíteni a szegényeken?* Amiként az is, hogy ha mégis igen, úgy *a szegények mely kategóriái méltók az alkalmi vagy tartós segélyezésre?*

A klasszikus antikvitás egyes költői és írói, filozófiai és politikai gondolkodói, mint tudjuk, mindkét kérdést felvetették. Példaként vegyünk ismét egy komédiaíró, hiszen leginkább ők ismerték a közvélemény ezzel kapcsolatos nézeteit. S ezeket tolmácsolniuk is kellett a színpadon, ha népszerűvé akarták tenni egyben megélhetésüket is biztosító színdarabjaikat.

A római köztársaság korának komédiaírója, Plautus úgy véli, hogy szükségtelen dolog segíteni a szegényeken: „*Koldusoknak enni adni, s inni adni nem helyes:/neked kár, s neki nyomorúságra nyújtod meg nyugös életét*”

(*Trinummus* [‘Három ezüst’], 339 sk.).[87] A Kr. u. I. században egy pompeii falfirka (*graffito*) szerzője pedig egyfajta morális megközelítésből utasítja el a szegénységet. Gyűlöli a szegényeket – jelenti ki. Ha ugyanis valaki nem akar javakat birtokolni, az nyilvánvalóan ostoba. Majd meglehetősen részvétlenül kijelenti, hogy az effajta embernek meg kell fizetnie ezért (CIL IV,9839b.).

Plautus egy, a gazdagok számára kényelmes álláspontnak adott hangot itt. Közelebbről azon gazdagok nézeteinek, akik nem féltek a végsőkig elkeseredett tömegek egy esetleges lázadásától. Vagy ha féltek is, ám a jelenben mégis közönnyel nézték a szegények szenvedéseit. A görög-római világ államainak vezetői számára azonban ez nem bizonyult járható útnak. A probléma itt úgy merült fel, hogy a szegények mely csoportjait kell támogatni.

Nyilván azokat, akiknek állandó lakóhelyük volt, s mivel valamiféle munkához is jutottak, többé-kevésbé rendezett életkörülményekkel rendelkeztek. Ők részesültek a szegény sorsú polgárokat megillető ingyenes gabonajuttatásban, s a kenyér mellé nekik rendezték a cirkuszi játékokat.[88] A Tiberius rakpartjainak lépcsőin, a lakótömbök (*insulae*) pincéiben és az oszlopcsarnokokban meghúzódó nincstelének, vagy a város környékén és a Rómából kivezető utakat kísérő kiterjedt nekropolisz sírépítményeiben is nagy számban tanyázó koldusok hada nem számított. Őket nem sorolták a *plebs frumentaria*hoz. A nincsteléneket és a koldusokat nem élelmezte, s így alighanem az életre sem tartotta érdemesnek a császárok kormányzata.

(II.2.) Már a fentebb mondottakból is sejthető, hogy a szegénység fogalmához nagy számú társadalmi sztereotípa kapcsolódott. Többnyire negatív társadalmi sztereotípiák.

Aristotelés szerint „a szegénység polgári viszályt szít, és a bűn kiváltó okává válik” (*hé de penia stasin empoiei kai kakurgian*: Politika II,6 – 1265b; lin. 12.).[89] Hasonlót állít majd a kései köztársaság korában élő római történetíró, Sallustius is, akinek Catilina Kr. e. 63. évi összeesküvéséről írott műve nagy számban tartalmaz a szegények negatív társadalmi megítéléséről tanúskodó toposzokat. Sallustius megannyi moralizáló eszmefuttatással átszótt történeti műve szerint a városi semmittevést a megélhetést épp csak biztosító mezei munkánál többre becsülő városi csöcselék (*plebs urbana*) nincstelen és rossz erkölcsű emberekből áll, akik a közösség kárára élőködnek (*De coniuratione Catilinae* [‘Catilina összeesküvése’], 37,7-8.). A nincstelének (*quibus in civitate opes nullae sunt*) irigylik a tehetőseket (*boni*), saját helyzetüket pedig annyira gyűlölik, hogy mindent fel akarnak forgatni. Ezt könnyen megtehetik – jelenti ki az itt kifejtett nézeteivel később Tacitus hasonló gondolatainak is előképévé váló Sallustius – hiszen nincs veszténivalójuk. Így a zavargásokkal járó nyomort is könnyen elviselik (*De coniur. Cat.* 37,3.).

Sallustius még azt is hozzáteszi, hogy a szegényekből és nincstelenekből összetevődő városi köznép „gyűlöli a régit” (*vetera odere*: loc. cit.). Vagyis – rosszindulatú elfogultságot mutató, s ezért ugyancsak túlzó véleménye szerint – a *plebs* nem rendelkezik semmiféle tradícióval.[90] Ez pedig súlyos vád volt egy olyan (arisztokratikus berendezkedésű) társadalomban, amely a hagyományok tiszteletén és a *mos maiorum* követésén alapult.

Összességében tekintve rájuk, Sallustius kortársa, Cicero is nincstelen, s ezért megvásárolható gazembereknek tartja a róma városi szegényeket (*De domo sua* [‘Városi lakóházáról’], 33 – 89§.). Magánlevelezésének egy helyén pedig „piszkos városi alja népnek” (*sordis faex urbis*), majd kevéssel alább „nyomorult és éhes népségnek” (*misera ac ieuna plebecula*) nevezi a *plebs urbana*hoz tartozó rétegeket (*Epistulae ad Atticum* [‘Az Atticushoz írott levelek’], I 16,11.).

(II.3.) Ám Róma vezető rétegei azokat sem részesítették nagyobb megbecsülésben, akik tisztességesnek mondható kétkezi munkával rendelkeztek. „*Szabad emberhez nem méltó, vagy éppenséggel szégyenletes*” – állította már Cicero is a mások hasznára végzett bérmunkáról (De officiis I,42 – 150§.).[91] Alantas tevékenység a kézműveseké, mivel a műhely – mint mondja – nem igényel semmiféle szellemi képességet.[92] Még ennél is kevesebbre kell becsülnünk a halárus, a hentes vagy a mészáros (stb.) mesterségét, hiszen a mások élvezetét szolgálja.[93] A leghitványabb tevékenység azonban mind közül a vámszedőké és az uzsorásoké, mivel az – mint az újszövetségi iratokból is tudjuk – az emberek ellenszenvébe ütközik (loc. cit.).[94]

Mindazokat tehát, akik efféle keresetekből élnek – jelenti ki a korábbi társadalmi sztereotípiák nyomán a 'Kötelességekről' (De officiis) írott munkájában Cicero –, olyanból, ahol a munkás erő kifejtését, és nem alkotómunkáját fizetik meg, s ahol a díjazás a szolgaság bére (est ... in illis ipsa merces auctoramentum servitutis), hitvány embereknek (sordidi) kell tartanunk (uo.). Az effajta emberek pedig – olvashatjuk egy másik cicerói traktátusban, a Tusculanae disputationes ['Tusculumi beszélgetések'] címet viselő iratban, amely ugyancsak a gyakorlati etika kérdéseit fejtegeti – mindenfajta bűnre rávehetőek. Így a csalásra és a hazugságra is, hiszen az gyakran magából hitvány foglalkozásuk jellegéből következik (Tusc. I,1-11 – 1-25§§; vö. De off. I,42 – 150§.).[95]

Társadalmi presztízsiük tekintetében még a szaktudást igénylő kézműves mesterségek üzőinél is hitványabbnak tartották a napszámosokat és segédmunkásokat (operarii). A magukat az állam irányítására elhivatottnak érző vezető rétegek képviselői mélyszégyent tanúsítottak e szinte napról napra élő társadalmi réteg iránt. Ezt teszi Cicero is, aki – korábbi példái nyomán – a tanulatlan kétkezi munkások irodalmi és filozófiai műveltségének hiányára utalva, egyenesen „barbárnak” bélyegzi az operarii csoportjába sorolható „kisembereket” (Cic. Tusc. V,35 – 104§.).[96]

Még ennél is rosszabbul jártak a piszkos vagy rossz szaggal járó mesterségek művelői, akiket azután már szinte valamennyi társadalmi réteg egyaránt lenézett, illetve megvetett. Ilyenek voltak például a csatornatisztítók és a halotthamvasztók. De ide sorolhatjuk a cserzővargákat is (coriarii), akiknek mesterségük okán csak a Tiberis a várossal átellenben fekvő partján volt szabad lakniuk.[97] Pedig valamennyiük tevékenysége nélkülözhetetlen volt a társadalom egésze szempontjából. Nekik azonban legalább volt állandó munkájuk – szemben az alkalmazás hiányában hamarosan a nincstelenség tömegét szaporító operariival.

(II.4.) Miként az állam irányításában egykor tevékeny részt vállaló politikai gondolkodók esetében, a gazdag vagy tehetősebbnek mondható városi lakosság körében is gyakori volt a szegények megvetése, amiként a szegényekkel szembeni megnyilvánuló számos előítélet is. A szegények nemcsak társadalmilag értéktelenek – hangoztatták. A szegénység morális kihatásokkal is jár, s aki szegény, az mindenre kapható.

E vélekedés számunkra megfogható nyomaival igen korán, az archaikus kori gondolkodóknál is találkozhatunk. A társadalmi valóságtól jórészt függetlenül, már az *Odyssiában* megjelenik a dolgozni nem akaró, s így a rendszeres munka helyett inkább a kéregetésre alapozott életformát választó – tolakodó és falánk – koldus képe (XVII,217-228; vö. még XVIII,1-3 skk.). Hogy ennyire, olykor pedig ruhának már alig alkalmas rongyokhoz is juthasson, az effajta koldus gátlástalanul próbálja érvényesíteni igényeit. Az *Odysszeia* költőjétől is vallott nézet szerint ugyanis „nincstelen embernek (kechréménói andri) sose hasznos társa a szegény” (XVII,347.).[98] Pontosan ezt mondja majd Platón is, nyilván az ő korában is töretlenül érvényesülő társadalmi sztereotípiák nyomán. Platón úgy véli, hogy a szenvedések leszoktatják minden szegényérzetről a szegényt (Nomoi ['Törvények'], XI,4 – 919b.). A korai posztklasszikus időszak görög közgondolkodásának egy másik sztereotípiája szerint pedig a szűkség (penia) akár gaztettek elkövetésére is késztet.[99] Az ínségben élő ember így könnyen gonosztevővé (ponéros) is lehet – állította a két fogalom etimológiájában is nyomon követhető közvélekedés.

„A szegénység minden mesterségre megtanít” – olvashatjuk azután a görög újkomédia frazeológiáját nem egyszer alkalmazó Plautus egyik vígjátékában.[100] A ’minden mesterség’ fogalmába itt nyilván beleérthető az, hogy a szegénység a rosszra (ti. bűnök elkövetésére) is megtanít. Mindez egyebekben már Platón egy ismert helyével is alátámasztható, aki *Symposion* [’Lakoma’] címet viselő dialógusában *Eró*st a szegénység istennője (*Penia*) és a leleményesség isteneként megszemélyesített *Poros* gyermekének nevezi: Symp. XXIII – 203b-c. Később Horatius is „a merésszé tevő szükséggel” (*paupertas ... audax*) indokolja azt, hogy egy magafajta ember versírásra vállalkozott (epist. II 2,51.).[101]

Ez, a szegénységet és a bűnt egyfajta szinonimaként kezelő felfogás azután, sematikus voltát töretlenül megőrizve, az antikvitás századai során szinte semmit sem változott.[102]

A szónoki mesterségből adódóan sokat utazó, s szónoklataival a Birodalmon belüli Kelet számos nagyvárosában fellépő Dión Chrysostomostól tudjuk, hogy eleve előítélettel gondoltak a kilikiai tartományszékhely, Tarsos polgárai is városuk polgárjoggal nem rendelkező szegényeire. A nemzedékek óta Tarsos városában élő lenszövökre (*linurgoi*: or. XXXIV,21-23.), akik az ottani közösség tagjai voltak ugyan, ám – marginalizált helyzetük okán – nyilván csak szembeállíthatták magukat tehető polgártársaikkal. Sokan úgy vélik – jelenti ki Tarsos lakói előtt tartott beszédében a prusai Dión, szándékosan szólaltatva meg itt a várost uraló módosabb rétegek nézeteit is –, hogy „a többieket csak terhelő hitvány csöcselék”-nek mondott lenszövők az okai a Tarsoson belüli gyakori rendezavarásoknak (or. XXXIV,21. – bis!). Elbeszélése további részéből azután jól érzékelhetővé válik, hogy mennyire értéktelennek tekintette a gazdag városnak tekinthető Tarsos lakosságának vagyonos, s így egyben privilegizált része a helyi polgárjog elnyeréséhez szükséges census teljesítésére képtelen szegény honfitársait. „Mégiscsak tarthatatlan – jelenti ki Tarsos meghallgatására egybegyűlt lakói előtt az ott vándorszónokként fellépő neves prusai rhétor –, hogy azt a férfit, aki le tud fizetni ötszáz drachmát, rögtön olyanak találjátok, mint aki szeretni képes benneteket, s egyben méltónak is tartjátok arra, hogy városotok polgára legyen. A szegény azonban, vagy olyasvalaki, akitől megtagadja a listára való felvételt a polgárok névjegyzékének vezetésével megbízott tisztségviselő (*politographos*), szerintetek nem lehet képes arra, hogy szeresse városát, s hogy szülőföldjének tekintse azt. Még akkor sem, ha nemcsak ő maga, de atyja és valamennyi elődje is ott született” (or. XXXIV,23.).

Hasonló előítéletet tapasztalhatunk koldusokkal kapcsolatban, akik a szegények között is a legnyomorultabbaknak számítottak. Bár Dión Chrysostomos szerint a „szegénység és a szükség” (*penia kai aporia*) kényszeríti az embereket a koldulásra (or. XI,15.), vagyis gyakorta önhibáján kívül lett valaki szegényből koldusszegény,[103] velük kapcsolatban is megjelennek a negatív társadalmi sztereotípiák. Ezek érvényesülésének kiváltképp jó példája itt a társadalom nyomorultjai iránt mindenkor bizonyos megértést mutató prusai rhétor, az „aranszájú” Dión.

Szülővárosában, a bithyniai Prusában Dión Chrysostomos tehető polgárnak számított. Száműzetése alatti kényszerű vándorévei során azonban maga is megtapasztalhatta a szegénység kínjait. Így osztályos társai közt páratlanak mondható megértést tanúsított az alsóbb társadalmi rétegek képviselőivel szemben. Mindezek ellenére ő sem vonhatta ki magát a társadalom szinte egészét uraló (negatív) sztereotípiák hatása alól.

A koldusokkal kapcsolatban az az általános vélekedés – jelenti ki egyik beszédében mindenkor népes, s mondanivalóját nyilván a várt helyesléssel fogadó hallgatósága előtt az „aranszájú” Dión –, hogy nem szavahihetőek. Maga a szükség az, ami hazugságra kényszeríti őket, mivel hízelegniük kell azoknak, akiktől az adományt kapják.[104] Így senki sem ad sokat dicséretükre, és senki sem használná fel a koldusokat tanúként peres ügyeiben (or. XI,15-16.). Annál is inkább, hiszen a koldulás még a végső szükségben is szégyellni való tevékenységnek számított. „Kapálni nem bírok, koldulni szégyellek” – mondja Lukács evangéliumának egyik példabeszédében az elbocsátása esetén rá váró jövőtől félve a hamis sáfár (16,3.). A bíróság előtt tanúként fellépő szegények szavahihetőségével kapcsolatban egyebekben Diónéhoz hasonló álláspontot képvisel majd a *Digesta* is: XXII 5,3.[105]

E társadalmi sztereotípiák nyomán az *Imperium Romanum* lakosságának már a Kr. u. I. század derekán is túlnyomó részét kitevő szegények[106] állandó társadalmi megaláztatásoknak voltak kitéve. Köztük a római szegények egyik sajátos csoportját alkotó *cliensek* is. Ez utóbbiról különben – többek között – Iuvenalis 'Szatírái'-ből is értesülhetünk (l. pl. III,126 skk;[107] V,1 skk.[108]). Ugyancsak Iuvenalis mondja, hogy a szegénység „bús átok”, [109] és az a legrosszabb benne, hogy mások szemében még nevetségessé is teszi a szegényt.[110]

(II.5.) Talán már a fenti példákból is kitűnik, hogy a „*boldogok a szegények*” (Lk 6,20; vö. Mt 5,3.) típusú megnyilatkozások – miként azt már a tanulmány bevezetésében is feltételeztük – nagyon is távol álltak azoktól a normatív elképzelésektől, amelyeket a görög-római világ az egyes társadalmi rétegek státuszáról és presztízséről kialakított.[111] Már csak azért is, mert ha a klasszikus antikvitás gondolkodói tényként fogadták is el azt a lehetőséget, hogy a boldogság akár az egyszerű életvitel közepette is elérhető, ennek azonban elengedhetetlen feltételévé tették a – legalább szerény – vagyont.[112] (Mindez pusztán már az anyagi jólétet, közelebről vagyont vagy gazdagságot is jelentő *olbos* névszóból képzett melléknévvel, a gazdag és boldog jelentésével egyaránt bíró *olbios* fogalmával is alátámasztható.) Mindazonáltal a szegénység kapcsán pozitív sztereotípiák is megjelennek. Olcsó közhelyek[113] éppúgy, mint valódi tartalommal bíró, pozitív társadalmi sztereotípiák.

A gyakorta idézett sókratészi kijelentés szerint „Az áll a legközelebb az istenekhez, aki a legkevesebb beéri”. [114] Ez, a nyilván az akkori közvélekedést is kifejező kijelentés később visszhangot nyert az evangéliumokban is. Hogy egy ismert példával éljünk, elég, ha itt csak a lakomázó, s végül a pokolra jutott gazdag, és az éhező koldus, a halála után a mennyországba került Lázár evangéliumi példázatára utalunk (Lk. 16,19-31).[115] Amiként az, a sztóikusok és a szegénység „pogány” prófétáinak számító kynikus filozófusok által egyaránt hangoztatott nézet is megtalálható majd az újszövetségi levelekben, miszerint a gyakori nélkülözéssel párosuló szegénység lélekben gazdaggá tesz (l. külön. 2Kor 8,2; vö. 1Kor 1,26. és Jak 2,5).[116]. A morális értékelésében a »gazdagság« fölé emelt »szegénység« témájának egy hasonló (karakterisztikus rövidségében nyilván filozofikusnak szánt, ám rhétorikus köntösében inkább közhelyszerűvé lett) megfogalmazásával a műveiben hol sztóikusként, hol pedig a kynikus eszmék képviselőjeként megnyilatkozó Dión Chrysostomos hetedik beszédében is találkozhatunk.

Az or. VII-ben, ebben a már érett alkotói periódusa sajátosságait mutató szónoki alkotásban, az *autarkeia* és az egyszerű életvitel előnyeit eszményítő 'Euboikos'-ban,[117] többször is felveti a szegénység témáját az „aranyházú” Dión. „A másoktól függetlenül,[118] a saját munkájukból megélni kívánó embereket nem akadályozhatja meg a szegénység abban – jelenti ki a prusai rhétor –, hogy a létfenntartáshoz szükséges javak birtokában illő és méltó életet éljenek. Épp ellenkezőleg – állítja a magát mindinkább „filozófus-szónoknak” valló, egykori kynikus vándorprédikátor. A szegénység mindazoknál messzemenően nagyobb, jóval hasznosabb és a természettel inkább összhangban álló munkákhoz és tettekhez vezet, mint amilyenekre a gazdagság szokta ösztönözni az embereket” (or. VII,103.). A szegénység, ez a már a beszéd bevezetésében „szent”-ként aposztrofált, majd „sérthetetlennek”, illetve „elidegeníthetetlennek” mondott „dolog”, [119] itt tehát korántsem minősül az *areték* érvényesülésének útjában álló – szinte elháríthatatlan – akadálnak. Dión megítélése szerint a vidéken élő emberek életformájával együtt járó 'tisztas szegénység' sokkal inkább egyfajta ösztönző erőként fogható fel, amely az erények eléréséhez vezet.[120]

A javakban való szűkölködéssel elérhető lelki gazdagság és erkölcsi gyarapodás ezen koncepcióját persze nem Dión Chrysostomos dolgozta ki. A téma már a Kr. e. V-IV. század görög szerzőinél megjelenik.[121] Legismertebb megfogalmazása a xenophóni Sókratés alakjához köthető, aki azt mondja, hogy nem házi javaikban (*en oikói*), hanem lelkükben (*en tais psychais*) mutatkozik meg az emberek szegénysége vagy gazdagsága (*Symposion* ['Lakoma'], IV,34 sk.).[122] Ennek megfelelően, a principatus időszakában azután több helyütt is kimutatható az ún. szegényszobák megléte a római vezetőréteg villáiban. Mesterségesen

létrehozott, s gyakorta túlzásba vitt egyszerűségük már önmagában véve is markáns kontrasztot képezett a villák más helyiségeinek pazarló luxusával. Ide vonultak vissza a gazdagok, ha már megcsömörlöttek jólétüktől, hogy – mint az ifjabb Seneca írja – a puszta földön ülve, s cserépedényekből fogyasztva el egyszerű étküket, a lehető legszerényebb körülmények között töltsenek el egy-két napot (*Consolatio ad Helviam matrem* [’Helvia vigasztalása’], 12,3.).^[123] Az ekként elérni remélt testi megtisztulás (néhány egyéb képesség megszerzése mellett, melyekhez ezen a módon kívántak hozzájutni^[124]) nyilván szoros kapcsolatban állt a lelkiével. Mindez azonban már egy másik témához, a »szegénység« fogalmához társított „egyszerű és természetes élet” eszményéhez,^[125] illetve a falusi szegénység egyfajta romantikus és idealizált felfogásához^[126] vezetne minket tovább.

(II.6.) Ám mindez joggal veti fel azt a kérdést is, milyen erények gyakorlására taníthat meg a szegénység? A szegénység, amely a vezető rétegek filozofikus spekulációitól eltekintve, az antikvitás és a modern kor itt kiváltképp egybehangzó közgondolkodása szerint már önmagában véve is az erény egyfajta antitézisének számított.^[127] S egyáltalán: van-e valamiféle morális haszna annak, ha valaki szegény? A választ megint csak az ifjabb Seneca adja meg. Seneca, aki Tertullianus szerint sokszor úgy beszél, mintha keresztény lenne.^[128]

Szemben a gazdagsággal, amely megannyi erény kibontakoztatásához nyújt teret (ezek közül elég, ha mi csak az önmérséklet és a bőkezűség erényét nevezzük meg itt), a szegénység csak egyetlen *virtus* gyakorlását biztosíthatja. Azt, hogy ne törjünk meg súlya alatt – legalábbis az ifjabb Seneca szerint (*De vita beata* [’A boldog életről’], 22,1: *in paupertate ... unum genus virtutis sit non inclinari nec deprimi*). Később Pál is a „nyomorúság – pontosabban a ’szorongatás’ – sok próbájáról” ír (2Kor 8,2: *en polléi dokiméi thlipseós*).

Ugyanebben az írásában azután Seneca úgy véli, hogy munka nélkül (ti. a kitartó munkát igénylő tevékenységek megléte nélkül) semmiféle erényre sem tehetünk szert: *De vit. beat.* 25,5. Mindezzel Vergiliust idézi. Közelebről a vergiliusi ’*Georgica*’ azon két sorát, mely szerint a kemény munka legyőz mindent, ha nyomorunkban szorongat a szükség (I,145 sk: *labor omnia vicit/improbis et duris urgens in rebus egestas*).^[129]

Innen szinte egyenes út vezet a munka világát ismerő (vö. 1Kor 3,10.), s a kétkezi munkától sohasem idegenkedő^[130] Pál apostol azon gondolatához, amely a gyülekezetek tagjai számára előírja az állandó munkavégzést (2Thess 3,6 skk; küln. 10 sk.).^[131] A kitartó fáradozással járó munka – megannyi más morális előnye mellett^[132] – nagyon is alkalmas eszköznek látszott arra, hogy távol tartsa a társadalom állandó munkával rendelkező tagjaitól a bűnt, s a már viselhetetlenné váló nyomort. A korai gyülekezeteken belül pedig részben a kemény kétkezi munkával szerzett fölöslegből tudták biztosítani az elesettek és nélkülözők (*hoi astheneis*) segélyezését, valamint a szükségét szenvedők (*hoi chreian echontes*) támogatását (ApCsel 20,34 sk; Ef 4,28.).^[133]

A szegénység társadalmi megítélése a keresztény közegben: A korai gyülekezetek felfogásától (III.1-3.) a szegények és a szegénység fogalmihoz kapcsolódó értékváltás folyamatának lezáródásáig a „Nagyegyházon” belül (III.4-6.).

(III.1.) A Kr. u. I. század utolsó harmadában kezdett elterjedni Nyugat-Kis-Ázsia városi közösségeinek lakossága körében szélesebb körben is a kereszténység – egyfajta alternatívát jelentve az életmód és az életszemlélet területén egyaránt.^[134] Ekkoriban még a gazdag Nyugat-Kis-Ázsia területén létrejött keresztény közösségek többsége szegény volt. Mindennapi létüket nem, vagy alig befolyásolták a gyülekezetnek helyet adó város gazdasági lehetőségei. Az *Apokalypsis* szerzője például így ír a magát pénzein

»Asia (provincia) szépségben és nagyságban első városa«-ként propagáló,[135] a tartományon belül elfoglalt pozíciójának megfelelően pedig később (Kr. u. 123/124-től) már a kétszeres *neókoros* címet viselő Smyrna[136] keresztény gyülekezetéről: „*Tudok nyomorúságról és szegénységről*” (2,9.). Ugyancsak itt, a *'Jelenések könyvében'* a laodikeiai[137] gyülekezetéről azt olvashatjuk, hogy gazdagnak tartja magát. Azt állítja magáról, semmire sincs szüksége, holott valójában szegény, vak és mezítelen (3,17.). Néhány elszórt utalás alapján joggal feltételezhetjük, hogy hasonló lehetett a helyzet a Birodalmon belüli Kelet más tartományaiban is.[138]

A Kr. u. I. század utolsó harmadának lassan formálódó keresztény közösségeiben nem keltett megütközést a szegénység. Istentől rendelt állapotnak számított,[139] némelykor pedig a kiválasztottság egyfajta jelének is.

Így gondolhatták ezt mindazok, akik „az Ázsiában levő hét gyülekezet” (Jel. 1,4; vö. 1,11;22. és 2,1 skk.) korai keresztény közösségeihez tartoztak, melyek még jól ismerték a zsidó hagyományt. S ha szegényt láttak, úgy emlékeztükbe idéződhetett Sámuel első könyvének egy ismert passzusa: „*Az Úr tesz szegénnyé és gazdaggá, Ő aláz meg, és Ő magasztal fel. Fölemeli a porból a pórt, és kiemeli a szemétből a szegényt, leülteti az előkelőkkel együtt, és főhelyet juttat neki.*” (2,7-8.). E gondolat később megjelenik Lukács evangéliumában is: 1,46-55. (Mária éneke) és 6,20 skk. (a „*Hegyi beszéd*” a szegények eljövendő boldogságát meghirdető passzusai)[140].

A páli missziótól érintett területen, Görögország vagy Kis-Ázsia egyik közösségében Kr. u. 90 körül keletkezett Lukács-evangélium szerzője – mint ismeretes – fokozott társadalmi érzékenységet mutat a szegények iránt. De ugyancsak ezzel a hangvétellel szól a közel egy időben (Kr. u. 70 és 80 között), Palesztinában vagy szíriai zsidókeresztény közegeben íródott *'Jakab-levél'* több szakasza is. Itt azt olvashatjuk, hogy szemben a gazdaggal, akinek kudarcot vallhat minden üzleti vállalkozása[141], a szegény az, aki bízvást dicsekedhet méltóságával[142]. „A világ szemében szegényeket” (*tus ptóchus tói kosmói*) ugyanis – állítja a levél szerzője – Isten választotta ki, „*hogy hitben gazdagok legyenek, és örököljék azt az országot, amelyet Isten az őt szeretőknak ígért*” (Jak 2,5.).[143] Vagyis a szegénység az akkori keresztény társadalomban nem csak a kiválasztottság jelévé, de egyfajta morális érték hordozójává is vált.[144] A szegénység immáron keresztény fogalmához (is) társítható erények gyakorlásához azonban nem kínált reális alternatívát az akkori társadalom.

(III.2.) A hellénisztikus világ a vagyonból és az állami hatalom gyakorlásából egyaránt kizárta az alsóbb néprétegeket. A szegények válasza erre az adósság-elengedés (*chreón apokopé*) követelése volt és a földek újrafelosztását kikényszeríteni kívánó program (*gés anadamos*) meghirdetése.[145] Hasonlóképpen háttérbe szorította, majd mindinkább (negatív) diszkriminációval kezelte szegénynek minősülő lakosságát az újtestamentumi korra már nem csak birodalmi méreteket öltő, de belső rendjében is mindinkább birodalommal szerveződő római állam is.

Róma, amely egyének és csoportok szintjén biztosította a társadalmi mobilitást, továbbra is fenntartotta a szegények tömegeinek a vagyonból és a hatalomból való kizártságát (vö. Ovidius, *Amores* ['Szerelmek'], III 8,55: *curia pauperibus clausa est, dat census honores* ['A Tanácsház zárva van a szegények előtt, csak a vagyon szerezhet tisztségeket'] [146]).

A hegyeket, sivatagokat és gazdagon termő szántóföldeket egyaránt magában foglaló, tengertől tengerig nyúló hatalmas birodalom léte a kortársak számára örökkön valónak látszott. Rendje pedig – mint azt ugyancsak a neves kis-ázsiai rhétor, Aelius Aristeidész „Róma magasztalására” tartott beszédéből tudjuk – meggingathatatlannak tűnt akkoriban.[147]

Így, amiként már a Kr. u. 66-ban kirobban zsidó felkelés leverése után is, az *Imperium Romanum* által megtestesített hatalommal szemben a Birodalmon belüli Kelet szegényei számára csak egyetlen – reális – alternatíva maradt: az egyértelmű elhatárolódás ettől a társadalomtól. A korai kereszténység válasza is ez volt Róma létezésére.

A Róma által uralt világtól való elhatárolódás programszerű meghirdetésével már a '*Jelenések könyvében*' is találkozhatunk. Az *Apokalypsis* eredetileg nyilván vándorprófétaként tevékenykedő szerzője egykor talán Palesztinában élt, s onnan vándorolt ki Kis-Ázsiába,^[148] ahol azután régiók feletti tekintélyt tulajdonított magának. (Ez utóbbi magából a '*Jelenések*' hangvételéből is megmutatkozik.) A nyugat-kis-ázsiai gyülekezeteknek címzett, már száműzetésben írott műve egyik prófétai felhívásában kivonulásra szólít fel ebből a világból az egykori vándor-karizmatikus (18,4.). Egyes kutatók szerint ez az exodus-felhívás lehetett a mű legfontosabb üzenete.^[149] De hasonlóképpen szólt levelében a közel-kortárs, s ugyancsak zsidókeresztény Jakab is. A kegyes és istenfélő ember egyik legfőbb feladata szerinte abban áll, hogy erkölceiben tisztán őrizze meg magát. Ezt pedig úgy érheti el, ha távol marad ettől a világtól (Jak 1,27: *aspilon heauton térein apo tu kosmu*).^[150]

(III.3.) A világból való kivonulás gyakorlati megvalósításának egyik eszköze csak a szegénység önkéntes vállalása^[151] lehetett. Mindez szorosan kapcsolódott őskeresztény hagyományhoz.

A legkorábbi keresztény gyülekezet, a Péter, János és Jakab által irányított jeruzsálemi ősegyház javaikat egymással megosztó, szegény hívekből állt: vö. ApCsel 2,44; 4,32. Szegényeknek nevezi őket a '*Római*' (15,25 sk.), a '*Második Korinthusi*' (9,12.) és a '*Galata-levél*' (2,10.) is. Maguk a jeruzsálemi ősegyház tagjai is szegényeknek ('*ebioniták*'-nak) nevezték magukat. Hangvétele alapján a társadalom alsóbb rétegek nézeteit szólaltatja meg a montanista mozgalom eszmei megalapozásában (János evangéliuma mellett) később oly nagy szerepet játszó újszövetségi irat, a valamikor Kr. u. 90 és 95 között – a keresztény hagyomány szerint a nyugat-kis-ázsiai partvidék előtt fekvő Patmos szigetén – keletkezett '*Jelenések könyve*' is.^[152] Az itt hangoztatott eszmék (a gazdagság és a hatalom megvetése, valamint a hatalmasok iránti gyűlölet) ugyanis nyilván csak a szegények körében számíthattak osztatlan egyetértésre.

Kézművesek, halászok és egyéb kisemberek közül kerültek ki új hit első követői már a Szíria-palesztinai térségben is. Vagyis olyan emberek közül, akiket – mint fentebb, a cicerói *De officiis* megfogalmazásaiból már láttuk – a társadalmi elit lenézett, vagy éppenséggel mélységesen megvetett. Hasonló foglalkozásokat űzhettek a nyugat-kis-ázsiai diaszpóra később zsidókereszténnyé lett tagjai is.^[153] Még az '*Első Korinthusi levél*' is arról szól, hogy az akkori keresztény testvérek között nem sok a hatalmas vagy az előkelő (1Kor 1,26.).

(III.4.) A hívek szociális összetételének fokozatos megváltozása a gyülekezeteken belül azután előbb nemkívánatosná, majd a kereszténység missziós tevékenysége szempontjából egyenesen károsná tette a korai gyülekezetek a gazdagságot mindenestől elítélő magatartásnak fenntartását. Az eszkatológikus remények meghiúsulásával már az e világon berendezkedő, s helyét a „császár országában” (*regnum Caesaris*) kereső egyháznak szüksége volt a gazdagok támogatására.

A »gazdagok« megjelölés alatt a korai időkben persze főként a középrétegek képviselőire gondolhatunk.^[154] Ekkor valószínűleg még az ő házaikban gyűltek össze a keresztények, hiszen csak a módosabbaknak, vagy a kifejezetten tehetőseknek voltak erre a célra megfelelő, kisebb vagy nagyobb helyiségeik.^[155] Ők rendezték a szeretetlakomákat.^[156] A gazdagoknak a „pogány” városi közösségeken belül élvezett tekintélye pedig jelentős mértékben elősegítette a missziós tevékenység sikereit. Anyagi támogatásuk nélkül az egyház csak

kevésse hatékonyan tudta volna segíyezni növekvő számú szegényeit.

A mások megsegítéséért vállalt bűjt, az erőtlenségért végzett kétkezi munka (ApCsel 20,34 sk.), vagy az elesettek javát szolgáló lemondás meglehetősen elterjedt gyakorlatnak számíthatott a korai idők keresztény egyházában.[157] Ám a szegény özvegyasszony utolsó két fillérje (Mk 12,41-44; vö. Lk 21,1-4.) csak segíthette, de nem tarthatta el a gyülekezet szegényeit. Bekövetkezett tehát a szükséges értékváltás a tulajdonhoz és a gazdagsághoz való viszonyban.[158]

(III.5.) Az újszövetségi iratok szerkesztői így megtartottak néhány, az önként vállal szegénységet magasztaló passzust, mintegy a korai keresztény közösségeket átható személetmód emlékeként: l. pl. Lk 18,18-27; küln. 18,22-25.[159] és Mt. 19,16-30. stb. Ugyanakkor kevésse élesen nyilatkoznak meg a gazdagokkal szemben.[160]

Jézus Máté evangéliumában olvasható kijelentése szerint a gazdagoknak, akik semmi hajlandóságot nem mutatnak arra, hogy lemondjanak vagyonukról a szegények javára, semmi esélyük nincsen arra, hogy bejuthassanak a mennyek országába (Mt 10,21 skk; 25.). Pálnál az effajta gazdagok (*hoi plusioi*) helyére már azok kerülnek, akik sóvárognak a gazdagság után (1Kor 6,10: *hai pleonektai*; vö. Ef 5,5.). Itt az anyagi javak megszerzésére irányuló szélsőséges „bírvágy” (*pleonexia*), a bálványimádás egyik megjelenési formájának tekinthető kapzsiság (Kol 3,5; Ef 5,5.) bűnében vétkesek azok, akik nem fogják örökölni Isten országát. Most már ők nem juthatnak be az égi *basileiába* (uo.).[161]

A korinthusi gyülekezethez intézett második levélben Pál apostol „a tisztaszívűség gazdagságának” forrásaként nevezi meg a „nagy szegénységet” (2Kor 8,2.).[162] Hasonlóképpen fogalmaz később 'Jakab levele' is, amelynek szerzője a 'világ szemében szegényeket ... hitben gazdagoknak' nevezi' (2,5.). Ez a felfogás később is megmarad: l. küln. a keresztény tökéletesség három feltétele közé (szegénység, szűzi élet, engedelmisség) a szegénységet is befoglaló ún. evangéliumi tanácsokat (Mt 19,16 skk; küln. 21 skk. = Mk 10,17 skk; küln. 21 skk. = Lk 18,18 skk; küln. 22 skk.).[163] S nem csupán megmaradt: mindenkor ezt követték a két kezük munkájából élő, s a szegénységet is tudatosan vállaló[164] szerzetesek. Az egyház pedig, mint azt a később az ún. kanonikus könyvek közé sorolt újszövetségi irat, a 'Zsidókhöz írott levél' egy helye is mutatja, alapvető elveiben továbbra is szolidaritást vállalt a szegények iránt. „A jótékonyaságról és az egymással való közösségvállalásról ... el ne feledkezettek – ekként hangzik a tanács formáját öltő felszólítás –, mert az ilyen áldozatokban gyönyörködik az Isten” (13,16.). Az egyház később is „megemlékezett a szegényekről” (vö. Gal 2,10.)[165]. A szemléleti változás folyamata azonban már Pál idejében megindult.[166] A vagyonnal való lemondás követelményét hamarosan „a vagyonnal való szociális érzékenységgé bánásmód” követelménye (Gerd Theissen)[167] váltotta fel.[168]

(III.6.) A Lukács evangéliumában ábrázolt gazdag „fővámszedő” (*architelónés*), a Jézussal való találkozását követően vagyona felét a szegényekkel megosztó Zakeus lesz ennek a magatartásnak a mintája (Lk 19,1-10.). Magasztalása egyben a korai egyház a gazdagsággal szemben elfoglalt új magatartásra is rámutat. Amiként arra is, amit a gyülekezet az ide befogadott gazdagoktól elvárt. „A gazdagok tegyenek jót, legyenek gazdagok a jó cselekedetekben, adakozzanak szívesen, részesítsenek javaikban másokat” – írja Pál apostol a Timotheoszhoz intézett első levélben. Majd így folytatja: „Gyűjtsenek maguknak jó alapot a jövőre, hogy elnyerjék az igaz életet” (1Tim 6,18.).

Ugyancsak ezt a követelményt fogalmazza meg később a Hermas 'Pásztor'-ában (*Poimén*) szereplő egyik példázat: a termést hozó szőlő és a meddő, ám a szőlő támaszául szolgáló szilfa egymásra utaltságának példázata. A gazdagnak bár van vagyona, de az Úr előtt mégis szegénynek számít – mondja Hermas.

Gazdagsága leköti figyelmét, és így keveset ér imádsága. De ha megsegíti szükségében a szegényt – aki Isten színe előtt gazdagnak számít –, az majd imáival az Úrnál közbenjár érte (51,1-6 skk.). Ezzel a gondolattal, bár kevésbé kidolgozott formában, az ún. első Kelemen-levélben is találkozhatunk (1Kel 38,1-2).[169]

Végezetül néhány záró megállapítás. A Kr. u. II. század keresztény gyülekezeteiben, így a római Nyugat-Kis-Ázsia városi gyülekezeteiben is, egyre inkább olyan tehetős, vagy legalábbis tehetősnek mondható társadalmi csoportok is megjelennek, akiket szoros szálak fűztek a környező világhoz. A gyülekezetekbe is „fényes ruhában”, s ’ujjukon aranygyűrűvel’ járó gazdagok (Jak 2,2: *anér chrysodaktylios en esthétí lamprai*), mivel a „pogány” közegből jöttek, részben magukkal hozták annak társadalmi normáit. Így magukkal hozták a szegényekkel szembeni előítéleteket is.[170] Nem véletlenül óv a velük való kivételezéstől ’*Jakab levele*’ (2,1 skk.). Szerzője még némi idegenkedéssel tekint a gazdagokra,[171] s egyfajta félelemmel szemléli a gyülekezeteken belül növekvő befolyásukat.

A antik városok belső életében meghatározó szerepet játszó gazdagok, ha keresztényekké lettek is, tartósan nem viselhették el azt, hogy eléjük helyezték a csak kevéssel bírót. S még inkább kevésbé tolerálhatták a nincstelenek magasztalását, akiket korábban nyilván maguk is megvetettek.

Amikor a missziós tevékenységét még jobbra a városokat lakó módosabb zsidóság megnyerése érdekében végző Máté (közelebről a Máté-evangélium ezen forráscsoportjának szerzője) azt mondja, hogy a lelki értelemben vett szegényeké (*hoi ptóchoi tói pneumatí*) a mennyek országa (Mt 5,3.), alighanem tudatosan alkalmazza ezt, a Lukács evangéliumából később hiányzó fogalmi korlátozást (vö. Lk 6,20.). Tehetős hallgatósága körében nyilván visszatetszést keltett volna, ha a gazdag elé helyezik a szegényt, azt, aki gyakorta éppen a gazdagok támogatására szorult.

A formálódó egyházszervezet hierarchikus struktúrájában épp így nem volt már helye a szegényeknek. A folyamat persze meglehetősen lassú volt. A zsidó hagyomány szellemét még őrző, valamikor Kr. u. 150 körül keletkezett ’*Didakhé*’ szerint a szegények – a helyi hierarchiában – rögtön a főpapok szerepét betöltő próféták után következnek (XIII,3.).[172] Ugyanakkor a Timotheoszhoz címzett első levél, miután részletesebben is felsorolja a jó püspök elengedhetetlen tulajdonságait,[173] ha nem is mondja ki, de már sugallja, hogy – az egyik alapkövetelménynek számító feddhetetlenség mellett – a püspöknek a jobb módú emberek közül kell kikerülnie. Olyannak kell lennie – jelenti ki a levél írója –, aki „*a maga háza népét jól vezeti*” (3,4.). Bár a hívők feletti pásztorkodás az Úr adománya, mégis, csak egy ilyen, némely földi javakkal is ellátott ember tud megfelelőképpen gondot viselni Isten egyházára.[174] Már csak azért is, mert a püspököt a „pogányoknak” is tisztelniük kell.[175]

E folyamat a harmadik keresztény nemzedék életében ment végbe. Egy olyan időszakban, amikor már nem volt tényleges jelentőségük a szegénység üdvözítő voltát hirdető, s a rigorózan aszkétikus erkölcsi normákat képviselő vándorprófétáknak és vándorapostoloknak. Akkor, amikor az ’*Ephesosi levél*’-ben, illetve az ’*Első Korinthusi levél*’-ben is említett vándorhierarchia[176] szerepét fokozatosan a helyi hierarchia vette át.

A montanizmus kibontakozása így lényegében egybeesett az ugyancsak az apostoli atyák korában tevékenykedő antiocheiai Ignatiostól programszerűen meghirdetett püspöki egyházak intenzív térhódításának folyamatával. A magát „új prófécia” nevező montanizmus „forradalmi konzervativizmusával” (*Carl Andresen*),[177] megpróbálta visszaforgatni az idő kerekét, hogy az egyház visszatérhessen az őskeresztény kor hagyományaihoz. Montanos, majd örökébe lépő „prófétanői” így azután óhatatlanul beleütköztek abba, a

hivatalos egyháztól, vagy másképpen a „Nagyegyháztól” (Großkirche) képviselt ignáci követelménybe, mely szerint a híveknek a püspök nélkül semmi olyat nem volt szabad tenniük, ami az egyházzal kapcsolatos.[178]

A montanizmus társadalmi bázisát a szegények alkották. „Egyházon belüli mozgalmuk”[179] is főként az Asia provincia részét alkotó Phrygia a császári nagybirtokon (*saltus*) foglalkoztatott, az adópréstől elnyomorított vidéki lakosságára, valamint a jómód árnyékában élő, a helyi *curiak*nak kiszolgáltatott városi szegényekre támaszkodott. A montanisták azután részben az ő nézeteik képviselőjében szálltak szembe az egyház missziós tevékenysége érdekében szükségessé vált hellénizálódási folyamattal is. Mozgalmuk ebben is hasonlított a *circumcelliók* későbbi – részben szintén a helyi, s kevésbé romanizálódott vidéki lakosságra támaszkodó – afrikai (főként *Africa proconsularis*ban kibontakozott) mozgalmához. Így kudarcát is részben azok az okok idézték elő, melyek az ugyancsak a szegények egyházának tekinthető donatizmus[180] elkerülhetetlen bukásához vezettek.

A világi hatalommal mindinkább összefonódó egyház, amely egyfajta karitatív intézménnyé formálta a szegénygondozást,[181] ezt követően már tudatos lépéseket tett a szegények a gyülekezeten belüli befolyásának visszaszorítására. A kései antikvitás korára bekövetkezett változások egyik tárgyiasult jele lett a püspökök – döntően megváltozott társadalmi státuszukra utaló – ruházata is. Jézus még a szerény életvitelről tanúskodó megjelenést tanácsolta az isten országának hirdetése végett útra kelő apostolainak. „*Se tarisznyát, se két felső ruhát, se sarut, se botot ne vigyetek*” – olvashatjuk Máté evangéliumában (Mt 10,10; vö. Lk 9,3. és Mk 6,8-9.).[182] Ezeket az útmutatásokat követte a kilikiai tartományszékhely, Tarsos egyik módosabb családjából származó hellénizálódott zsidó, a „népek apostolává” lett Pál is. Az evangélium hirdetőinek, mint mondta, magából az evangéliumból kellett megélnie (1 Kor 9,14.).

A Kr. u. III. század püspökei azonban ezt másként gondolták. Ők részben már a szegények adományaiból éltek. Világias magatartásuk, de még inkább a világban való megjelenésük hivalkodó pompája azután joggal váltotta ki a „pogányok” gúnyos megjegyzéseit.

Az utolsó nagy latin történetíró (s egyben a hagyományos római vallás elkötelezett híve), Ammianus Marcellinus művében gúnyos tárgyilagossággal[183] beszéli el Damasus Róma püspökévé választásának történetét (XXVII 3,11 skk.).[184] Majd elbeszélése végén szembeállítja a nagyvárosok püspökeinek fényűzésről és hivalkodó gazdagságról tanúskodó életszínvonalát a vidéki egyháziak egyszerű és mértékletes életmódjával. A nagyvárosokban székelő püspökök – mondja a „pogány” történetíró – a tiszteletre méltó asszonyok adományaiból (*oblationibus matronarum*) meggazdagodva, kocsin járnak, díszes öltözékben. És olyan pazarló lakomákat adnak – fűzi hozzá Ammianus –, hogy asztaluk felülmúlja a királyokét (XXVII 3,14 skk)[185].

A Kr. u. IV. század végére azután a nagyvárosok püspökeinek nyilvános megjelenése már teljességgel a vezető rétegek normáihoz alkalmazkodott. A püspökök részben a senatoroktól és az állami főtisztviselőkötől, sőt magától a császártól kölcsönözték egyházi méltóságjelvényeiket, amint a liturgikus ceremónia egyes elemeit is. Már csak idő kérdése volt az egyház a társadalmat – s benne a szegényeket is – uraló gazdagokkal való teljes összefonódása.

A hierarchikussá vált egyházszerkezet élére állított, s a gyülekezet tagjaitól immáron szinte feltétlen engedelmességet követelő püspökök (vö. Ignat. ad Trall. 2,1 sk; ad Smyrn. 8,1 sk.) megváltozott, az egyháziak gazdagságát mintegy tüntetően hirdető magatartása azonban már a »szegénység« és a »gazdagság« társadalmi megítélésének egy másik fejezetéhez tartozik.

ANRW – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Berlin – New York 1972 –

ATD – Das Alte Testament Deutsch. Neues Göttinger Bibelwerk (szerk. A. Weiser). Göttingen

Bib[lica] – Biblica. Commentarii periodici ad rem biblicam scientificè investigandam. Roma, 1920–

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1863 –

Desideri, „Dione di Prusa” (1978) – Paolo *Desideri*, Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell’ impero Romano (Biblioteca di Cultura Contemporanea CXXXV), Casa Editrice G. D’Anna, Messina–Firenze 1978.

Digesta – Digesta. Corpus Iuris Civilis I¹⁵; ed. Th. *Mommsen* – P. *Krüger*, Berlin 1928.

„Dio Chrysostom” (2000) – S. *Swain* (szerk.), Dio Chrysostom – Politics, Letters, and Philosophy, Oxford University Press, Oxford 2000.

Finley, „Die antike Wirtschaft” (1980²) – Moses I. *Finley*, Die antike Wirtschaft, dtv Wissenschaft, München 1980² (1977).

GNT – Grundrisse zum Neuen Testament. Göttingen

„Emberi jogok” (2003) – *Halmai Gábor* – *Tóth Gábor Attila* (szerk.), Emberi jogok, Osiris kiadó/Osiris tankönyvek, Budapest, 2003.

Euseb. HE – (Caesareiai) Eusebios, Historia ecclesiastica [’Egyháztörténet’]

Harnack, „Die Mission u. Ausbreitung des Christentums“⁴ – Adolf *von Harnack*, Die Mission und Ausbreitung des Christentums – in den ersten drei Jahrhunderten, Bde. I-II. Bd. I: Die Mission in Wort und Tat. Bd. II: Die Verbreitung, Leipzig 1924⁴; (1902¹); a negyedik kiadás változatlan utánnomásban: Berlin 1965.).

IGRR – Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes I-IV: edd. R. *Cagnat* et al; 1911-1927 (repr. Roma, 1962-1964)

IK – Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bonn: I (1972) –

Jones, „The Roman World of Dio Chrysostom” (1978) – C. P. *Jones*, The Roman World of Dio Chrysostom, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1978.

JRS – Journal of Roman Studies. London

KIP – Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike, Bde. I-V (szerk. K. Ziegler és W. Sontheimer), Artemis Verlag, München 1964-1975 (1979²).

Krause, „Witwen u. Waisen“ – Jens-Uwe *Krause*, Witwen und Waisen im römischen Reich, Bde. 1-4, Stuttgart 1994-1995.

NTD – Das Neue Testament Deutsch. Neues Göttinger Bibelwerk (Szerk. G. *Friedrich* és P. *Stuhlmacher*). Göttingen.

egyhaztortenereti_szemle_2007_02_003-058.htm

NTOA – Novum Testamentum et Orbis Antiquus. Department für Biblische Studien. Universität Freiburg/Schweiz.

OCD³ – The Oxford Classical Dictionary. Third edition (szerk. S. Hornblower és A. Spawforth) Oxford – New York 1996.

PIR² – Prosopographia imperii Romani saec. I-III; Második kiadás. Szerk. E. Groag – A. Stein – L. Petersen – K. Wachtel et al., Berlin – Leipzig ;1933 – 1999 (pars. I-VII; A-R).

RACH – Reallexikon für Antike und Christentum. Stuttgart 1950 –

SIG³ – Syllogae Inscriptionum Graecarum I-IV: 3. ed. W. Dittenberger; Leipzig 1915-1924.

Theissen, „Az első keresztyének vallása” – Gerd Theissen, Az első keresztyének vallása. – Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása, Budapest, A magyarországi Református Egyház Kálvin János kiadója, 2001.; 321 sk. (Német eredeti: 2000).

ThR (néhány munkában így: TRE) – Theologische Realenzyklopädie, Studienausgabe Teil. II, Berlin – New York, Walter de Gruyter; Bd. 1 (1977) – Bd. 36 (2004). Vö. még Bd. 27: Register (1998) és Gesamtregister Bd. I: Bibelstellen, Orte, Sachen (2006).

ThWNT – Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, Bde. I-IX (szerk. G. Kittel – G. Friedrich), W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1933-1973. Vö. még X,1 (Registerband; 1978) és X,2 (Kiegészítő szakirodalmi hivatkozások az egyes témákhoz, ill. szócikkekhez; 1978).

WdF – Wege der Forschung. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1961 (?)– (tematikus cikk-, illetve tanulmánygyűjtemény; az idegen nyelvű munkák esetén német fordításban).

Megjegyzés:

Jelen tanulmány a szlovákiai Komárom (Komarno) Selye János egyetemének Hittudományi karán rendezett konferencián 2007. május 4-én elhangzott előadásom tanulmányra átdolgozott változata. Az átdolgozás során az eredetileg előadásként elhangzott szöveget több ponton kibővítettem, és ahol az szükségesnek látszott, jegyzetekkel láttam el. A tanulmányban tárgyalt kérdések egy része (ilyenek például a szegénység fogalmához kapcsolódó társadalmi sztereotípiák; közelebbről a szegényekkel szemben már a klasszikus antikvitás időszakában is kimutatható számos előítélet) szorosan kapcsolódik az AÖU [Stiftung Aktion Österreich-Ungarn] által támogatott projektemhez: »*Menschenrechte in der Antike, in den alt- und neu testamentlichen Epochen und während der sogenannten zweiten Sophistik*« (2006/65öu11). A forrásanyag összegyűjtéséhez, de még inkább ún. másodlagos (szak)irodalom feltárásához nélkülözhetetlen támogatásukért, amely lehetővé tette számomra a gazdagon felszerelt bécsi könyvtárakban való kutatást, ezúton is szeretném kifejezni hálás köszönetemet az Osztrák-Magyar Akció Alapítványnak. Ugyancsak itt szeretnék köszönetet mondani Hans Schmidt lelkész úrnak, a GAW [Gustav-Adolf-Werk e.V. – Diasporawerk der Evangelischen Kirche in Deutschland] főtítkárnak, valamint a GAW kuratóriumának, akik nagylelkű támogatásukkal ez évben is lehetővé tették németországi kutatóutamot.

Jegyzetek:

[1] A phrygiai Montanos névvel jelzett, magát „új próféta” nevező (Euseb. HE V 19,2: *nea própheteia*, ill. I. még uo. V 16,14.), tanításainak lényegét tekintve *eszkatologikus-khiliasztikus*, azok megjelenési formáját nézve pedig *pneumatikus-enthúziasztikus* – mozgalom értékeléséhez I. egy korábbi munkámat: Egy elmaradott régió szerepvállalása a kor vallási mozgalmaiban: Közép-Phrygia montanizmusa, Egyháztörténeti szemle VII,1 (2006), 3-36; további irodalmi hivatkozásokkal. A Kr. u. 66-70 utáni kereszténység egyik legjelentősebb központjában, az Adolf von Harnacktól már a konstantinusi fordulat előtt is *kat' exokhén* keresztény földnek mondott Kis-Ázsiában útjára indult montanista mozgalom megannyi aspektusának újabb feldolgozása V. E. Hirschmann, **Horrenda Secta. Untersuchungen zum frühchristlichen Montanismus und seinen Verbindungen zur paganen Religion Phrygiens (Historia Einzelschriften; Heft 179), Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005 (pp.168; Rec.: W. Tabbernee, Journal of Early Christian Studies, Vol. 14, No. 4, Winter 2006; 537 sk.).** – A téma egészéhez jó újabb összefoglalás: Geschichte des Christentums. Religion-Politik-Kultur (szerk. J.-M. Mayeur, Ch. és L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard), Bd. 1: Alterum. Die Zeit des Anfangs (bis 250), Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2003 (szerk. L. Pietri. Francia eredeti: Paris, 2000); küln. 150 skk (*Kap. III: Vielfältige Wege der Mission vom Orient nach Rom*).

[2] A nyugat-kis-ázsiai partszegély középső területeit lakó iónok már a korai időkben úgy érezték, hogy városaik kedvező fekvése, de az általuk lakott régió szerencsés klimatikus adottságai révén is elkülönülnek Kis-Ázsia többi részétől. Ennek már Hérodotos is hangot ad, meglehetősen idealizált képet festve Iónia csak az Anatóliai-félsziget más részeihez képest olyannyira kedvező, ám – az enyhébb tél kivételével – a szárazföldi Görögorszáéhoz hasonló éghajlati viszonyairól (I,142.). *Ta anó* – ill. *ta kató* [tész Ióniész] – *khória*. Nem egészen következetes módon, így különbözteti meg az Ióniától „feljebb eső” (nála: északi), ill. az attól „lejjebb fekvő” (nála: déli) vidékeket Hérodotos (loc. cit.). Hasonló terminológiát használ azután az 'Apostolok cselekedetei'-nek szerzője (*ta anóterika meré* [„a felső vidékek”]: Acta App. XIX,1.), majd a térség Kr. u. II. századi szülőtte, a neves császárkori görög rhétor, Aelius Aristeidész is (or. L [‘*Hieroi logoi*’ 4], 12 [428] – K.). Az elkülönülésnek ez a terminológiailag is kifejezésre juttatott érzése a későbbi századok során is megmaradt. Mindez jól mutatja, hogy a félsziget belseje vad és különös népeivel még a császárkor első és második századában is idegen maradt az partmenti régiót lakó görögök számára. [2] Az itteni görögök mindenkor az idegenkedés, a lenézés és a „nemzeti” büszkeség együttes érzésével tekintettek az Antanótiái-fennsíkot lakó phygekre is. Annál is inkább, mivel az egykor önálló államisággal rendelkező Phrygia a császárkor első évszázadára már meglehetősen elmaradott vidéknek számított. Szegénységük okán Phrygia lakosai gyakorta arra kényszerültek, hogy rabszolgának adják el saját gyermekeiket: vö. Philostrat. vit. Apoll. VIII 7,12. Így volt ez már a Kr. e. V. században is. A Kis-Ázsia ezen régiójából kikerülő rabszolgák száma oly magas volt pl. a klasszikus kori Athénben, hogy a phrygek körében gyakori Manész személynév az athéniak számára a rabszolga egyik szinonimájává vált. Az ugyancsak „barbárnak” tartott phrygekkel szembeni gúnyos lenézés csendül ki Cicero Asia provincia zsarolással (*de repetundis*) vádolt volt helytartója L. Valerius Flaccus érdekében mondott beszédéből is: *Utrum igitur nostrum est an vestrum hoc vetus proverbium, Phrygem plagis fieri solere meliorem?* [‘Mi (= a rómaiak) vagy ti (= a görögök) találtátok-e ki azt a régtől való mondást, hogy a phrygiából való embernek csak javára válik, ha megbotozzák?]: Cic. Pro Flacc. 27,65.

[3] A rövid időn belül gyökeres átalakuláson átmenő társadalmak egyik jellemző vonása a lassan, csak szakaszos átmenetekkel végbemenő *értékváltás*. A társadalmi normák meghatározására is hivatott vezető rétegek tagjai már a gyors vagyonosodással járó új életformát élik – annak új, még csak formálódó normáival. Mindeközben a társadalom vezető rétegének azon képviselői, akik a közösség hagyományos értékeit védik, s ezért egyforma aggodalommal szemlélik mind a gyors meggazdagodással, mind pedig a tömeges méretű elszegényedéssel járó negatív társadalmi hatásokat, még a régi (ám mindinkább tarthatatlanná váló) eszményeket hangoztatják. Minderre eklatáns példával szolgál a 2. pun háborút követő időszak Rómájának társadalmá. De ugyancsak ezzel a problémával szembesül majd a korai principatus időszakának nemzedéke is. *Laudamus veteres, sed nostris utimur annis* [‘A hajdankort magasztaljuk, de jelenünk napjait éljük’] – olvashatjuk például Ovidius 'Római (ünnepi) naptára'-ban, a 'Fasti'-ban: I,225.

[4] A Kr. u. II. század utolsó harmadától kezdve az Imperium Romanum szabad lakossága (*ingenui*), mint ismeretes, mindinkább két nagy társadalmi csoportra tagolódtak. Az elsőbe tartoztak a senatori rend és a lovagrend tagjai (*ordo senatorius* és *ordo equester*), valamint az önkormányzatú városok életét irányító municipális arisztokrácia (*ordo decurionum*). – Ide sorolhatók még a hadseregéből szolgálati idejük letöltése után elbocsátott katonák, a *veterani* is.). Ezek a vezető társadalmi rendek együttesen alkották a mindinkább egységessé váló birodalmi arisztokráciát. A *honestiores*nek („tiszteletre méltóknak”) vagy néha *potentiores*nek („hatalmasoknak”) is nevezett kiváltságosok körét, amely, ha a tartományok egyikében élt, városa polgárjogával és a római polgárjoggal egyaránt rendelkezett. (Ez utóbbi, mint tudjuk, csak Kr. u. 212-ig, a *Constitutio Antoniniana* kibocsátásáig bírt jelentőséggel, amikor is – az ún. *editio* kivételével – a Birodalom minden szabad lakója megkapta a római polgárjogot.) [2] Valamennyien gazdag emberek voltak, akik a *honestiores*hez való tartozás feltételeként, megfelelő nagyságú földtulajdonnal is rendelkeztek. A „tiszteletre méltókat” (*honestiores*) és az „alacsony rangúakat” (*humiliores, tenuiores*) később azután a (büntető)jog eszközeivel is megkülönböztették. E gyűjtőfogalmat (*honestiores*) is a Kr. u. II. század jogászai alkalmazták először, világos jeleként annak, hogy a korábban valamennyi római polgárt megillető jogok összessége a század vége felé mindinkább a társadalmi státusz függvényévé vált. Már csak a *honestiores* társadalmi rétegéhez tartozókat illette meg az a jog, hogy peres ügyeikben a helytartótól magáig a császárig fellebbezenek (vö. ApCsel 25,6 skk; küln. 11 sk.). S míg korábban minden római polgárnak joga volt erre (vö. ApCsel 22,24 skk.), most csak ők

mentesültek a testi büntetések (vesszőzés, korbácsolás) és a kínvallatás alól. A *honestiores* körébe tartozók – néhány minősített eset kivételével (ilyenek számított például a felségsértés és a hazaárulás) – a halálbüntetés alól is mentesültek. A bányákban letöltendő kényszermunkára (*ad metallum*) sem voltak ítélték. A legsúlyosabb büntetés, amellyel őket sújthatták, a száműzetés volt. Ugyancsak komoly privilegiumnak számított, hogy a *honestiores* az állam javára teljesítendő ingyenes közmunkák (*munusok*) végzése alól is fel volt mentve; *immunitas* alapján legfeljebb irányította azokat. [3] Vagyon és jogi helyzetében egyaránt élesen elkülönült tőlük a „szűkölködőknek” vagy „szegény sorsúaknak” (*tenuiiores*) is nevezett „kisemberek” (*humiliores*) rétege. Vidéken ez a mezőgazdasági munkát végző szabad lakosság csoportjaiból, a kisbirtokos parasztokból (*rustici*) és kisbérlelőkből (*coloni*) tevődött össze, a városokban pedig – az esetenként „önsegélyző és szakmai érdekvédelmi egyletekbe” (*collegiumokba*) szerveződő – kézművesekből és kiskereskedőkből állt. Lényegében tehát a Birodalom lakosságának túlnyomó többségét adó »szegények« és a vagyon helyzetükből fakadó kiváltságaik alapján rendekké (*ordines*) szerveződött »gazdagok« társadalmi tagozódás formáját is öltő megkülönböztetéséről van szó. A vezető rendek, a megannyi kiváltsággal bíró (*honestiores*) és a nekik alávetett, hátrányos helyzetű *humiliores* rétegéhez tartozók társadalmi presztízsének különbözőségét – mint fentebb már mondtuk – markánsan kifejezésre juttatták a büntetőjog eszközeivel is: vö. P. Garnsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970. és küln. R. Rilinger, *Humiliores – Honestiores. Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit*, München 1988.

[5] Közelebbről a Jel 13,16., ahol az *Apokalypsis Ióannu* néven kanonizált irat szerzője „kicsiket és nagyokat [*tus mikrus kai tus megalus*], gazdagokat és szegényeket, szabadokat és szolgákat” említ kora lassan újfajta rendekké szerveződő társadalmi csoportjainak valós megjelenítése során. A korabeli forrásokkal való egybevetés alapján azután csak megerősödik bennünk az a feltevés, hogy a 'János jelenései'-nek szerzője itt valóban eredeti értelmükben használja ezeket a fogalmakat.

[6] Ahol ez túlzott elvárás lenne, ott – mint fentebb a 4. sz. jegyzetben is – az egyes résztémák megértéséhez elengedhetetlenül szükséges információkat egyfajta szócikk jelleggel megformált lábjegyzetben adom.

[7] Néhány munkát azonban itt mégis megemlítenék. A szegénység a „pogány” világban belüli fogalmához, ill. e fogalom – koronként szinte alig változó – társadalmi értékeléséhez kapcsolódó kutatásaim során haszonnal forgattam a kiváló angol kutató, C. R. Whittaker egy gyűjteményes kötetben olasz, majd német nyelven megjelent tanulmányát: *Der Arme*. In: *Der Mensch der römischen Antike* (szerk. A. Giardina), Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1998²; 305-336 (*Kap. 10.*). Az eredetileg olasz nyelvű, vagy olasz nyelvre fordított tanulmányokat tartalmazó kötet 1989-ben jelent meg (*L'Uomo Romano*, Editori Laterza, Roma – Bari). A téma egyik kiváló ismerőjének számító H. Bolkestein tömörségében is gondolatébresztő RACH-szócikk-részletén kívül („Armut”; Bd. I /1950/, 698-709; I. A: *Beurteilung der Armut. Vorchristlich. Griechisch-römisch; 698-705.*) lényegében ez az egyetlen munka, amely összefüggően jeleníti meg az általunk vizsgált tematikát. Whittaker érdeklődésének előterében azonban szinte kizárólagosan a római köztársaság, majd a császárság korának latin forrásai alapján rekonstruálható szegény alakja áll.

– [2] Whittaker a „pogány” római világban belüli szegénység egyes aspektusait elemző rövid tanulmánya részint saját kutatásain alapul. Részben pedig a témában addig elért kutatási eredmények összegzésének tekinthető. Ez utóbbiakhoz l. P. Garnsey – C. R. Whittaker, *Trade and Famine in Classical Antiquity*, Cambridge 1983 (tanulmánygyűjtemény.). Egy további hasznos és invenciózus feldolgozás P. Veyne, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976. (Ue. német fordításban is: *Brot und Spiele. Gesellschaftliche Macht und politische Herrschaft in der Antike*, Campus Verlag GmbH, Frankfurt am Main – Berlin 1988. és dtv [Deutsche Taschenbuch Verlag] 4639, München 1994. – mindkét német nyelvű kiadás esetében terjedelmében erősen csökkentett jegyzetapparátussal!). Ugyancsak haszonnal forgatható J.-U. Krause nagy ívű munkája egy másik résztema vonatkozásában: *Witwen und Waisen im römischen Reich*, Bde. 1-4, Stuttgart 1994-1995 (a 4. kötet a korai kereszténység időszakával foglalkozik). Részemről gondolatébresztőnek találtam, s mint olvasmányt is örömmel vettem kézbe Moses I. Finley több tanulmányból összeálló munkáját: *Die antike Wirtschaft*, dtv Wissenschaft, München 1980² (1977); küln. 31-38 sk. Végezetül mindenképp megemlítenédek tartom, bár e kiváló könyvben csak kevés konkrét utalás történik a szegények társadalmi státuszára, ill. még kevésbé a szegénység akkori fogalmaira, *Alföldy Géza* magyarul is olvasható kötetét: *Római társadalomtörténet, Osiris kiadó, Budapest, 2000²*. (Ford. Borhy László. Német ered: *Römische Sozialgeschichte* 1984³).

– [3] Az egyháztörténet vonatkozásában – az 1. sz. jegyzet végén már említett, méreteiben és szellemi kivitelezésében egyaránt impozáns (gyűjteményes) munkán kívül: *Geschichte des Christentums. Religion-Politik-Kultur* (szerk. J.-M. Mayeur, Ch. és L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard), Bd. 1: *Alterum. Die Zeit des Anfangs (bis 250)*, Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2003 (szerk. L. Pietri. Francia eredeti: Paris, 2000) – l. küln. a korai egyház történetének egyedülálló ismerője, H. Chadwick alapos feldolgozását: *Early Christian Thought and the Classical Tradition. Studies in Justin, Clement and Origin*, Oxford 1966. Az újszövetségi iratokban ábrázolt társadalom tagozódásának megértéséhez nélkülözhetetlen segédeszköz A. N. Sherwin-White alapvető értékeit máig megőrző munkája: *Roman Society and Roman Law in the New Testament*, Oxford, University Press, 1963. Ugyanez, lényegében változatlan utánnomásban (ti. csak a sajtóhibák javítására irányuló csekély változtatásokkal): Oxford, Clarendon Press, 1965. Néhány további munkára még alább, tanulmányom jegyzetapparátusában is utalok.

[8] Az *abszolút* és a *relatív*, ill. az ún. *tranzitórius* és a *strukturális* és *szegénység* modern szociológiai fogalmaihoz l. lentebb a 38-39. sz. jegyzeteket.

[9] L. ehhez a maga korában érdemes egyháztörténeti és teológiai kézikönyv, a *Die Religion in der Geschichte und Gegenwart* (Handwörterbuch für theologie und Religionswissenschaft), Tübingen 1927 [2] „*Armenpflege*” címszavának végén felsorolt irodalmat: Bd. I, 548 sk. hasábok.

[10] A téma viszonylag terjedelmes, s így a kutatás újabban felvetett szempontjait is megjelenítő áttekintését adja H. *Wißmann* – D. *Michel* (et alii) ThR-szócikke: „*Armut*”; Bd. IV (1979), 69-121. A hét nagyobb egységre osztott, s a szegénység fogalmához társítható jelenségeket a kezdetektől (kronologikus sorrendben haladva) szinte napjainkig tárgyaló áttekintésből számunkra az alábbi fejezetek bírnak különösebb jelentőséggel: *Kap. II: Altes Testament*; S. 72-76 (D. *Michel*); *Kap. III: Neues Testament*; S. 76-80 (L. E. *Kech*) és *Kap. V: Alte Kirche*; S. 85-87 (D. *Flood*). Az irodalmi hivatkozások az egyes alfejezetek végén találhatóak.

[11] L. *Burkart*, *Poverty, the Poor and Welfare in Medieval Urban Culture*. In: *The Welfare State. Past, Present, Future* (szerk. H. *Jensen*), *Clio's Workshop II* (coordinated by A. K. *Isaacs*), Edizioni Plus – Università di Pisa, Pisa 2002; 155-168. és A. K. *Isaacs*, *Welfare in an Italian City-State: Siena and the Hospital of Santa Maria della Scala*. In: uo, 169-185.

[12] *Pantote ... tus ptóchus echete meth' heautón* (Matth. XXVI,11.)

[13] *Tus ptóchus ... pantote echete meth' heautón* (Luk. XII,8.). – János evangéliumának a montanista mozgalomra tett hatásához I. a 152. sz. jegyzet második felét.

[14] Idézve a *III.1.* szakaszban.

[15] Vö. még Préd 7,1. – Egy korábbi, s egy másik kultúrkörből származó gondolati párhuzam: Sophoklés, *Oidipus epi Kolónói* [‘*Oidipus Kolónosban*’], 1224-1227 skk.

[16] A fentebb közölt etimológiai sorhoz (*penés > penomai > ponos*) röviden I. ThWNT VI (1959); s.v. *penés, penichos*; 37. o. 20 sk. sorok (F. *Hauck*).

[17] Hasonló álláspontot alakított ki erről már H. *Bolkestein* is, aki úgy véli, hogy a szegénység „*Gefahren mit sich bringt, die das Gefühl menschlicher Würde bedrohen*”. In: RACH „*Armut*”; Bd. I (1950), 699. *Bolkestein* állításának alátámasztására itt a hésiódosi ‘*Erga*’ 317. sorára, ill. a theognisi 173 skk-ra hivatkozik.

[18] A valamikor a Kr. e. 450 körüli években, a palesztinai térség perzsa fennhatóságának idején keletkezett Nehémiás-könyv 5. részének bevezetésében (5,1-4.) egy nagyarányú népi tüntetést beszél el. A zúgolódó köznép, de különösen az asszonyok, felpanaszolják súlyos nyomorukat. Hogy alig van mit enniük. Hogy zálogba kellett adniuk a mezőket és a szőlőket is, különben nem tudnák megfizetni az adót a királynak. Majd ezt mondják: „*És bár a mi testünk éppen olyan, mint honfitársaink teste, és a mi fiaink éppen olyanok, mint az ő fiaik, mégis rabszolgának kell eladnunk fiainkat és leányainkat*” (Neh 5,5.). E passzus azon ritka kivételnek számít, ahol ókori szövegeink, ha sajátos formában is, de felvetik az *emberek közötti egyenlőség* gondolatát. Akkor is, ha ez itt nyilvánvalóan csak „*Izráel fiaira*” vonatkozik: vö. ehhez a Neh 5,5-11. és a 3Móz 25,35-42. ismert párhuzamát.

[19] Minderre részletesebben is kitérek a későbbiek során (I. a *II.5.* szakasz végét, ill. ott a 126. sz. jegyzetet).

[20] L. küln. ehhez *Menenius Agrippa* a gyomorról és a tagokról szóló, a társadalmi rendek és rétegek egymásra utaltságát megfogalmazó híres liviusi példázatát (II 32,8 skk.).

[21] Ha röviden is, de meglehetősen nyíltsággal szól minderről Platón *Symposion* [‘*Lakoma*’] címet viselő dialógusában: XXIII – 203c-d.

[22] A korábbi kutatások nyomán minderre nyomatékkal utalt már E. *Bammel* is. In: ThWNT Bd. VI (1959), 885-915; s.v. *ptóchos; ptócheia; ptócheuó*; 908. o.

[23] L. ehhez Cicero, *Brutus* 11 /42§/.

[24] Ti. ‘*alacsony származású*’ (*agennés*).

[25] *Aelius Aristeidés* ezzel kora társadalmának sajátos tagozódására, a *Imperium* szabad, félszabad, és jogok nélkül való lakosságának kiterjedt alsó rétegeire (*humiliores*) és szűk felső rétegeire (*honestiores*) utal. L. ehhez fentebb a 4. sz. jegyzetet.

[26] Mindezekhez l. egy korábbi munkámat: Aelius Aristeidés: Róma magasztalása. *Eis Rhómén* or. XXVI – K. (A KRE BTK Ókortörténeti tanszékének kiadványai II. Sorozatcím: *Rhetores graeci imperatoriae aetatis/A római császárság görög szónokai*), Budapest, 2002. Második, javított és bővített kiadás. (A kötetet szerkesztette és gondozta, bevezető és kíséző tanulmányokkal ellátta, valamint a kötet alapjául szolgáló görög szónoki beszédet fordította: Szlávik G.); 20; 32 skk. és 51., ill. 103 sk.

[27] A „Róma-beszéd”-be nyilvánvalóan nem illett bele mindaz, amiről már a korábbi szónok-nemzedék kiemelkedő képviselője, az „aranszajú” prusai Dión is megemlékezik: or. XLVI,7 skk; 46. (lázongás a bithyniai Prusában) és XXXIV,1 skk (nyílt összecsapás Tarsosban, a kilikiai provinciászékhelyen, a helyi *ordo* és a kynikus filozófusok által feltüzelt városi tömegek között). Vö. R. MacMullen, *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, and Alineation in the Empire*, Cambridge, Mass. 1966, 163 skk. és D. *Kienast* – H. *Castritius*, *Ein Vernachlässigtes Zeugnis für die Reichspolitik Trajans: Die zweite tarsische Rede des Dion von Prusa etc.*, *Historia* XXI,1 (1971), 62-83; 64 skk. – A szegény városi alsórétéghez tartozott a keleti görög *polis* városi igazgatás alatt álló területén, *khóraján* élő, többnyire nem görög földművelő lakosság is. Az ide tartozók szintén gyakorta szenvedtek a Róma hatalmára támaszkodó városi vezetőtéteg „zsarnoki” uralmától. Minderre számos példa található a kor alkotóinál, így magánál Aelius Aristeidésnél is: vö. or. L,105-108. (K = XXVI – D).

[28] A folyamat kezdete persze ennél jóval korábbi időkre nyúlik vissza. A Kr. e. IV. század változásokban gazdag időszakára. Az életszínvonalukban fokozatosan hanyatló, majd véglegesen szegénységre ítélt társadalmi rétegek körében ekkor a közösségen belüli összetartozás tudatát mindinkább a gazdagok iránti gyűlölet váltotta fel. A tradicionális *polis* értékrendjének letűnte után szó sem volt már a kölcsönös egymásrautaltságról. Annál is inkább, mivel az alsóbb rétegekből kikerülő újjgazdagok, de még inkább a felszabadított rabszolgákból lett módos vállalkozók, gyakorta bántó módon kérkedtek hirtelen szerzett gazdagságukkal. Pazar, sőt pazarló lakomáik híre, ahol fürödni is lehetett a nemes borokban, s ahol aranyból készült étkezéslet kápráztatta el a meghívottakat, méltán keltett visszatetszést az olykor még a legelemibb életfeltételeket is nélkülöző tömegek szemében. [2] Az archaikus korban, amely a hagyományos értékeket még őrző, s azokat legalább formálisan érvényesíteni kívánó társadalmak virágkora volt, törvény tiltotta a gazdagság öncélú fitogtatását, vagy az legalábbis egyfajta illetlenségnek számított. A hatalmat és a vele járó vagyont nemzedékről nemzedékre átörökítő arisztokrata családok sarjai a századok során megtanulhatták, miként jelenítsék meg polgártársaik előtt kiváltságos társadalmi helyzetüket. Az új előkelőségek már csak a rendelkezésükre álló idő rövidsége miatt sem lehettek képesek erre. Így míg a visszafogott jómódban élő arisztokrata alakját jobbra csak irigység övezte az alsóbb osztályok körében, a volt szénégetőkből vagy rabszolgákból lett bankárok és vállalkozók szélsőségesen fényűző életmódja már egyenesen gyűlöletet keltett a szegények előtt.

[29] Egy ismert példa: Hdt. I,94. Hérodotos, a Kr. e. V. századi görög történetíró itt kifejezetten egy tartós gabonahiányból (*sitodeié*) fakadó éhínség hatásának tulajdonítja azt, hogy a lyd nép egy része (Hérodotos szerint ők voltak az Appennini-félszigeten megtelepedett etruszkok ősei) kénytelen volt elhagyni kis-ázsiai hazáját, Lydiát. – Az esetenként már katasztrofális méreteket öltő éhínségek kérdéséhez a legjobb modern feldolgozás P. *Garnsey*, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis*, Cambridge 1988. Rövid összegzésben újabban vö. még ehhez H. P. *Kohms*, „Hungersnot”. In: RACH XVI (Stuttgart 1994), 828 skk.

[30] Dión Chrysostomos, or. XLVI,11. – A leírás színteréül szolgáló város az Északnyugat-Kis-Ázsiában fekvő bithyniai Prusa. Az or. XLVI,11.-ben ábrázolt eseményeknek a város gazdag polgárai között számon tartott, s a tömegtől gabonaiüzérkedéssel gyanúsított Dión szemtanúja, s egyúttal szenvedő alanya volt.

[31] Vö. Hom. Od. VI,207 sk. és XIV,57 sk. – A saját közösségükből időlegesen vagy tartósan kiszakadt idegeneket éppúgy kiszolgáltatottnak tekintették, mint az önmaguk fenntartásra képtelen koldusokat. Utóbbiakat mindenekelőtt azért, mert az idegenek (*xenoi*) nem rendelkeztek az új otthonuknak számító közösség polgárjogával. Ennek hiányában pedig csak korlátozott mértékben tudták érvényesíteni alapvető – mai szóhasználattal élve: személyhez fűződő – jogait. Mivel nem voltak az őket inkább megtűrő, mintsem befogadó közösség teljes jogú tagjai, megannyi korlátba ütközött gazdasági törekvéseik maradéktalan érvényesítése is. Ahogy a (vándorló) koldusnak kijárt az adomány (Od. XVII,420.), éppúgy megillette a közösségbe érkezett idegent a védelem. Ez ugyanis mindkét esetben nélkülözhetetlen volt elemi létük fenntartásához.

[32] Ez utóbbihoz l. még Róm 14,17.

[33] Od. XV,344 sk: „[...] a veszett gyomorért (*hek' ulomenés gastros*) tűr mindig sok nyomorú kint az, kit elér útján a bolyongás, fájdalom és baj”, ill. Od. XVII,286 sk: „Sóvár gyomrunkat sose tudjuk rejtteni úgysem,/azt a veszettet (*gastera ... memavian, ulomenén*), mely sok bajba sodorja az embert” (Devecseri Gábor fordításai).

[34] A gazdagok lakomáin ott alkalmatlankodó, s azokat jelenlétével mintegy beszennyező, „falánk koldus” képe.

[35] Hérodotos szerint mindig is így volt ez. A görög történetíró ezért Hellas lakói számára természetes és megszokott állapotnak mondja a szegénységet: *téi Helladi penié men aiei kote syntrophos esti* (loc. cit.). – A korai görög szerzőknél általában betegségek

vagy társadalmi bajok leírására kapcsán alkalmazott *syntrophos* jelző (tkp. a.m. 'veleszületett') használatához l. még Thukydides történeti művének egy passzusát: II,50.

[36] Hdt. VIII 111,3. – Egyik drámatöredékében a Kr. e. V. századi athéni tragédiaszerző, Euripidész is „*rút istennek*” nevezi a szegénységet, amelynek „*nincsen temploma*” (frg. 250.).

[37] Ti. szakképzettséget nem igénylő segédmunkában. Ilyen volt például a rakodók vagy a kikötői hordárok mestersége. De ilyen (kvalifikálatlan) munkának számított az építkezéseken segéderőként alkalmazott szabad szegények foglalkoztatása is. Valamennyiüket egy adott munkára fogadták fel, és többnyire napibért kaptak – már elvégzett – munkájukért.

[38] A modern szociológiai szakirodalomban a *relatív*, illetve az *abszolút szegénység* fogalmaival határozzák meg ezeket a jelenségeket. (A viszonyítás alapját mindenkor az adott társadalom egészén belül még megfelelőnek mondható életvitelhez szükséges javak képezik. Ez az ún. *minimum standard*.) Mindkettőt lefedi egy ismert latin szó, a leginkább a kései Köztársaság időszakában, majd a császárok Rómájában használatos *paupetas* fogalma, amely karakterisztikusan egyesíti magában a 'szegénység' és az 'ínség' két szélső pólusa között elhelyezkedő anyagi lehetőségeket. A korábbi szakirodalom idevágó megállapításain alapuló rövid összegzésben ez utóbbihoz l. H. *Kloft*, Die Wirtschaft des Imperium Romanum (Zaberns Bildbände zur Archeologie. Sonderbände der antiken Welt), Verlag Philipp von Zabern, Main am Rhein 2006; 110.

[39] Ugyancsak a szociológiai kutatásokban használt szakkifejezéssel élve: ez az ún. *strukturális szegénység* állapota. A tartósan ide sorolható személyek már mind a szegénységi küszöb alatt élnek. Vagyis egy olyan, a társadalom peremén elhelyezkedő csoport tagjai, ahol körülményeik – gyakorlatilag életük egész során át (!) – nem, vagy csak alig kínáltak lehetőséget a peremcsoporti létből való kitérésre. Ha valaki csak átmenetileg sorolható valamely, az *abszolút* vagy a *relatív szegénység* fogalmaival meghatározható társadalmi csoportba, az az ún. *transzitorikus* (átmeneti jelleggel fellépő) *szegénység* kategóriájába tartozik.

[40] Az Imperium Romanum nagyvárosainak nyomornegyedeit benépesítő szegény lakosság egyes kategóriáinak meghatározása során J.-U. *Krause* ide, „a társadalmi helyzetük meghatározásában akadályosnak minősíthető esetek” (Problemfällen) közé sorolja az öregeket és a nyomorékokat is: Witwen und Waisen im römischen Reich, Bde. 1-4, Stuttgart 1994-1995; I, 161.

[41] A komédiában szereplő másik „istennő”, *Ptócheia* ugyancsak kigondolt személy. A darabban a Szegénység istennőjeként felléptetett *Penia*hoz hasonlóan ez is Aristophanész alkotása.

[42] Másik, a modern irodalomban gyakrabban hivatkozott címén. 'Az embergyűlölő'.

[43] Egy bizonyos *Furius* szegénységének nyilvánvaló bizonyítékeként együttesen említi mindkettőt a Kr. u. I. századi latin költő, Caesar kortársa, *Catullus* is: 23,1: *cui nec servus est neque arca* ['akinek nincs rabszolgája, és pénzesládája sincs']. Vagyis nincs semmilye. Kevés változtatással megismétli ezt a verssort *Catullus* a 24,5;8;10-ben is.

[44] Minderre részletesebben is kitér *Seneca minor* *Consolatio ad Helviam matrem* ['*Helvia vigasztalása*'] címet viselő dialógusában: 10,2;3. és 11,1-2. Hasonló elvet vall később a sztóá tanításait léte mindennapjaiban is érvényesíteni kívánó császár, az uralkodóként és filozófusként egyformán középszerűnek mondható *Marcus Aurelius* is: *Ta eis heauton* ['*Önmagához*']. Ismertebb címén: 'Elmélkedések', I,3; VI 30,9 skk.

[45] Így *Sen. Cons. Ad helv. 11,1: nihil homini natura quod necessarium faciebat fecit operosum* ['mindannak beszerzését, amit nélkülözhetetlenné tett az ember számára, a természet nem nehezítette meg'].

[46] Latinul: *Non qui parum habet, sed qui plus cupit, pauper est*. Hasonló gondolatot fogalmazott meg már *Démokritos* is (B 284.). – Mindez, némileg távolabbról, az evangéliumok felfogásával is párhuzamba állítható: l. pl. *Mk 7,22.* és *Lk 12,15* skk (az anyagi javak megszerzésére irányuló fokozott törekvés, a *pleonexia* elítélése).

[47] *Semper inops, quicumque cupit* ['mindig szegény marad, aki (a kevésnél) többre vágyik']; *In Rufinum* ['*Rufinus ellen*'] I,200.

[48] Nézetem szerint joggal, hiszen *Iuvenalis* szerint Rómában még a hidak alatt, vagy a *Tiberis* rakpartjának lépcsőin alvó koldusoknak is volt legalább egy gyékénymatracra (*teges*), amelyet tulajdonosa a magáénak mondhatott: *Sat. V,8;* *vö. IX,140.*

[49] L. ehhez *Fr. Hauck* ThWNT-címszavát: *penés, penichros*. In: *Bd. VI* (1959), 37-40; küln. 38.o. 6 skk. sorok. További hivatkozásokkal l. még *M. I. Finley*, *Die antike Wirtschaft, dtv Wissenschaft, München 1980* [2] (1977); 80. (Angol eredeti: 1973.)

[50] L. ehhez E. Bammel ThWNT-címszavát: *ptóchos; ptócheia; ptócheuó*; Bd. VI (1959), 885-915. Az újszövetségi iratok mindvégig ezeket a kifejezéseket használják a szegénység fogalmkörébe tartozó jelenségek említésekor. Az ugyancsak szegénnyt jelentő *penés* szó mindössze egyetlen alkalommal, a 2Kor 9,9-ben fordul csak az újszövetségi iratokban elő.

[51] Az I.8. szakasz végén, ill. a II.1. szakasz második felében.

[52] A már korán toposz számba menő megállapítás egyik irodalmi megfogalmazása Cicerónál is megtalálható. Cicero a *Cato maior de senectute* [‘Az idősebb Cato vagy az öregségről’] címet viselő filozófiai művében a költő Enniusról azt olvashatjuk, hogy „*úgy viselte azt a két terhet, amit a legnagyobb tartanak, a szegénységet és az öregséget, hogy szinte gyönyörködni látszott bennük*” (Némethy Géza fordítása.). Latinul: (Ennius) *ita ferebat duo, quae maxuma putantur onera, paupertatem et senectutem, ut iis paene delectari videretur.*

[53] További párhuzamos helyek: Péld 21,25. – Préd 4,5.

[54] Koldus abból lesz – állítja az ugyancsak Homérosnak tulajdonított későbbi eposz, az Odysseia szerzője –, aki tudatosan kerüli a munkát. „*Nem is óhajtsz/nézni a munka után, inkább koldulni szeretnél*” – mondja az őt gúnyoló kérők egyike az ithakai otthonába koldus képében visszatérő Odysseusnak (Od. XVIII,362 sk; Devecseri Gábor fordítása). E kijelentés szinte szó szerinti megismétlése ez az Od. XVII,226-228. sorainak. De hasonló gondolatot fogalmaz meg az Od. XIV,226 skk. is. A szegénység vélhető okaival kapcsolatban, lényegét tekintve azután ugyancsak ezt a társadalmi megközelítést érvényesíti majd a klasszikus kor „városi” közgondolkodása. Közlebről az akkori görög világ egyik legfejlettebb polisének számító Athén közgondolkodása is. A szegénység önmagában véve nem szégyen – olvashatjuk az athéni történetíró, Thukydides művének egyik – jórészt programszerű megnyilatkozásokat tartalmazó – helyén. Ám szégyen az, ha valaki nem igyekszik munkával kikerülni belőle (Thuc. II 40,1: *to penesthai uch homologein tini aischron, alla mé diapheugein ergói aischion*).

[55] Míg az ószövetségi könyvek keletkezéstörténetének kutatói – egyes szakaszok kivételével (ilyenek pl. az Ézs 2,2-5. vagy a 12.) – Ézsaiásnak tulajdonítják az Ézs 1-12. fejezetekbe foglalt prófétai kijelentéseket, addig az O. Kaisertől képviselt – újabb – nézet szerint csak az 1., ill. a 28-31. fejezetek tartoznának az ‘Ézsaiás-könyv’ első részének (1-39.) eredeti (ti. alapvetően magától Ézsaiás prófétától származó) szövegállományába. L. ehhez O. Kaiser, *Das Buch Jesaja*. Kap. 1-12, Göttingen 1981 [5] (ATD 17), ill. vö. még uő., *Das Buch Jesaja*. Kap. 13-39, Göttingen 1983 [3] (ATD 18).

[56] Mindezek a tényezők sokszor együttesen léptek fel, s ugyancsak együttesen hatottak. Az effajta „*gonosz időkben*” (Ám 5,13.), melyet még a megvesztegethető bírák is súlyosbítanak, akik „*eladják pénzért az igazat, és egy pár saruért a szegényt*” (Ám 2,6; vö. 5,7;10-12.), a jobbára már amúgy is nélkülöző lakosság teljes gazdasági elnyomorodása azután hamar bekövetkezik.

[57] A görög-római világban gyakori volt a magzatelhajtás: Plat. Politeia V,9 – 461c; vö. Aristot. Politika VII,16 – 1335b. Egyes időszakokban pedig szinte már társadalmi méreteket öltött a gyermekkítétel gyakorlata. (Ez utóbbihoz újabban l. külön. W. V. Harris, *Child-Exposure in the Roman Empire*, JRS LXXXIV /1994/, 1-22.) A keresztények nem követték ezt a szokást, miként azt egy Kr. u. III. századi keresztény irat, az általunk nem ismert okokból az apostoli atyák korpuszába sorolt ún. ‘*Diognétos-levél*’ is hangsúlyozza: *u rhiptusin ta gennóména* (sc. hoi christianoi): ‘*Pros Diognéton*’ 5,6. A magzat elhajtásának, ill. az újszülött megölésének tilalmát egyebekben már a ‘*Didaché*’ is tartalmazza: 2,2.

[58] “*Atyáink szabad emberek (eleutheroi) voltak ugyan, de épp oly szegények, mint mi magunk*” – ekként beszélgeti szegény sorsú, „*paraszti hőstét*” egy Kr. u. I. századi görög rhétor abban a szónoklatában, amely a szegénységgel párosuló egyszerű és természetes életet eszményét fogalmazza meg: Dión Chrysostomos, or. VII (*Euboikos é kynégos* [‘Euboiai történet, vagy a vadász’]), 11. – Dión Chrysostomosnak erre, a szegénység témáját hosszabban is tárgyaló szónoki beszédére részletesebben is kitérek még a későbbiek során.

[59] L. ehhez R. MacMullen, *Roman Social Relations 50 B.C. to A.D. 284*, New Haven – London 1976 [2]; 13. – L. még uo. a 48. sz. jegyzetet.

[60] Újabb áttekintésben l. ehhez S. Raven, *Rome in Africa*, Routledge, London – New York 1998 [3] = 1993 [3] (1969 [1]); 79-99 (*Ch. 6: Granary of the Empire*). – Egyebekben a Római Birodalom más területein is nagy volt a szegénység. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy főként az *Imperium* keleti tartományaiban öltött néha már példátlan méreteket a nyomor. Ez pedig – csak némi túlzással szólva – a társadalom kettészakadásához vezetett. Már említett munkájában Sherwin-White is felhívja a figyelmet arra, hogy az evangéliumok (közelebről az ún. szinoptikus evangéliumok) – általában véve – csak két társadalmi osztályt jelenítenek meg: a nagyon gazdagok és a szegények rétegeit. A jeles angol kutató itt – többek között – a Lukács-evangélium 16,1-6. szakaszaira, majd „*a bíborba és patyolatba (byssos) öltözött*” (Lk 16,19; vö. 7,25.) gazdag és a kapujában fekvő, fekélyekkel borított koldus, Lázár alakjaira (Lk 16,19-20 [skk].), hivatkozik. Az előző kapcsán joggal állapítja meg, hogy ha a sáfárt elbocsátják, „*his only alternative is to dig or to beg*”. In: *Roman Society and Roman Law in the New Testament*, [2] Oxford, Clarendon Press, 1965; 139 sk(k). Sherwin-White szerint a társadalmi

rétégeknek, ill. azok lehetőségeinek ez – a szélsőségesen sarkított – ábrázolása az ún. galileai elbeszélésmódban, ill. annak követésében gyökerezik: *Lecture six: The Galilean Narrative and the Graeco-Roman World*: 120-144; 139. és passim. Ám mindezeket túl talán azt is feltételezhetjük, hogy a szíria-palesztinai térségben a római hatalomtól és a velük együttműködő helyi vezetőrétegtől egyaránt kizsákmányolt szegénység valóban csak ennyire sarkítottan határozhatta meg a kor társadalmában elfoglalt helyét.

[61] A bithyniai kisváros, Prusa egyik tehető családjában született Dión Cocceianus (PIR[2], D 93) – idősebb kortársával, Plutarchossal együtt – a császárkori görög kultúra másodvirágzását (az ún. második szofisztikát) előkészítő időszak legjelentősebb alkotói egyéniségének számított. A valamikor Kr. u. 40- vagy 50 körül született, s valamikor Kr. u. 110 után meghalt „aranszájú” prusai Dión (Dión Chrysostomos) életéhez és munkásságához tömör és jó modern összefoglalás C. P. Jones invenciózus munkája: *The Roman World of Dio Chrysostom*, Cambridge, Mass. – London 1978. Az egyes résztémákhoz újabban l. még S. Swain (szerk.), *Dio Chrysostom – Politics, Letters, and Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 2000. A ránk hagyományozódott impozáns szónoki életmű (78 Dióntól származó és két neki tulajdonított beszéd!) megismeréséhez a legrészletesebb feldolgozásnak ez idő tájt P. Desideri 641. oldalas monográfiája tekinthető: *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell' impero Romano* (Biblioteca di Cultura Contemporanea CXXXV), Messina–Firenze 1978. Számos vitatható megállapítása ellenére Desideri még mindig nélkülözhetetlen kalauz a dióni beszédek értelmezése során. A dióni oeuvre-be foglalt eszmék megértéséhez azonban mindmáig a legjobb feldolgozás Hans von Arnim lassan klasszikus alkotássá nemesedő munkája: *Leben und Werke des Dio von Prusa – Mit einer Einleitung: Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung*, Berlin 1898. – A dióni életmű egyes kérdéseivel korábbi munkáimban magam is foglalkoztam: l. külön. Egy görög rhétor a principatus-ideológia szolgálatában: a »királyságról« szülő négy beszéd és szerzője, Dión Chrysostomos, 30-118; külön. 87 skk. In: Dión Chrysostomos: A „királyságról” szülő első beszéd. Peri basileias . (A KRE BTK Ókortörténeti tanszékének kiadványai III. *Sorozatcím: Rhetores graeci imperatoriae aetatis/A római császárkor görög szónokai*), Budapest 2004. (A kötetet szerkesztette és gondozta, bevezető és kísérő tanulmányokkal ellátta, valamint a kötet alapjául szolgáló görög szónoki beszédet fordította: Szlávik G.).

[62] A görög [to] phyllon szó többes száma ([ta] phylla) egyaránt jelenthet 'lombot', 'zöltséget' és 'gyógynövényt' is. Én, J. W. Cohoon angol fordításával ellentétben (Dio Chrysostom, Vol. I: Discourses I-IX, Loeb Classical Library; p.345: 'leaves'), az utóbbi lehetőséget választottam. Annak ellenére, hogy Cohoon értelmezését követi német fordításában W. Elliger is: Dion Chrysostomos: Sämtliche Reden (Bibliothek der alten Welt. Griechische Reihe), Artemis Verlag, Zürich u. Stuttgart; 136: 'Laub'.

[63] A folytatásban azután Dión Chrysostomos kifejti, hogy a szegények még a legelemibb szükségletektől is el vannak zárva a városokban, ill. nem férhetnek szabadon hozzá ezekhez: or. VII,106.

[64] Vö. Iuv. Sat. III,165-167: *Romae [...] magno hospitium miserabile [...] et frugi cenula magno*.

[65] A dióni or. VII, az 'Euboikos' Kr. u. 96-ban hangzott el, vagy esetleg néhány évvel később keletkezett.

[66] Ránk maradt szónoki életművének több helyén is kitér Dión Chrysostomos a városi életformával együtt járó negatív jelenségre (l. külön. or. I,51; vö. XXX,25. és XXXIII,18. stb.). Mindezeknek mintegy összegzését nyújtják az 'Euboikos'-on belül a beszéd 22-63. kaputjai. A szónok itt egy népgyűlés – a korban nyilván tipikusnak mondható – jeleneteit használva fel, e téma köré csoportosítja a falusi életet eszményítő mondanivalóját. Dión úgy véli, hogy a városban „szűk helyen [...] rengeteg ember zsúfolódott össze” (or. VII,50.), s ez, megannyi más negatív hatás mellett (l. külön. or. VII,40.), az emberek közötti állandó versengéshez, ill. időről időre ismétlődő konfliktusok kialakulásához vezet. A nagy ívű szónoklat második feléből pedig még inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a városok, ahol a mindennapi élethez szükséges legelemibb dolgokat is csak drága pénzen lehet megvásárolni (or. VII,104-107.), csak szélsőségesen szűk életlehetőségeket biztosítanak a szegények számára. Az itt tárgyalt téma egészéhez újabban jó összegzést nyújt a dióni életmű egyik legavatottabb ismerőjének számító P. Desideri egy kiváló dolgozata: *City and Country in Dio*. In: *Dio Chrysostom – Politics, Letters, and Philosophy* (szerk. S. Swain), 2000; 92-107; külön. 100.

[67] Vö. Dión Chrys., or. VII,34-40; külön. 37.

[68] A Római birodalom városi lakosságának túlnyomó része, mint azt utóbb Jens-Uwe Krause is megállapította, „a legnagyobb szegénységben” (in allergrößter Armut) élt a nagyvárosok szegény-, ill. nyomornegyedeiben (Slums). Közöttük olykor a középkor legrosszabb időszakait idéző számban akadtak koldusok. „In den Großstädten des Imperium Romanum [...] – állítja J.-U. Krause – Bettler waren ein typisches Erscheinungsbild”. In: (uő.), „Witwen u. Waisen”, Bd. 1 (1994), 161.

[69] Akárcsak később, a késő középkori Nyugat-Európa nagy városaiban, a bandákba verődött koldusok vezetői gyakorta tudatosan idézték elő a kéregetést állandó foglalkozásként űző gyermekek szánalmat keltő külsejét. Az idősebb Seneca közlése szerint a koldusok már az ókori Rómában is felszedték a kitett gyermekeket, megcsonkították őket, majd a sikeres koldulás mesterségének egyfajta cégéreként használták fel azokat (Controv. X 4,1: *quidam expositos debilitabat et debilitatos mendicare cogebat ac mercedem exigebat ab eis*).

[70] A legnagyobb számban a Tiberisen árvezető hidaknál, ill. magukon a hidakon gyűltek egybe a koldusok: Iuv. Sat. IV,116 (sk); XIV,134. Másik frekvenciát helyüknek az ún. *clivus Aricinus*, a Rómából déli irányba kivezető Via Appia mentén található 'Ariciai domb' számított: vö. Martial. I 19,3. és XII 32,10; továbbá Iuv. Sat. IV,117 sk. Mindezekről egyebekben már a Nero korabeli költő, Persius is megemlékezik: *Saturae* ['Szatírák'] VI,56.

[71] Herm. III/17§: IX,2. – Mint ismeretes, az imádkozással és a böjtöléssel együtt a zsidóság vallási életében meghatározó szerepet játszott a rászorultakat segítő jó cselekedet. Közlebről a családi támogatás híjával levő krónikus betegek, az özvegyek és árvák javára tett pénzbeli adomány, vagy általában véve a szegények megsegítésére szánt adakozás: vö. Ézs 58,6;7; Péld 21,3; Tób. 4,11., ill. Lk 11,41. és küln. Mt 6,1-18. Úgy vélték, hogy az effajta jó cselekedetek révén érdemeket lehet szerezni Isten előtt, s miként a Kr. e. 200 és 170 között keletkezett zsidó apokrif regényben, Tóbit könyvében is olvasható, jogot nyerni a későbbi jutalmazásra: 4,7-12. Az adományok gyűjtésének gyakorlata azután fontos helyet foglalt el a korai keresztény közösségek életében is: Mt 6,2 skk; ApCsel 10,1 skk;4;31. Az érdemek szerzését előtérbe helyező motiváció azonban itt erősen háttérbe szorult a gyülekezet számára történő önkéntes adakozás szempontja mögött: 2Kor 8-9. – Az egészhez, összegzőleg és a témát meglehetősen tág perspektívában szemlélve, l. P. Veyne, *Brot und Spiele. Gesellschaftliche Macht und politische Herrschaft in der Antike*, München 1994 (dtv 4639), 40-54.

[72] Legalábbis M. I. Finley – általam is osztott – nézete szerint. In: „Die antike Wirtschaft” (1980 [2]), 36.

[73] *Erga kai hémerai* ['Munkák és napok'], 355: *dóteí men tis edóken, adóteí d' u tis edóken*. – A helyet itt nem Trencsényi-Waldapfel Imre műfordításában idéztem, hanem szándékoltan szó szerinti fordításban adom. Hasonló gondolatot képvisel egyebekben a hésiódosi 'Erga' 353. sora is. Ez itt már Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában közlöm: „Azt kedveld, aki kedvel, s menj az elé, ki eléd jön” (*Ton phileonta philein, kai tói prosionti proseinai*).

[74] Átfogó volta miatt ehhez a témához talán még mindig a legjobb feldolgozás H. Bolkestein, *Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Altertum. Ein Beitrag zum Problem „Moral und Gesellschaft”*, Utrecht 1939. (Változatlan utánnomásban Groningen 1967.) Újabban vö. még A. R. Hands, *Charities and Social Aids in Greece and Rome*, London 1968., ill. röviden Theissen, „Az első keresztények vallása”, 127-129.

[75] A társadalmi méreteket öltő szegénység kérdésének rendezése persze nem csak az ókori államok kormányzata számára jelentett megoldhatatlan problémát. A rendelkezésre álló anyagi eszközök még korunk jóléti államaiban sem biztosítanak valós lehetőségeket a szegénység felszámolására. Korunkban, amikor az emberi jogok második generációjához tartozó az ún. szociális jogok (*államcélok*) már legalábbis előírják, hogy az államnak mit kell tennie polgárai jólétének előmozdítása érdekében. A jólét, a megfelelő életminőség biztosítása azonban – mint azt gyakorta leszögezték – nem alkotmányos kérdés, hanem politikai döntéshozatal kérdése. Az államnak ugyanis mindig csak korlátozottan állnak rendelkezésére az elosztható anyagi eszközök: vö. Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila, *Az emberi jogok rendszere*. In: Halmai G. – Tóth G. A., (szerk.), *Emberi jogok* Budapest, 2003; 81-107; 87. és 96. Így még a modern jóléti államok alkotmánya – az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya vagy a német alaptörvény – sem foglal magában alanyi szociális jogokat. Az egyén nem alapíthat közvetlen igényt az állammal szemben meghatározott szolgáltatások biztosítására. Annak ellenére, hogy pl. az 1949. évi (bonni) alaptörvény (*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*) a Német Szövetségi Köztársaságot „szociális államként” (*sozialer Bundesstaat*) határozza meg: 20 cikk. (1) bekezdés; vö. 28. cikk. (1) bekezdés: *sozialer Rechtsstaat*. – Ez utóbbiakhoz l. még Takács Albert, *A szociális jogok*. In: „Emberi jogok” (2003), 791-853; 800. és 803; vö. még 805; 812. és 829.

[76] Vö. Hom. Od. XVII,322 sk: „mert derekasságát félig már elveszi úgyis/Zeusz annak nyomban, kire rácsap szolgálai napja” (Devecseri Gábor fordítása).

[77] Ti. azt, a már az Íliás költőjétől is megfogalmazott követelményt, „hogy mindig kitűnjenek, s túltehessenek a többiekben” (Hom. II. VI,208: *aien aristuein kai hypeirochon emmenai allón*). Devecseri Gábor fordításában: „hogy legyek első mindig, a többi föléd kimagasló”). Egyebekben, a görög városi környezet nyilvánvaló hatásaként, gyakorta megjelenik az *agón*-motívuma a vértanúaktákban is: l. pl. Mart. Polycarpi 17,1.

[78] Az adott kor közgondolkodását is jól tükröző irodalmi példaként l. küln. ehhez Petronius 'Satyricon'-jának 77. fejezetét. – Idézzé a 175. sz. jegyzet második felében.

[79] Lk 16,20-21.

[80] Dión Chrysostomos, or. L,3: *ei de éleun tus démotikus hote ésan eleeinoi, kai kath' hoson hoion te én epikuphizein epeirómén, uthen esti tuto sémeion tu pros ekeinus echein oikeioteron*. Vö. Dión Chrys., or. XLIII,7. – A beszéd a bithyniai Prusában hangzott el, valamikor Kr. u. 105-ben, vagy röviddel ez után.

[81] Athénban az állam polgárai számára kijáró megbecsülés nem az egyén a közéletben elfoglalt helyzetétől, hanem az érdemeiktől függ – jelenti ki az Athénben létrejött demokratikus államberendezkedés előnyeit magasztaló, Thukydidesz megfogalmazásában ránk maradt (program)beszéd. „*S ha valaki képes rá, hogy városának valamilyen szolgálatot tegyen* – állítja a thukydideszi Periklész –, *ezt akkor is megteheti, ha szegénysége miatt társadalmi rangja jelentéktelen.*” (Thuc. II 37,1; Muraközy Gyula fordítása). In: Thuküdidész, A peloponnészoszi háború, Európa könyvkiadó, Budapest 1985; 146. Thuc. II 37,1.).

[82] A Plutarchos megfogalmazásában ránk maradt szónoki beszéd szándékoltan sötét színekkel festi le az elszegényedett falusi lakosság nyomorát. A részben egyéni ambíciói miatt a földreform elkötelezett hívének számító fiatal arisztokrata, Tiberius Sempronius Gracchus láthatóan hallgatóságának érzelmeire épít az állítása szerint tömegeiben is földönfutóvá lett vidéki szegénység kilátástalan helyzetének – túlzó – megjelenítésekor: Plutarchos, 'Bioi paralléloi' ['Párhuzamos életrajzok'], Tiberius kai Gaios Gracchos 9,4 [828§]. Mindez, Máthé Elek fordításában, magyar nyelven is olvasható. In: Plutarkhosz, Párhuzamos életrajzok, Magyar Helikon, Budapest 1965; 1311.

[83] Borzsák István fordítása. In: Tacitus összes művei I-II, Magyar Helikon, Budapest 1970; I,110. – Hasonló szóhasználattal él Tacitus majd a Hist. III 74,2-ben is: *sordida pars plebis* ['a piszkos alja nép'].

[84] L. ehhez Mart. II 53,6 skk; XI 56,1 skk; XII 32,1 skk. stb.

[85] Ez utóbbiról, persze némiképp szépített megfogalmazásban, az augustusi principatus kialakulásának időszakában alkotó Horatius is megemlékezik: *angustis eiecta cadavera cellis* ['a szűk lakókamrákból kidobott holttestek']; *Saturae* ['Szatírák'], I 8,8 (skk). A helyhez l. A. Kiessling – R. Heinze szövegkiadásának kommentárját: Q. Horatius Flaccus: Satiren. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1921 [5]; 138.

[86] Vö. CIL VI,31614 és 31615. – A legnagyobbat, a Rómát alkotó hét halom egyikén, az Esquilinuson levő köztemetőt azután Augustus uralkodása alatt megszüntették. Részben közegészségügyi okokból, mivel a temető a szegényeket, a koldusokat és a rabszolgákat befogadó része egyben szemétdombként is szolgált, s így a különféle ragályoknak is egyik melegágya volt. Miután a részben hulladékkal borított sírokat, a köztük heverő mocskot és az itt-ott sárgálló emberi csontokat huszonöt láb magas földréteg alá temették, helyén a híres *horti Maecenatiani* ['Maecenas kertjei'] létesült: vö. Horatius, *Saturae* ['Szatírák'], I 8,14 skk.

[87] Devecseri Gábor fordítása. Latinul: *De mendico male meretur qui ei dat quod edit aut bibit: Nam et illud, quod dat, perdit et illi prodit vitam ad miseriam.* –A téma egészéhez l. még G. E. Duckworth, Wealth and Poverty in Roman Comedy. In: Studies in Roman Economic and Social History – in Honor of Allan Chester Johnson (szerk. P. R. Coleman-Norden et al.), Freeport, New York 1969 (= Princeton University Press 1951), 36-57.

[88] Ez utóbbi kapcsán újabban Charles R. Whittaker is joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a nézők számára Kr. u. 80-ban átadott *Amphitheatrum Flavium* (ismertebb nevén a *Colosseum*) hozzávetőlegesen 50000 férőhellyel rendelkezett. A plebs intézményesített szórakoztatásának másik centrumában, a *Circus Maximus* lelátóin pedig 250000 néző kísérelte figyelemmel a számára rendezett kocsiversenyeket. Ugyanebben az időben (ti. a Kr. u. I. század utolsó harmadában) a birodalmi székváros, Róma lakosainak száma fél- és egymillió fő körül lehetett. (Whittaker túlzó módon másfélmillió római lakosról ír.) A valóban szegénynek számító római városi lakosság egy jelentős részének így hely sem juthatott azokon a látványosságokon, amelyekkel az egymást követő császárok a római plebs tagjait korrumpálták – legalábbis Iuvenalis szerint (Sat. X,78-81.). Vö. C. R. Whittaker, Der Arme. In: Der Mensch der römischen Antike (szerk. A. Giardina), Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1998 [2]; 305-336 (*Kap. 10.*); 305 sk.

[89] 'A szükség rosszra csábít' – így vélekedik később az attikai újkomédia legsikeresebb színpadi szerzője, Menandros is: Dysk(olos) 282.

[90] A plebeusok életvitelének részben nemzedékről nemzedékre öröklődő sajátos szokásaihoz – melyeket már csak ezért is egyfajta tradíciónak nevezhetünk (!) – újabban l. N. Horsfall összefoglaló munkáját: The Culture of the Roman Plebs, London, Duckworth, 2003; további irodalmi hivatkozásokkal (167-170: *Bibliography*). Ugyanitt egy szerény válogatást is találhatunk Cicero a *plebs Urbana* egyes rétegeivel kapcsolatban alkalmazott terminológiából: 83-95; külön. 93sk (*Ch. 6: Hypocrisy and evidence: the Case of Cicero*). Ez a felsorolás azonban számunkra kevésbé használható.

[91] Cicero itt nyilván Aristotelés korábbi nézeteire is támaszkodott. A társadalmi ideálját megtestesítő autonóm személyiség számára elengedhetetlen *autarkeia* fogalmából kiindulva, Aristotelés – mint ismeretes – egyfajta szolgaságnak tekintette a kézműves iparból élők munkáját: Politika I,13 – 1260b; vö. Rhétoriké I,9 – 1367a.

[92] Ti. olyat, amely az önálló alkotást létrehozó munka során megmutatkozik: loc. cit. –Mindez sok tekintetben párhuzamot mutat 'Sirák könyvének', ennek a Kr. e. 190 és 170 között keletkezett, majd Kr. e. 135 körül görögre fordított az ótestamentumi apokrifnek azon kijelentésével, miszerint a munka akadályozza a bölcsesség kutatását: 38,24–39,11.

[93] Cicero Terentius 'Eunuchus' ['A herélt'] c. komédiájának egy sorát idézi itt: *cetárii, lanií, coquis, fartóres, piscatóres* (II,26.).

[94] L. pl. Lk 19,1 skk. – Az evangélium szövege a Jordán völgyében fekvő Jerikóban a vámosok vezetőjének tisztét (*architelónés* = 'fővámszedő') ellátó Zakeust itt egyenesen „bűnös embernek” (*hamartólos anér*) nevezi: 19,7. Mint a szövegkörnyezetből is kiténik, a *hamartólos* ('bűnös') jelző egyértelműen Zakeus a sokaságtól egyként megbélyegzett foglalkozására utal. A bűnösökkel együtt emlegeti a vámszedési jogok bérletéből élő személyeket (*telónai*) Máté evangéliuma is: 9,10;11,19.

[95] Róma vezető rétegeinek a bérmunka erkölcsi értékelésével kapcsolatos nézeteinek hangot adva, a Cicerótól kifejtett nézetekkel egészében véve egyező álláspontot képviselt később az ifjabb Seneca (*De beneficiis* ['A jótéteményekről'], 6,14-16.), majd Quintilianus is: *Institutio oratoria* ['Szónoklattan'], XII 7,8-12.

[96] *An quidquam stultius quam, quos singulos sicut operarios barbarosque contemnas, eos aliquid putare esse universos?* ['Lehet-e ostobább dolog annál, mint feltételezni azt, hogy azok, akiket egyenként mint a műveltségnek teljességgel híjával levő tanulatlan kétékezi munkásokat mélységesen megvetsz és lenézel, összességükben bármire is érdemesnek bizonyulnának?']. Hasonló felfogást érvényesített ezzel kapcsolatban az itt jól láthatóan Cicero irodalmi előképűl szolgáló (xenophóni) Sókratés is. In: Xenophón, *Apomnémonemata tus Sókratatus* ['Emlékeim Szókratésről']; gyakrabban hivatkozott latin címén *Memorabilia*], III 7,6. Azzal a különbséggel, hogy Sókratés itt a jobbára szakképesítést igénylő kézműves mesterséget űzők – szerinte nagyon is vitatható – szellemi értékeiről nyilatkozik.

[97] Vö. Iuv. Sat. III,32. és XIV,202-204 sk.

[98] Devecseri Gábor fordítása. Vö. még Hom. Od. XVII, 352.

[99] Ugyanezt mondja Platón idősebb kortársa, a neves attikai szónok, Lysias: or. VII (*Peri tu séku apologia* ['Az elkerített szent olajfáról tartott védőbeszéd']), 14. De így vélekedett erről Platón egy írásművészetében vele versengő kortársa, az athéni Xenophón is: *Symposion* ['Lakoma'], IV,36.

[100] *Nam illa* [sc. paupertas] *ártis omnis pérdocet* – 'Stichus' [= egy rabszolganév] (177/178.). – Plautus Kr. e. 200 körül keletkezett darabjának mintája – a prológus szerint – itt Menandros '*Adelphoi*' ['Testvérek'] című (számunkra elveszett) komédiája volt.

[101] A helyhez I. A. *Kießling* a horatiusi életmű megértése szempontjából máig nélkülözhetetlen kommentáros szövegkiadását, amely ma leginkább R. *Heinze* értő átdolgozásában használatos: Q. Horatius Flaccus – Briefe, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1914 [4]; 251.

[102] Ugyancsak változatlanul mondható az, a már Hésiodosznál (Erg. 313.) és Theognisznál (173-193.) is megfogható közvélekedés, amely a gazdagság megléte alapján eleve feltételez minden 'nemes erényt'.

[103] Így volt ez Dión Chrysostomos szűkebb pátriájában, a Kr. u. I-II. századi Nyugat-Kis-Ázsiában is. A váratlanul beköszöntő („véetlen”) szegénység oka itt nem egy esetben a gyakori földrengésekben volt keresendő. Ugyancsak ide vezettek az időről időre visszatérő – jobbára mesterségesen előidézett gabonahiányból fakadó – éhínségek is. E gyakorinak mondható természeti csapásokat az evangéliumok is többször említik: I. küln. Mt 24,7; Mk 13,8; Lk 21,11. (stb.).

[104] Hasonlóképpen szolt erről már az Odysseia költője is: XIV,124-132.

[105] *Testium fides diligenter examinanda est. Ideoque in persona eorum exploranda erunt in primis conditio cuiusque, utrum quis decurio an plebeius sit; et an honestae et inculpatae vitae an vero notatus quis et reprehensibilis; an locuples vel egens sit, ut lucri causa quid facile admittat* (etc.) ['Kellő gondossággal kell mérlegelni a tanúk szavahihetőségét. Mindenekelőtt (társadalmi) helyzetüket kell megvizsgálni: a decuriók rendjébe tartoznak-e, avagy plebeiusok? Tisztességes és feddhetetlen-e életvitelük, vagy pedig a szegény bélyegét viseli magán? Vagyonosak-e, avagy nélkülöznek? Ez utóbbiak ugyanis készséggel tesznek meg bármit a haszonszerzés céljából'] (Callistratus).

[106] Vö. Sen. Cons. ad Helv. 12,1.

[107] *Quod porro officium ... aut quod pauperis hic meritum, si curet nocte togatus/currere, cum praetor lictorem inpellat et ire/praecipitem iubeat dudum vigilantibus orbis, ne prior Albinam et Modiam collega salutet?* (Iuv. Sat. III,126-130. Vagyis a rövid álomból ébredő szegénynek már az éjszaka végén kelnie kell, s rohannia, hogy – hasonló sorsú társait megelőzve – napkeltekor odaérjen gazdag patrónusa reggeli üdvözlésére.

[108] A „más kenyeren élő” (*aliena vivere quadra*: Iuv. Sat. V,2.) – ti. a szolgálatai fejében olykor szerény ebédben, ám inkább csak élelmiszer segélyben vagy pénzadományban (*sportula*) részesülő – kliensnek annyi megaláztatást kell patrónusától eltérnie, hogy sorsánál még a koldusé is jobb. 'Inkább koldus légy, mint a gazdagok asztalánál megalázó bánásmódban részesített *cliens!*' – valahogy ekképpen összegezhető Iuvenalis mondanivalója (V,1-11; 12 skk.). Mert a koldus, ha éheznek és fázik is, legalább „tisztességgel didereg” (*possit honestius ... tremere*: V,10 sk.), és – ezt már mi tesszük hozzá – lelkében szabad.

[109] A Iuvenalis 'Szatírái'-t magyarra fordító Muraközy Gyula adja vissza ezekkel a találó szavakkal a latin szövegben szereplő *infelix paupertas* (III,153.) jelzős szókapcsolatot, ill. kifejezést.

[110] Iuv. Sat. III,153 sk: *nil habet infelix paupertas durius in se,/quam quod ridiculos homines facit.*

[111] Részben a korábbi kutatás eredményeire támaszkodva, hasonló álláspontot alakított ki erről egyebekben már M. I. Finley is: „Die antike Wirtschaft” (1980 [2]), 34.

[112] Egy ismert példaként I. ehhez Hérodotos történeti művének a boldogság mibenlétéről elmélkedő exkurzusát (I,29/30-33.). 'Sok dúsgazdag ember (*zaplutoi*) boldogtalan – jelenti ki itt Kroisosnak, a mérhetetlen gazdagságára büszke lyd királynak a hérodotosi mondanivaló tolmácsolójává tett athéni bölcs, az utazásai során tapasztalatokban csak még gazdagabbá váló Solón – , ám sokan szerény vagyon mellett (*metriós echontes biu*) is boldogok': I,33. Szinte szó szerint ezt mondja majd Démokritos (B 286.) és Euripidész is (Ión, 630-632.).

[113] A szegénység kapcsán hangoztatott retorikus közhelyekkel, amelyekből egy bőséges válogatás az inkább az 'Aranyszámár' szerzőjeként ismert Apuleius önnön védelmében elmondott beszédének, az 'Apologia'-nak 18. kaputjában is olvasható, itt nem foglalkozom. Megítélésem szerint ugyanis itt nem sokat kezdetünk az olyasfajta kijelentésekkel, miszerint „*régtől fogva a szegénység volt a filozófia leghűségesebb szolgálóleánya (vernacula), hiszen szerény, józan és kevéssel beéri*”. Amiként az a megállapítás sem igazából használható számunkra, hogy „*a – minden mesterségre megtanító – szegénység [...] alapozta meg az államokat*”, s „*ha valaki végigtekint az emberi nem történetén, a legnagyobb gonosztevők között egyetlen szegény embert sem talál*” (Apol. 18,1-3 skk.).

[114] Diog. Laert. II 5,27: *kai elachistón deomenos engista einai theón* – ed. Hicks. Ez a gondolat Xenophónnál is megtalálható, az általa megformált Sókratés alakjának felidézésekor. In: *Xenophontos Apomnēmoneumata* (gyakrabban használt latin címén *Memorabilia* ['Emlékeim Sókratésről']), I 6,10. „*Ezerszeres szegénységben élek az isten szolgálata miatt*” – ekként jellemzi magát Sókratés egy másik műben, Platón mestere emlékének szentelt *Apologia*jában is: (A. *Sókratus* (['Sókratés védőbeszéde']), IX – 23.c.

[115] További párhuzamos helyekként I. még: Lk 4,18; 7,22; vö. Mt 11,5. (a tiszta szívű szegényeknek hirdetik az evangéliumot) és Lk 6,20. (a nem lelki értelemben vett szegényeké lesz majd az Isten országa).

[116] A 2Kor 8,2., ill. a Jak 2,5. megállapításához részletesebben is visszatérek még a későbbiek során.

[117] A korábbi kutatás eredményeinek összegzésével, hasonlóképpen értékeli ezt, az 'Euboikos' egyik alapvető mondanivalójának tekinthető motívumot újabban F. E. Brenk is: Dio on the Simple and Self-Sufficient Life. In: "Dio Chrysostom" (2000), 261-278; 265. Brenk szerint a dióni or. VII-ben programszerűen meghirdetett *autarkeia*, vagyis az önmagunk ellátásának képességén alapuló anyagi és személyi függetlenség, egyenesen az erényes élet előfeltételévé válik a szónok számára: "*Autarkeia seems to be a precondition for areté*" (I.m. 272. Némileg távolabbról vö. még 275-278: *Dios' Autarkeia*). – A dióni oeuvre-ön belül a VII-es sorszámú jelzett, a későbbi hagyomány alapján ma az 'Euboikos é kynégos' [Euboiai történet, vagy a vadász'] címet viselő beszéd további, a mondanivaló egésze szempontjából ugyancsak meghatározónak tekinthető elemeihez I. még lentebb a 126. sz. jegyzet 2.§-át.

[118] Vö. még or. VII,66.

[119] Or. VII,9: *hós esti penia chréma tói onti hieron kai asylon* ['mivel(hogy) a szegénység valójában szent és elidegeníthetetlen dolog']. – A hely egyebekben már Fr. Hauck figyelmét is felkeltette. Részben ennek alapján az Újszövetség értő ismerete mellett kiváló grécistának is tekinthető Hauck úgy véli, hogy a dióni 'Euboikos' egy hosszabb, a 10-64., majd a 84 skk. kaputokból álló szakasza „*eine ausführliche Apologie der penia in dem Idealbild der Jägerfamilie, die in Einfachheit und steter Arbeit lebt*". In: ThWNT Bd. VI (1959), s.v. *penés, penichros*; 38. o. 44-47. sorok. Egy hosszú, s a dióni or. VII több síkját is átfogó fejtegetés keretében, hasonló megállapításra jutott már az első tudományos igényű Dión-monográfia szerzője, H. von Arnim is. In: *Leben und Werke des Dio von Prusa – Mit einer Einleitung: Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung*, Berlin 1898; 492-504 sk.

[120] Így látta ezt már F. E. Brenk is: Dio on the Simple and Self-Sufficient Life. In: "Dio Chrysostom" (2000), 274.

[121] L. küln. Hdt. VII,102; Aristoph. Pl. 468 sk; 532-534; 558 sk. és 576; továbbá Plat. Symp. XXIII – 203b-c.

[122] Vö. még ehhez Xenophón, *Kyru paideia* [‘Kyros neveltetése’], VIII 3,39 skk. és Platón, *Nomoi* [‘Törvények’], II,5 – 660e.

[123] A gazdagok lakóházaiban kialakított ún. szegényszobákhoz (*pauperum cella*) l. még Sen. epist. 18,7; vö. 6. Meglétiükről később említést tesz Martialis is: III,48.

[124] L. ehhez Sen. epist. 18,4 skk; küln. 7 skk. és 12 skk. A fő gondolat itt az, hogy tudatosan szoktassuk magunkat hozzá a szegénységgel együtt járó megpróbáltatásokhoz (7 skk.) Így könnyebben viseljük el azokat, ha így hozná a sors (12 skk.).

[125] Ez utóbbihoz l. küln. R. *Visscher* érdemes munkáját: *Das einfache Leben*, Göttingen 1965.

[126] Az egyszerű étellel párosuló szegénység, legalábbis a falusi szegénység egyfajta romantikus és idillizált felfogását leginkább a Kr. u. II. század második felében alkotó Longos „pásztorregénye”, a »*Daphnis és Chlóé*« tükrözi. Ám ezzel a tendenciával Dión Chrysostomos hetedik beszédében, a 152 kaputból álló ’*Euboikos*’ egyfajta antik novellává kerekedő betétében (or. VII,1-80/81.) is találkozhatunk. [2] A Dión Chrysostomos legszebb szónoki alkotásai közé tartozó or. VII., ez a kettős címen: ’*Euboikos é kynégos*’ [’Euboiai történet, vagy a vadász’] is említett beszéd, az *autarkeia* képességét is magába foglaló, „egyszerű és természetes élet” eszményét hirdeti (l. küln. or. VII,81: *to zén euschémonos kai kata physin*). Ennek megfelelően szerzője gyakorta magasztaló hangvétellel szól a szűkös körülményeik közepette is irigylésre méltó módon „szépen”, vagyis egymás iránti szeretetben és a természettel való harmóniában élő szegényekről. Dión szerint az egyszerű körülmények közepette élő emberek, szegénységük miatt, nem alávalóbbak a gazdagoknál. Sőt – állítja a prusai rhétor – éppenséggel különbek is náluk (or. VII, 81; vö. 82 skk; 103. és 115.). Dión ’*Euboikos*’-a azonban, mint már korábban is utaltunk rá, valójában a városi nincstelenség a vidékre történő áttelepítését szorgalmazó „szociális program” irodalmi eszközökkel történő megfogalmazása. A vidéken élő szegény lakosság mindennapjairól ennek megfelelően szándékolatlan idilli képet festő or. VII értelmezéséhez mindmáig az egyik leginkább figyelemre méltóbb hozzájárulás P. *Mazon* bevezető tanulmányával ellátott, kommentárokkal kísért fordítása: *Dion de Pruse et la politique agraire de Trajan; Le Chasseur ou Histoire Eubéenne*. In: *Lettres d’humanité*, Tome II (Association Guillaume Budé), Paris (Société d’édition „Les Belles Lettres”) 1943; 47-59., ill. 59-80. Újabbban l. még E. *Braun*, *Der ‘Jäger’ und die goldene Zeit*. Anmerkungen zu D. Chr. or. 7. In: *Mousopolos stephanos* (Festschrift für Herwin Görgemanns. Szerk. M. Baumbach – H. Köhler – A. M. Ritter), Heidelberg 1998; 43-56. Legújabbban, a ránk maradt dióni életmű egészének tükrében szemlélve az or. VII első felében felvetett témát, ugyancsak l. még F. E. *Brenk* fentebb már többször is hivatkozott tanulmányát: *Dio on the Simple and Self-Sufficient Life*. In: “*Dio Chrysostom*” (2000), 261-278; küln. 265 sk. és 270-275 skk. A megannyi gondolatot hordozó, s így szándékolatlan több rétegből felépülő beszéd egészéhez l. küln. Desideri, “*Dione di Prusa*” (1978), 585 sk (*Index; VII – Euboico o Cacciatore*), ill. Jones, “*The Roman World of Dio Chrysostom*” (1978), 56-64 (*Ch. 7: Ideal Communities*); további irodalmi hivatkozásokkal. [3] A dióni or. VII hangvétele, de kiváltképp a témához való hozzáállása jól mutatja, hogy az egyszerű étellel párosuló (falusi) szegénység a Kr. u. I-II. századi Róma vezetőrétegei számára is egyfajta érték hordozójává vált. Az ősi egyszerűség nemessé formált értékeinek hordozójává. Irodalmi szintű megjelenítéseiben pedig egy olyan – a boldog aranykort idéző – korszak képével találkozhatunk, amikor ’*nem gyöngy, csak lomb koszorúzta még az istenek a Capitoliumon emelt szentélyeit*’; ahol a juhaikat még maguk legeltető senatorok is a pásztorok egyszerű életét élték; s ’*ha a káka közt megpihentek, fejük alá szénacsomót tettek párna gyanánt*’: Ovid. *fast.* I,203-204 skk. Egy sosem volt valóság boldog látomása ...! A tendencia egyebekben már a császárkort megelőzően is kimutatható: l. küln. a korai köztársaság egyszerű életvitelükkel is kitűnő – „paraszti” – hőseit. Az egyszerűség megtestesítőjévé és az erkölcsösség mintaképévé formált L. Quinctius Cincinnatus (őt a hagyomány szerint az ekétől szólították el, hogy magára öltse a dictator tisztét: Liv. III,26,6 skk; vö. Cic. *De fin.* II,4 [12§.]), vagy C. Fabricius Luscinus hasonló alakját, akit Cicero is példaként emleget (*Tusc. disp.* III,23 [57§.]).

[127] A kora közgondolkodásának nem egyszer hangot adó római szatíráíró, Juvenalis is különös nyomatékkal utal arra, hogy a szegénységből „*felvergődni nehéz annak, kinek otthoni ínség nyomja erőnyeit el*” (*Sat.* III,164 sk; Muraközy Gyula fordítása.). Latinul: *haut facile emergunt quorum virtutibus obstat/res angusta domi*.

[128] *De anima* [‘A lélekről’], 20,1.

[129] Tágabb összefüggéseiben szemlélve a kérdést, l. ehhez E. *Burck* kiváló dolgozatát: *Drei Grundwerte der römischen Lebensordnung (labor – moderatio – pietas)*. In: »*Römertum*«. *Ausgewählte Aufsätze und Arbeiten aus den Jahren 1921 bis 1961* (szerk. H. Oppermann), WdF XVIII, Darmstadt 1962; 35-65 = *Gymnasium* 58, 1951, 161-183.

[130] Pál kifejezetten büszke is arra, hogy – az egyes gyülekezeteken belül – maga is rendszeresen végzett kétkezi munkát: 1Kor 4,12; 1Thess 2,9; 2Thess 3,8. Az ApCsel 18,3. közléséből tudjuk, hogy Pál apostol korinthusi tartózkodása idején is rendszeresen dolgozott.

[131] Hasonlóképpen szól erről majd a ’*Didaché*’ is, amely a gyülekezetek tagjai számára kötelezővé teszi a kétkezi munkát: vö. 12,3-4 sk. és 13,2. A Kr. u. II. század dereka táján, az apostoli kor lezáródása után keletkezett irat a gyülekezeteken belül különös tiszteletben részesített prófétákat is csak akkor ismeri el a közösség teljes jogú tagjainak, ha azok valamely mesterséget is űznek.

[132] A görög világ szerzőinek ide vágó megállapításából leginkább a Kr. u. V. század első harmadában alkotó Joannés Stobaios prózai és verses szemelvényeket egyaránt tartalmazó gyűjteményében, a stobaiosi 'Anthologió'-ban találhatunk egy nagyon is bőséges válogatást. Bár kisebb terjedelemben, a mű válogatást ad a szegénység fogalmához kapcsolódó közkeletű görög toposzokból is. A keresztényekkel kapcsolatban az apologeták is hangsúlyozottan emelik ki azok munkaszeretétét: 1. pl. Tert. Idol. 5,12.

[133] Vagyis – a segélyezés formájában – megadni számukra mindazt, ami szerény életvitelükhöz szükséges volt, olykor pedig pusztán az elemi lét fenntartásához kellett. – A fentebb (a II.6. szakasz záró passzusában) tárgyalt témák egészéhez újabban I. még A. J. Malherbe, Paul's Self-Sufficiency. In: J. T. Fitzgerald, Friendship, Flattery, and Frankness of Speech. Studies on Friendship in the New Testament World, Leiden 1996; 125-140.

[134] Így látta ezt már A. v. Harnack is: Die Mission und Ausbreitung des Christentums – in den ersten drei Jahrhunderten, Bd. I-II, Leipzig 1924 [4]; I,529 skk. (1902 [1]; a negyedik kiadás változatlan utánnomásban: Berlin 1965.).

[135] *Próton Asias [...] kallei kai megethei.*

[136] Vö. IGRR IV,1398 = IK 24,1; Nr. 594: pp74-77. – A tartományi városoknak Róma császáraitól különleges kedvezésként adományozott cím tkp. a császárkultusz céljait szolgáló templom fenntartásának jogát jelentette: OCD [3], 1034; s.v. *neókoros*.

– [2] A tartományi városok közötti versengés tárgyául is szolgáló (vö. Tac. ann. IV 55,1: *undecim urbes certabant* [„tizenegy város versengett”]; Kr. u. 26-ban), a senatus által kitüntetésképpen adományozott – egyszeres vagy többszörös – *neókoros*-joghoz, ti. hogy az ezzel a joggal felruházott (s így a *neókoros*-címet is viselő) városi közösség egy, a császárkultusz céljaira szolgáló templomot építhessen, vö. K. Hanell, RE XVI,2 (1935), 2424.has. 59 skk. és külön. S. R. F. Price, Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor, Oxford 1984. A Kr. u. II. század közepén pl. Pergamon, Ephesos és Smyrna, valamint Sardeis és Kyzikos viselték az egyszeres vagy többszörös *neókoros*-címet Asia provinciában.

[137] A több hasonló nevű várostól való megkülönböztetés végett a Lykos mellettinek nevezett Laodikeia. Teljes nevén *Laodikeia pros* vagy *epi tói Lykói*: Strab. XII – 578; 580. és XIV – 629; 663; vö. Ptol. V 2,15; Plin. Nat.hist. V,105; Tac. ann. XIV 27,1. stb. Az újszövetségi iratokban is szereplő város (Kol. 2,1-2; 4,13.) a Maiandros felső folyásának kezdeténél, annak bal oldali mellékfolyója, a Lykos mellett feküdt, az Anatóliai-magasföld nyugati peremén.

[138] Pál apostolnak, amikor városról városra vándorolt missziós útjai során, mindenkor szüksége volt hittestvérei anyagiakban is megnyilvánuló segítségére. A Filippiekhez írott levélben, ahol köszönetet mond a neki nyújtott segítségért (4,14;16.), azt is elmondja, hogy Macedóniából való távozása után, Thracia provincia minden gyülekezete közül egyedül csak Philippiben kapott támogatást. Részben talán azért is, mert a szükségleteire küldött támogatás, bármily szerény igénytel volt mérve az, még így is meghaladta volna a thráciai tartomány keresztény gyülekezeteinek anyagi erejét. Vö. még ehhez 2Kor 11,8 skk.

[139] L. külön. 5Móz 15,11; vö. Mk 14,7; Mt 26,11. és Ján 12,8.

[140] Vö. Mt 5,1 skk.

[141] Jak. 1,11: *en tais poreiais autu marantésetai.*

[142] 'Jakab levelében' ez felszólításként hangzik el: „a szegény sorsú testvér dicsekedjék a méltóságával” (*kauchastó de ho adelphos ho tapeinos en tói hypseí autu*).

[143] Hasonlót állít az 'első Korinthusi levél'. Isten az erőtleneket (pontosabban: „a világ szemében erőtlenekeket” [*ta asthené tu kosmu*]) választotta ki – mondja Pál. Nem világ szemében előkelőket, hanem a lenézettek és a semmiket (*ta exuthenéména, ta mé onta*; 1Kor 1,26-28.).

[144] Példának okáért a »szegénység« és a »jámorság« messzemenően rokon fogalmaknak számítottak a Kr. u. I. század keresztény gondolkodásában: vö. Mt 11,5; Lk 4,18. A jeruzsálemi ősegyház „a [nincstelen] szegények”-ként (*hoi ptóchoi*) nevezte, ill. határozta meg magát: Gal 2,10. Hasonló megközelítésből a szegények iránti intenzív érdeklődés hatja át a Lukács-evangéliumot is: 1,46-55; 6,20; 16,19 skk.

[145] A Kr. e. II. századi történetíró, Polybios művében meglehetősen gyakorisággal szerepel ez a két fogalom. Együttes említésükkel már Platónnal is találkozhatunk: *Politeia* [‘Állam’], VIII,16 – 566a.

[146] Az állami élet irányítása így Ovidius szerint, mint azt a fentebb hivatkozott passzus folytatásában olvashatjuk, a mindent birtokló és kezükben tartó (*omnia possideant*) vagyonosok kiváltsága volt. Belőlük lettek a „tiszteletre méltó bírák”, s ugyancsak közülük toborzódtak a politikai döntéshozatal színhelyeit, a Mars mezőt és a Forumot éppúgy kézben tartó, mint a háborúk indítását vagy a békekötéseket is kezdeményezni képes „tekintélyes lovagok”: *Curia pauperibus clausa est, dat census honores: Inde gravis iudex, inde severus eques./Omnia possideant; illis Campusque Forumque/Serviat, hi pacem crudaque bella gerant.* III 8,55-58. Ebben a társadalmi közegben pedig a tehetősekkel szembe kerülő szegények nyilván csak rosszul járhattak. Minderre, egy másik költői alkotásában, a római ünnepi naptár verses feldolgozását adó 'Fasti'-ban, Ovidius ugyancsak utal: „pénn adja a rangot, pénn a barátokat is; lenn marad az, aki szegény” (Gaál László fordítása. Latinul: *dat census honores, /census amicitias; pauper ubique iacet.* Fast. I,217. sk.).

[147] Kr. 143-ban, valószínűleg az uralkodó, Antoninus Pius jelenlétében elhangzott magasztaló beszédében (*Eis Rhómén'* – or. XXVI; ed. Keil) Aelius Aristeidés a Róma által megteremtett „birodalmi béke”, a *Pax Romana* áldásait magasztalja. *Enkómionról* lévén szó, mindezt persze anélkül teszi, hogy a legcsekélyebb mértékben is rámutatna a római hatalom árnyoldalaira. A beszéd szerzője a római hatalomtól megannyi módon privilegizált provinciális vezetőréteghez tartozik (vö. 63-67 sk.). Így őszinte kívánsága az, hogy ez a hatalmas kiterjedésű államalakulat (28-29.), amely békét (97), biztonságot (100 sk.) és relatív jólétet (93 skk.) teremtett a „világ” általa uralt részeiben, „örök időkre” fennmaradjon: or. XXVI, 29. és küln. 108. – Minderről részletesebben is szóltam egy korábbi munkámban: A Római Birodalom képe egy Kr. u. II. századi görög rhétor szemével: a „Róma magasztalására” tartott beszéd és szerzője, Aelius Aristeidés. In: Aelius Aristeidés: Róma magasztalása. *Eis Rhómén'* or. XXVI – K. (A KRE BTK Ókortörténeti tanszékének kiadványai II. Sorozatcím: *Rhetores graeci imperatoriae aetatis/A római császárkor görög szónokai*), Budapest, 2002. *Második, javított és bővített kiadás.* (A kötetet szerkesztette és gondozta, bevezető és kísérő tanulmányokkal ellátta, valamint a kötet alapjául szolgáló görög szónoki beszédet fordította: Szlávik G.): 11-37.

[148] Vö. ehhez U. B. Müller, *Zur frühchristlichen Theologien-geschichte. Judenchristentum und Paulinismus in Kleinasien an der Wende vom ersten zum zweiten Jahrhundert n. Chr.*, Gütersloh 1976; 35; 37 sk. és 46-50; továbbá J. Roloff, *Die Kirche im Neuen Testament*, GNT 10, Göttingen 1993; 168 sk. és 189. Így látja ezt újabban G. Theissen is: *Az első keresztyének vallása. – Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása*, Budapest, A magyarországi Református Egyház Kálvin János kiadója, 2001; 321 sk. (Német eredeti: 2000.)

[149] L. küln. H.-J. Klauck, *Das Sendschreiben nach Pergamon und der Kaiserkult in der Johannesoffenbarung*, Bib[lica] 73 (1992), 153-182. = In: *Alte Welt und neuer Glaube. Beiträge zur Religionsgeschichte, Forschungsgeschichte und Theologie des Neuen Testaments*, NTOA 29, Freiburg/Schweiz-Göttingen 1994; 115-143. – A mű egészéhez vö. még O. Böcher, *Die Johannes-Apokalypse in der neueren Forschung*, ANRW II 25,5 (Berlin – New York 1988; szerk. W. Haase), 3850-3893.

[150] Többek között e szándék erősítésére is hivatott „*Jakab levelének'* azon szakasza, amely egy passzuson belül kétszer is kimondja, hogy „*a világgal való barátság ellenségeskedés az Istennel*” (Jak 4,4: *hé philia tu kosmu echthra tu theu estin*). Ha tehát valaki barátságot köt ezzel a világgal – állapítja meg nyomatékos ismétléssel a szerző –, úgy egyszersmind ellenségévé is válik az Istennek (l. uo a *philos tu kosmu – echthros tu theu* fogalmainak markáns szembeállítását). Bár némiképp enyhébb formában, hasonlóképpen fogalmaz „*János első levele'* is: „*Ne szeressétek a világot, se azt, ami a világban van. Ha valaki szereti a világot, abban nincs meg az Atya szeretete*” (1Ján 2,15 [skk].).

[151] A szegénység mint önkéntesen vállalt életforma témaköréhez rövid összegzésben l. a RACH „Armut”-szócikkének (Bd. I/1950/, 698-709.) vonatkozó részletét: II: *Freiwillige Armut*; 705-709. (A. Kalsbach) – további irodalmi hivatkozásokkal.

[152] Montanos, a magát *Paraklétoszá* nyilvánító „próféta” jövendöléseiben, úgy tűnik, kizárólagosan János – szélesebb körben ekkor elterjedő – evangéliumára és János – a gyülekezetekben már régebben ismert – 'Jelenései'-re támaszkodott. A *János-evangélium* a montanista mozgalom eszméinek kiformalódására gyakorolt hatását részletesebben tárgyalja újabban R. E. Heine. *The Role of the Gospel of John in the Montanist Controversy. The Second Century*, Vol. 6,1 (1987-1988), 1-19.

[153] A rómvárosi feliratok tanúsága szerint a gyakorta megélhetési gondokkal küzdő szatócsok és kisműhely-tulajdonosok között a korban még szinte valamennyi foglalkozási ágban találunk zsidókat. A Kr. u. I. századból származó rómvárosi feliratok említést tesznek zsidó hentesekről és mészárosokról, szabókról, festőmunkásokról és kovácsokról is: vö. J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, Vol. I (Roma 1936 = repr. New York 1975), LXV. Mindezek inkább a szegények közé számítottak az *Urbs* társadalmán belül.

[154] Olyanokra, mint maga Pál, vagy a korinthusi tartózkodása idején társává lett Aquila, akik mindketten tehetőseknek mondható kézművesek (sátorkészítő mesterek: *skénopoioi*) voltak: ApCsel 18,3. De az ugyancsak az 'Apostolok cselekedei'-ben említett Apollós-Apollónios képzettsége is sejteti („*ékesen szóló /logios/ és az Írásokban jártas ember volt*” a 18,24. közlése szerint), hogy ő sem a legszegényebbek közé tartozott. A fentiekhez l. J. Roloff kommentárját: *Die Apostelgeschichte*. NTD 5 (1981) = Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1988; 270. és küln. 279. Ha áttételesen is, de a közép- és kézművesek képviselőinek az egyes gyülekezetekben való

jelenlétére utal az 1Kor 6,8., de még inkább az 1Kor 11,20-22. jól ismert passzusa is.

[155] Minderre áttételesen 'Az Apostolok csekedetei'-nek Pál tróasi tartózkodását elbeszélő epizódja is utal. A kevés számú hívek az egyik (?) emeleti szobában gyűlnek össze: *en tói hyperiōi* (ApCsel 20,8 – Károli Gáspár régies nyelvezetű Bibliafordításában: 'a felházban').

[156] A szegények segélyezésének egyik elterjedt módja volt a korai idők keresztény gyülekezeteiben a szeretetlakoma (az *agapé*). Ennek költségeit az egyházközösség gazdagabb tagjai viselték. Itt jóllakhattak a szegények (ide értve az özvegyeket és a teljességgel nincsteleneket is), s nem kellett üres gyomorral járulniuk (vö. 1Kor 11,20.) az ezt követő úrvacsorához (*eucharistia*).

[157] Utóbbi körbe tartozik Keresztelő János Lukács evangéliumában olvasható felhívása, hogy „*akinek két ruhája van, adjon annak, akinek nincs, és akinek van ennivalója, hasonlóan cselekedjék*” (Lk 3,11.).

[158] Ez utóbbihoz újabban l. küln. G. Theissen, Az első keresztyének vallása. – Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása, Budapest, A magyarországi Református Egyház Kálvin János kiadója, 2001; 127 skk. (Német eredeti: 2000.)

[159] A Lukács-evangélium szerzője, mint az ismeretes, különös társadalmi érzékenységet mutat a »szegények« és a »szegénység« témái iránt: 4,18-21; 6,20-22; 7,22 skk; 16,19-31. Ezen túlmenően pedig a szegények az abszolút morális értékek hordozóivá lépnek elő: 6,20 skk; 12,15 skk; 14,12 skk. 16,19. A gazdagságra azonban Lukács evangéliuma úgy tekint, mint ami érzéketlenné teszi birtokosát Isten igéje és embertársai nélkülözése iránt: 6,23-26; 12,16-21; 16,9-15; 19-31.

[160] Itt már nem volt helye azoknak a radikális megfogalmazásoknak, amelyeket Lukács evangéliumában: l. küln. 6,24: „*De jaj nektek, gazdagok!*” (*plén uai hymin tois plusiois*: vö. Lk 6,25 sk.) vagy 'Jakab levelében' (5,1 skk; vö. 4,9; 4,4.) olvashatunk.

[161] Hasonlóképpen vélekedik minderről a Timotheoszhoz intézett első levél szerzője. Ő a hittől való eltávolodás okának mondja, s már csak ezért is minden rossz gyökereként jelöli meg a „pénz szeretetét” (1Tim 6,9-10: *ridza ... pantón tón kakón estin hé philargyria*). Maguk az evangéliumok is kárhóztatják az anyagi javak megszerzésére irányuló fokozott törekvést, a görög szövegben itt a *pleonexia* szóval jelölt kapzsiságot: Mk 7,22. és Lk 12,15 skk. Elítélően, s mint hiábavaló dologról szóló egyebekben a vagyon szeretetéről már a 'Prédikátor könyve' is: 5,9-10 skk.

[162] Vö. 1Kor 1,26.

[163] Vö. még ehhez 1Tim 6,8: „*ha van élelmünk és ruházatunk, elégedjünk meg vele*”.

[164] A Jézust és tanácsait követő tanítványok evangéliumi mintájára: vö. küln. Mt 19,21;29.

[165] L. ehhez Róm 15,25-26. – A két hely (a Gal 2,10. és a Róm 15,26.), mint ismeretes, szorosan összetartozik.

[166] Mindezt a 'Római levél' egyik passzusa is alátámasztaná. Máté evangéliumában a mennyek országa még úgy jelenik meg, mint egy pazar kiállítás lakoma. Résztvevői – nyilván a gyakorta éhező szegények – itt egy asztalhoz telepedhetnek a három pátriárkával (az ott nevükön nevezett Ábrahám, Izsákkal és Jákóbbal: Mt 8,10 sk.). Pál ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy „*az Isten országa nem evés és ivás, hanem igazság, békesség és a Szentlélekben való öröm*” (Róm 14,17.).

[167] Theissen, „Az első keresztyének vallása”, 138 sk.

[168] Mindez, mint mondtuk, elkerülhetetlen volt. A gazdagok adományaiból jövő támogatás nélkülözhetetlen volt az egyház karitatív rendszerének fenntartásához.

[169] A gondolat lényegét megfogalmazó passzus itt a következőképpen hangzik: „... *a gazdag adakozzon a szegények javára, de a szegény fejezze ki háláját az Isten iránt, hogy olyan valakit adott melléje, aki kiszabadította őt szükségleteiből*”: XXXVIII,2. (Ladocsi Gáspár fordítása). In: Apostoli atyák (Ókeresztény írók III), Budapest, Szent István társulat, 1980; 128.

[170] A szegényekkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák nyilván már a Kr. u. II. század vége felé megjelentek. A Kr. u. III. századtól fogva azután egyfajta bűvópatak módjára újra meg újra felszínre törtek a Római Birodalmon belüli Kelet keresztény gyülekezeteiben.

[171] Vö. Jak 2,5 skk. – A téma egészéhez újabban l. L. W. Countryman alapos feldolgozását: *The Rich Christian in the Church of the Early Empire. Contradictions and Accommodations*, New York – Toronto, 1980.

[172] A keresztények mindenük legjavát a prófétáknak adják, a helyi hierarchiában ugyanis a próféták az ő főpapjaik (*autoi ... eisin hoi archiereis hymón*). Amennyiben a közösségben nincs próféta –így folytatódik a tanács formáját öltő előírás –, úgy a szegények a szegényeknek kell adni: Did. XIII,3-4.

[173] 1Tim 3,1 skk.

[174] 1Tim 3,5.

[175] 1Tim 3,7: „*Szükséges* – jelenti ki az első Timotheos-levél szerzője –, *hogy a kívülállóknak (apo tón exóthen) is jó véleménye legyen róla* (etc.)”. A „jó vélemény” (*martyria kalé*) még lehetett az egyéni feddhetetlenség és becsületesség egyik bizonyítéka. A kor társadalmában élvezett tekintély azonban már szorosan kötődött a vagyonhoz – legalábbis a közvélekedés szerint. „*Higgyétek el nekem* – mondja a Petronius 'Satyricon'-jában szereplő volt rabszolga, a felszabadítását követően hamar vagyonossá lett Trimalchio –, *ha egy asod van, egy asnyit érsz; amennyid van, annyinak fognak tartani*” (77; *credite mihi: assem habeas, assem valeas; habes, habeberis*).

[176] Ef. 4,11: apostolok és próféták, evangélisták, pásztorok, tanítók, ill. 1Kor 12,28: apostolok, próféták, tanítók.

[177] C. Andresen, Die Kirche der alten Christenheit (Die Religionen der Menschheit 29, 1/2), Stuttgart usw. 1971; 111.

[178] Ad Smyrneos 8,1 sk.

[179] „*Eine ... innerkirchliche Bewegung*” – ekként határozta meg a montanista mozgalom az egyházhoz való viszonyát már A. von Harnack is. In: „Die Mission u. Ausbreitung des Christentums” [4]; II (1924 [4]), 930 (sk).

[180] A témához még mindig a legjobb feldolgozás W. H. C. Friend, The Donatist Church – A Movement of Protest in Roman North Africa, Oxford 1952.

[181] A keresztények már a korai időktől fogva szervezett formában végezték a szegények, s köztük is a legszegényebbeknek számító özvegyek és az árvák gondozását. Tertullianus a keresztény hit (politikai) apológiáját tartalmazó iratából – is – tudjuk, hogy a Kr. u. II-III. század fordulójára már minden gyülekezetnek saját, részben a segélyezésre használt pénztára volt, amelyet rendszeresen megtöltöttek „*a környékesség megtakarított fillérei*” (*Apologeticum* [‘Védőbeszéd’] 39,5-6.). S itt nem csupán alkalmi alamizsnázkodásról volt szó, mint a pogány világban. A keresztények „szerették egymást”, és összetartottak (Tertull. Apol. 39,7.). Részben ez – a már Iulianus „apostatától” is a legfőbb belpolitikai ellenfeleinek tekintett keresztények egyik meghatározó vonásaként említett cselekvő szeretet (vö. *Epistulae* [‘Levelek’], XLVIII.) – vált azután egyik legfőbb okává az egyház missziós sikereinek.

[182] A legfontosabb követelmény, amely Lukácsnál (9,3.) és Márknál (6,9.) is egyaránt elhangzik, az, hogy a tértítő útra indult apostoloknak ne legyen kért ruhájuk. A szegények körében végzett tértítő munka tehát csak akkor lehetett sikeres, ha az új hit hirdetői már a külsőségekben is azonosultak hallgatóságukkal.

[183] A kiváló egyháztörténész, H. Chadwick használja ezt a találó kifejezést. In: A korai egyház (angol eredeti: London 1967), Budapest 1999, 153. – Ammianus Marcellinus történelem-ábrázolásához, közelebbről pedig történetírói módszeréhez még mindig a legjobb áttekintés G. Sabbah nagyszabású monografikus feldolgozása: La méthode D’Ammien Marcellin. Recherches sur la construction du discours historique dans les *Res gestae*, Paris, Société d’édition «Les Belles Lettres», 1978. Művében a szerző bár több ízben hivatkozik, ám inkább csak utal a fenti ammianusi szakasz egyes passzusaira: I. *Index locorum Ammianeorum* 638.

[184] A Damasus és a vetélytársa, Ursinus között a római püspökség betöltéséért két éven (Kr. u. 366-tól 368-ig) folyó, híveik véres összecsapásaitól kísért választási küzdelemről van szó.

[185] Amm. XXVII 3,14: ... *ut ditentur oblationibus matronarum procedantque vehiculis insidentes circumspicere vestiti epulas curantes profusas adeo, ut erorum convivia regales superent mensas*. Ugyancsak elítélő hangon szól a gazdag római asszonyok kegyeit hajhászó, s adományaikra vadászó egyháziakról Hieronymos is: epist. XXII,28. és LX,11.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

Albert András:

A 18. századi erdélyi református zsinatok a Bod-kéziratban

Tanulmányom a 18. századi erdélyi református egyház működésének egy bizonyos szakaszát vizsgálja Bod Péter „Consistorialia...” című kéziratában, az ott található zsinati végzések alapján.

Viszontagsággal és küzdelmekkel tűzdelt útja volt ez az erdélyi fejedelemségnek és az erdélyi református egyháznak, mivel a szatmári békekötéssel (1711) lezárult a magyar történelemnek az a közel két évszázados korszaka, amelyben a magyarság egyszerre harcolt az Oszmán Birodalom és Habsburg Birodalom offenzív politikájával szemben. Bár mindkét hatalom célja a területszerzés és a térség politikai, katonai dominanciája volt. A királysági és erdélyi magyarság élet-halál harcát vívta mind politikai, mind vallási téren az erdélyi fejedelemség függetlenségének megszűnése után (1691). A karlócai békekötéssel (1699) a török uralom kiszorult a történeti Magyarországnak csaknem egész területéről. A Rákóczi-szabadságharc bukása (1711) után semmi sem akadályozhatta meg a bécsi udvart abban, hogy uralmát megerősítse mind a királyságban, mind Erdélyben és a rekatolizációt elindítsa. A korábban, a magyarságot és a protestantizmust védelmező erdélyi fejedelemség elvesztette hatalmi pozícióját a térségben és ezzel együtt az erdélyi református egyház korábbi tekintélye és előnyös helyzete veszített fényéből.

E korszakban élt és munkálkodott a nagy erdélyi történetíró és teológus Bod Péter, akinek fennmaradt művét méltán nevezhetjük határkőnek az erdélyi református egyház történetében. A „Consistorialia...” című munkája betekintést enged a 17. és 18. századi erdélyi református zsinati végzésekbe és a korabeli Erdély egyházi, társadalmi viszonyaiba. A fenti kézirat értékét növeli az, hogy a szerző írói tollával nemcsak bizonyos emlékeztetést, „historia domus”-t készít el az erdélyi reformátusság egyházi, társadalmi eseményeiről, hanem következetes és pontos adatgyűjtéssel rendszerezi a 17. és 18. század jelentősebb erdélyi református zsinatok végzéseit és azok hatásait a korabeli református egyházi életre. Leírja és elkészíti a zsinatok lajstromát. Kétségtelenül kiviláglik a kéziratban, hogy Bod Péter tollából a történész-egyház-történész és a teológus szólal meg.

Bod Péter (1712-1769) a történész és egyháztörténész

Az egyházát minden eszközzel szolgálni óhajtó Bod Péter sem tudja a múltnak védelmét és erőt jelentő tudományos fegyverzetét újakkal kicserélni. Talán ha félszázaddal később élt volna, egy vallási szempontból nyugodtabb korszak békés légkörében, akkor felül tudott volna emelkedni elfogultságain. Tud már a husziták üldözőinek isteni büntetéséről, tud az Oláh Miklós érsek keze alatt hitet cserélő két evangélikus lelkész elméjének megromlásáról és nyomorult haláláról.

Bod egyháztörténeti felfogásának volt még egy másik vonatkozása is, a nemzeti érzés. A magyar reformáció nemzetszemléletében a vallási és hazafias érzés legtöbbször együtt jelentkezett. A magyar egyháztörténelemnek mindmáig egyik kedvenc tétele marad a protestantizmus és a magyar gondolat azonosítása. Bod érdeme, hogy ezt a gondolatot éppen abban a sivár – a protestáns egyháztörténetírás által „sötétnek” nevezett – korszakban nem engedte elaludni. Egyházát, nyelvét és nemzetét védte egy időben. Az egyházvédelem nála egyben nemzetvédelem is. Ezen a téren is külön kiemelhető az az érdeme, hogy az elfogultság nem ragadta magával.[1] Bod Pétert, mint egyháztörténészt a század második felének uralkodó látásmódja, a felvilágosodás nem befolyásolta. Pápai Páriz Ferenc és Ember Pál nyomán tovább fejlesztette a magyar protestáns egyháztörténetírást.

Bod tehát az első a magyar protestáns történetírók között, aki rendszeresen és következetesen számol az egyháztörténelem tartalmi gazdagításának szükségével. A legnagyobb gondja mindig az, hogy egyháza belső életének, szellemi fejlődésének különböző mozzanatait is bemutassa, mégpedig tárgyi szempontok szerint feldolgozva, összefüggő s a lehetőségig teljes képekben. Egyházi irodalom és iskolatörténet, az istentisztelet, a jog, az alkotmány, a tanbeli küzdelmek és alkotások vonulnak el szemeink előtt történelmi műveiben. A történelem tartalmának ebben megnyilatkozó felfogása a történelmi gondolkodásnak viszonylag magas fokára vall Bod Péternél. Az ő egyháztörténetírói felfogása korához és kortárs tudósaihoz viszonyítva változatos, mindenre körütekintő. Egyháztörténetírói munkásságában Bod Péter elévülhetetlen érdeme, hogy hatalmas anyaggyűjtő munkát fejtett ki. A munkát nehéz körülmények közepette kénytelen elvégezni. Érdeme annál nagyobb, mert Erdély egy kis falujában, Magyarigenben írja meg legnagyobb és legfontosabb műveit. A levéltári anyag rendszeres feltárásában sokan vannak a segítségére, de a hegyek között eldugott kis falu mégsem nevezhető az ilyen irányú kutatások számára megfelelő helynek. Korának nagy magyar világi történettudósaihoz viszonyítva, mint gyűjtő, és mint kritikus egyaránt megilleti őt a történésznek és egyháztörténésznek kijáró tisztelet.

Bod Péter nyomtatásban megjelent történelmi munkái:[2] A Szent Bibliának históriája. Szeben, 1748.; Szent Heortocrates... Oppenheim, 1757.; Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza... Basilea, 1760.; Szmirnai Szent Polikarpus... Nagyenyed, 1766.; Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766.; Erdélyi Féniks Tóthfalusi Kis Miklós. Nagyenyed, 1767.; Historia unitariorum in Transilvania. Lugd. Batavorum, 1776.; Kősziklán épült ház ostroma. Lípse, 1766.; Historia Hungarorum Ecclesiastica, Lugd. Batavorum, 1788.

Kéziratban megmaradt munkái: Redivivus Albertus Molnar Szentzienzis. (Teleki könyvtár, 1100. B. sz. 127 p.); Redivivus Eliae Veresmarti memoria. (Teleki könyvtár, 1100. B. sz. 5 p.); Brevis Valachorum Transsylvaniam incolentium historia. (Erdélyi Múzeum Egyesület kézirattára. B. 20. sz. 558. p.); Siculo hunno-dacica. (Teleki könyvtár, 1028. sz. 126 p.); A magyar nemzet ekklézsiái históriája. I-IV. (Szikszay Mihály másolata 1853-ból. Erdélyi Múzeum Egyesület kézirattára, I. B. 30. sz. 430., 461., 397., 405. p.); Synopsis historiae literariae hungaricae. (Teleki könyvtár. 1510. B. sz. 12 p.); Némelly Erdélyben történt dolgoknak feljegyzése. (Két ív és három levél.); Consistorialia, seu ac Constitutiones et Determinationes Consistoriales in generalibus synodis provilibus inda ab anno 1599. ad praesens usque tempus pro renata factae. Quase protocollo superattendantiali in hunc fascicillum collegit Petrus Bod de F. Tsern. V.D. Minister in ecclesia M. Igeniensi. Anno MDCCLXIII 4-edrét 1-130. (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtárának Kézirattára, Ms. 859. sz. illetve: Kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet könyvtára. Ms. 859. sz. Eredetiről fénymásolt példány.)

A „Consistorialia...”c. Bod-kézirat egyháztörténelmi jelentősége

Az 1848-as szabadságharc alatti viszonylagos bizonytalanság, a Nagyenyedet feldúló és kifosztó román szabadcsapatok megpecsételték a levéltárak sorsát.[3] Az Erdélyi Református Egyházkerület pótolhatatlan értékű történelmi anyaga pusztult el akkor. A kézirattár magába foglalta az enyedi tanárok, Bod Péter, Pápai Páriz Ferenc, Benkő József kéziratait és gyűjteményeit.[4] Ezzel hosszú ideig lekerült a napirendről az erdélyi reformátusok azon terve, hogy a 17-18. századi zsinatok határozatait nyomtatásban közétegyék.

Az 1774-es esztendőben Kolozsváron zsinatot tartottak, ahol elrendelték, hogy a zsinati végzéseket az egyházmegyei protocollumokból gyűjtsék össze.[5] E határozatnak, azonban semmilyen kézzelfogható eredménye nem született. Három év múlva a zsinat már az eredeti forrásnak, a Generális Zsinat Protocollumainak az átnézését tűzte ki. A főjegyző Eperjesi Zsigmond feladata lett, hogy a kijegyzett conclusumok kinyomtatva mindegyik egyházmegyébe megküldessenek: „mert különben csak úgy vagynak és hevernek az olyatén salutaris végzések in archivo sinodali, mint a harang ütő nélkül”.[6]

Eperjesi Zsigmond nem hajtotta végre a feladatot, ezért 1794-ben a dési közzsinat Kónya Ferenc, a Küküllői Református Egyházmegye esperese elnökletével bizottságot küldött ki a gyűjtőmunka elvégzésére. Kónya Ferenc lelkiismeretes munkával fogott hozzá és kimásolta a zsinati jegyzőkönyvekből a határozatokat az 1599-1794 közötti időszakból, „Acta Synodi Generalis” című kézírata azonban nem került sajtó alá. Az 1930-as években Nagy Géza egyháztörténész biztatására Illyés Géza magyarkirályfalvi lelkész vállalta a zsinati végzések összegyűjtését, terjedelmes kézírata sajnos nem látott napvilágot. Az alábbiakban e gyűjtőmunkának az enyedi levéltárpusztulás utáni forráslehetőségéről kell beszélnünk.

Bod Péter „Consistorialia...” című kézírata ezért jelentős egyháztörténeti forrás. A Bod-kézirat a legrégebb történeti feltárás végett készült kivonat a 17-18. századi erdélyi generális zsinatok protocollumaiból. A végzések összegyűjtését szorgalmazó 18. századi zsinatok sem erről, sem Benkő munkájáról nem vettek tudomást. Bod kézírata a későbbi történészek figyelmét is elkerülte. Salamon József és Tunyogi Csapó hallottak a kézíratról, Mikó Imre is említést tett a magyarigeni tudós lelképásztorról írott életrajzában. Őrzési helyének megjelölése nélkül Illyés Géza egyháztörténész is hiába kereste.[7]

A „Consistorialia...” kézirat 99 lap terjedelmű munka. A 18. századi félbőr kötésű kézirat a 78. lapig terjedően Bod Péter egyháztörténész írói tollából származik, az utolsó ív (f. 85-98.) „*Némelly Erdélyben történt dolgoknak 1676 esztendőttől fogva való feljegyzése*” címen más kéztől származik, és rövid feljegyzéseket tartalmaz. Az első 58 lapon „*Constitutiones synodales*” élőfej alatt a fontosabb zsinati végzések szövege olvasható az 1762-ben Sárpatakon tartott zsinat határozataíig, az eredeti jegyzőkönyvek nyomán 1637-ig latinul, utána magyarul. Az 59-66. lapokra „*Constitutiones visitationes*” címmel Bod Péter a püspök által végzett generális egyházlátogatások alkalmával hozott, a közzsinati határozatokkal egyenértékű döntéseket kijegyezte a vizitáció protocollumából, a lapszámot is feltüntetve. Utána három iratmásolat olvasható. A 72-78. lapokon „*Deliberationes synodales*” címen Bod Péter mintegy a zsinati tartalommutatóját adja: a lapszám feltüntetésével és a lényegét tömörítő kivonatban veszi sorra újból a zsinati határozatokat, olyanokat, amelyek kimaradtak a bemutatásból.

A „Consistorialia...” című kéziratban Bod Péter 61 zsinati ülést jegyzett le, melyből 36 tizenhetedik századi és 25 tizennyolcadik századi zsinat. E tanulmány a továbbiakban a 18. századi zsinatok határozatait és azoknak az erdélyi református egyház életében kimutatható, illetve a társadalomra gyakorolt hatását és jelentőségét tárgyalja.[8]

Az 1700. évi zsinat

Az 1700. évi zsinat június 20-án Küküllőváron ülésezett Veszprémi István püspök elnökletével. Két zsinati végzést jegyzett le Bod Péter.[9] Az első szerint meghatározott az istentiszteleti rend, amelyet a zsinat szabályozott. Az istentiszteleti imádságok elmondásának módját szabályozta, mivel sokszor túlságosan hosszú imádságok hangzottak el a templomban. Itt előre megállapított imádságokról van szó.(censu stata). A második végzés szerint a legációkba kiküldött kollégiumi diákoknak az istentiszteleti rendhez kellett alkalmazkodniuk, ez vonatkozott mind rájuk, mind a professzorokra. Az „*Acta Synodi Generalis*” gépelt zsinati szövege szerint egy harmadik zsinati végzést is tartalmaz. A kánon szerint, ha megbizonyosodik valakinek hitetlensége, arról határozhat a partialis zsinat, mely a Generális Zsinatnak köteles jelentést tenni.[10] Az 1700. évi zsinat megújította az 1633. évi zsinati határozatokat. Ezek a püspöki vizitáció kérdéseivel és az iskolarektorok, lelkészjelöltek jogaival, valamint kötelességeivel foglalkoztak.

Az 1703. évi zsinat

A Bod-kézirat szerint négy zsinati végzésről van tudomásunk.[11] Az első a szolgálati út és ügy betartására hívta fel a figyelmet, amelyet a püspöki kar eligazíthat anélkül, hogy az a Főkonzisztórium[12] elé kerülne. A 2. zsinati végzés szerint a püspök döntései előtt kérje ki az esperesi kar véleményét. A 3. zsinati végzés a tárgyalások bizalmas voltáról beszél: határozat előtt senki ne hordozzon híreket és a zsinat tagjait, ne becsmérelje. A 4. végzés az amsterdami pénz helyzetéről kíván felvilágosítást kapni Bethlen Miklós főgondnoktól. Mintegy 10000 forintnyi összegről van szó, amit a Biblia kiadására utaltak 1684-ben Amsterdamba. Ott Misztótfalusi Kis Miklós nyomdász adománya kamatoztatta tovább 1715-ig. Ezt a kamatoztatott összeget Bethlen Miklós a szász városoknak adta kölcsön.

A Főkonzisztórium[13] a maga hatáskörébe vonta az egyháznak összes, külső világi vonatkozású ügyeit s az egyház régi képviselőitől csak a lelki ügyeket hagyta meg.[14] Idővel ezekre is befolyást, irányítást, sőt rendelkezést igényelt magának a Főkonzisztórium. Üléseit rendszerint az országgyűlések alkalmával tartotta, amikor annak református rendjei az egyházi ügyeket tárgyalásaik alá vették, és üléseikre meghívták a püspököt, a professzori kart, az espereseket. Az egyházi hatalom kétfelé oszlak, egyik részét gyakorolja a generális zsinat, a másikat a református vallású főrendek, mely utóbbi maga helyett egy állandó kormány szervet, a permanens Főkonzisztóriumot állította be.[15] A Főkonzisztórium végleges szervezete és hatásköre 1703-ban még nem volt megállapítva, illetve amint már látható, jelentkeztek az ellentétek az egyháziak és a Főkonzisztórium világi képviselői között. Az 1703. évi zsinat megtiltotta a püspököknek és a lelkészeknek, hogy olyan beadványokkal „búsítsák” a Főkonzisztóriumot, amelyeket a Kánon értelmében az egyházi testületeknek kell elintézniük. Egyenesen büntetést helyez kilátásba azokkal szemben, akik az egyházi fórum előtt levő ügyeket a Főkonzisztórium elé terjesztik. Féltékenyen őrködött jogai felett az egyházmegye is. A püspökkel és a Főkonzisztóriummal szemben követeli magának az elsőfokú döntés jogait. A parciális zsinat jog és hatásköre nem változott, sem az esperesé, de a zsinat előtt kemény harc állt, hogy régi jogköréből valamit megmentsen magának. Ezt az ellentétet a Rákóczi-szabadságharc szüntette meg.

Az 1711. évi zsinat

Az 1711. évi zsinatot június 14-én Küküllőváron tartotta az egyház.[16] A Bod-kézirat egy zsinati végzést tartalmaz.[17] Az 1711. évi zsinat visszatért az 1703. évi első határozathoz, ami erőteljesebb és határozottabb kifejezése a nyolc évvel korábbinak. Mindkét alkalommal a zsinati végzés előterjesztője és megfogalmazója Vásárhelyi István (1702-1710) generális nótárius volt, aki 1710-ben a gutaütött és tehetetlenné vált Veszprémi István püspök helyett átvette az anyaszentegyház és a generális zsinat vezetését.[18] Veszprémi István, mint küküllővári lelkész a zsinatnak és a papságnak rajongásig kedvelt vezére volt. Ő jól látta, hogy az anyaszentegyháznak nagy szolgálatot teljesítenek a világiak. Az országrendek sorába tartozó és a főbb államhivatalokat vezető főurak hitüknek, egyházuknak védelmére siettek a változó politikai viszonyok között megerősödött katolicizmus ellen. A világi rendek rendre kezükbe vették az egyház ügyeinek az intézését. A zsinatnak nem maradt más, mint a lelkészszentelés, házassági törvénykezés, és az egyházaik fegyelmi ügye. Mindezek miatt az előbbi évben tartott borosbocsárdi zsinaton, melyről végzések nem maradtak fenn, igen heves összetűzések voltak gróf Teleki László főgondnok, főkonzisztórium képviselő és a papság (Vásárhelyi István) között. A Főkonzisztórium megrovásban részesítette a zsinati atyákat, és bocsánatkérésre utasította őket. A világiakkal szemben a védőharcot Vásárhelyi István vállalta a továbbiakban is.[19]

A zsinaton éles vita támadt a Főkonzisztórium és a Generális Zsinat között. Mindkét fél arra igyekezett, hogy a maga hatáskörét a másik bosszantására és rovására felhasználja. A Főkonzisztórium kifogásolta, hogy a zsinat a „szent minisztériumra alkalmatlan személyeket candidál”, illetve hogy a lelkészek magaviseletére nem vigyáz, így azok között elterjedt a részegeskedés. A zsinat azzal védekezett, hogy a háborúban és a pestisben sok egyházi szolga és lelkész pusztult el. A nyáját nem lehet pásztor nélkül hagyni, így olyanokat kénytelen felvenni, amilyeneket talál. A papság erkölcsét a háború vadította el és rontotta meg, de a seniorok eljárnak ellenük, csakhogy ehhez brachium (hatalom) kell. Azt kérte, ezt a hatalmat adják meg az „urak”. [20]

Az 1711. évi zsinati végzés, nem tehetvén többet, megtiltotta az egyháziaknak, hogy esperesük és a püspök kikerülésével forduljanak a konzisztóriumhoz. Benyújtván a Főkonzisztóriumhoz a gyülekezetek és a lelkészek megbántódásait, panaszt emelt amiatt, hogy ezek nem orvosoltattak, illetve hogy a Főkonzisztóriumban a klérus részéről senki sem vett részt, mert nem hívták meg. A zsinat a letétel büntetését helyezte kilátásba azokkal az egyháziakkal szemben, akik ügyeiket az egyházi fórumok kikerülésével a Főkonzisztórium elé viszik.

Az 1714. évi zsinat

Kolozsvári István volt ekkor Erdélyben a reformátusok püspöke és Vásárhelyi István a generális nótárius.[21] Az 1714. évi küüllővári zsinatról két végzést jegyzett le Bod Péter kéziratában.[22] Az 1. végzés a Fehérvári dézsmát szabályozza. A 2. végzés szerint három lelkész, névszerint Etzken Mózes, Albisi István és Tsernátoni Gerzson fegyelmi ügyéről szerezhetünk tudomást, akik nem jelentek meg a zsinaton.

Az 1716. évi zsinat

A zsinatot Kolozsvári István püspök hívta össze Nagyenyedre. A Küüllői Levéltár adatai szerint május 22-én, a dési és a széki protocollumok feljegyzései alapján június 21-én tartották meg. A Bod-kézirat két zsinati végzést tartalmaz.[23] Az 1. végzés az istentiszteleti imádságról részletes határozatot ad. A zsinat azért alkotta ezt a végzést illetve azért intette a híveket, hogy a megbotrányozásra, a másvallásúaknak (katolikus) okot ne szolgáltasson senki. Ezért szabott szövegű imádságokat fognak készíteni – jelentették ki, addig is inkább óvatosságra intették a lelkészeket. A 2. végzés, a válóperi rendtartóknak szól, miszerint az egyházi zsinatok a nyilvános házasságtörési esetekben mondhatják ki a válást.

Az 1718. zsinat

A zsinatot június 26-án, Marosvásárhelyen tartotta az erdélyi református egyház Sós Ferenc püspök elnöklete alatt.[24] Bod Péter a következő zsinati végzéseket jegyezte le: 1. „A könyörgésekről...”; 2. „A Szent Generális sok atyafiaknak ... inconveniensis magok viselése...”; 3. „Házasság akadémita...”[25] Az első megújítja a könyörgésekről 1716-ban hozott határozatot. A zsinat ismételten megtiltotta a papoknak a könyörgésekben a rögtönzéseket, mert ez ellen a világiak is felszólaltak. A 2. végzés a lelkészek öltözetét szabályozza és tiltja a dohányzást. A zsinat arra figyelmezteti a papokat, hogy vigyázzanak magaviseletükre, cselekedetükre, külső megjelenésükre. A 3. végzés pedig a külföldi egyetemjárást csak nőtlen fiataloknak engedi meg.

Az 1722. évi zsinat

A zsinatot június 14-re hívta egybe Vásárhelyi István püspök. A Bod-kézirat két zsinati végzést tartalmaz.[26] Az első a lelkészek fegyelmezését erősíti meg, figyelmeztetve a lelkészeket a felsőbb hatóságok tekintélyének elismerésére. A 2. végzés az iskolamestereknek írja elő a Heidelbergi Káté szövegének elsajátítását és ismeretét.

A zsinat a püspök előterjesztésére ismételten megtiltotta, hogy bárki az esperes megkerülésével forduljon a püspökhöz. Szigorú büntetést helyezett kilátásba továbbá azokra a papokra, akik az egyházmegyei és zsinati egyházhatóságok kikerülésével közvetlenül a Főkonzisztóriumhoz fordulnak ügyeikkel.[27] Hasonlóképpen szigorú büntetést helyez kilátásba azokra az iskolamesterekre, akik nem tanulják a Heidelbergi Kátét, és nem mondják fel minden vasárnap a lelkészeknek. Valószínű azért történt e zsinati határozat, mert az iskolamesterek közül csak azok szolgálhattak gyülekezetben, akik vizsgát tettek a zsinat előtt, és mint lelkészeknek kötelező volt az egyház hitvallásának ismerete.

Az 1726. évi zsinat

A zsinat július 30-án ülésezett Nagyenyeden. A Bod-kézirat egy zsinati végzést tartalmaz.[28] A zsinat elfogadja a successiot, mint a Főkonzisztórium javaslatát. A küldötteket megnevezi a zsinat: br. Kemény László, Dániel István, Inczédi József. A zsinat a successio magyarázatát is megadta. A Főkonzisztórium e követek által arra kéri fel a Generális (Egyetemes) Zsinatot, hogy a nehéz időkre nézve olyan nótáriust (jegyzőt) válasszon, hogy amikor a szék megüresedik, akkor minden választás nélkül beiktatható legyen a református püspöki székbe.[29] A zsinat ellenvetések, és aggályok nélkül hozta meg a határozatot. Nem tépelődött azon, hogy a Főkonzisztórium majd a püspökhelyettes[30] (generális nótárius) megválasztásánál fogja érvényesíteni hatalmát. A zsinat arra gondolt, hogy a kívülről fenyegető igen súlyos veszedelmekkel szemben közös védőtáborban van helye az egyháziaknak és világiaknak. Az egyház belső életében minden harcnak el kell némulnia. Az egyháznak számolnia kellett azzal, hogy egyszer a Habsburg-kormány kifogást emel a megválasztott püspök személye ellen, megtagadva elismerését. Ezt a veszélyt kellett kikerülnie az egyháznak, azzal, hogy bevezette a successiot, s a mindenkori püspökhelyettes (generális nótárius) lép a megüresedett püspöki székbe. Ez a zsinat Borosnyai Simon György küküllővári lelkészt és küküllői esperest választotta meg generális nótáriusnak. A választás successioval bírt a püspöki állásra. Az egyházi és világi képviselők közül álló két testület között helyreállt a béke és a rend.[31] A megválasztott személy mindkét testület bizalmát élvezte. A Főkonzisztórium vállalta a református egyház jogaiért való küzdelmet és védelmet olyan külső veszély elhárítása érdekében, mint a rekatolizációs törekvések.

Az 1728. évi zsinat

A Vásárhelyi István püspök életének 81., püspökségének 8. évében, 1728. április 5-én Nagyenyeden tartott zsinat successio alapján minden további nélkül a püspöki székbe iktatta be Bonyhai Simon György generalis notariust, küküllővári lelképásztort, akit a következő évben a marosvásárhelyi református egyházközség választott meg pásztorául. Esperesi tisztségét mindvégig megtartotta.[32] A Bod-kézirat egy zsinati végzésről beszél. 1. „De successione notarii in superintendencia...”[33] A végzés megismétli és részletesen fejtegeti az 1726. évi zsinati végzést. A zsinat a successiot kiterjesztette az egyházmegyékre is. Kimondta, hogy a traktus nótárius is minden további nélkül örökli az esperesi tisztséget, annak megüresedése esetén. Bonyhaiban az egyház méltó utódra talált.

Az 1729. évi zsinat

A zsinatot június 27-én tartották az udvarhelyszéki Etéden Bonyhai Simon György püspök elnöklete alatt. A Bod-kéziratban található zsinati végzések: „Propositiones ad Synodum Supremi Consistorii”, „Modesta Synodi Generalis ad Propositionem Supremi Consistorii. Responsio...”, „Vocatio e Collegio cum scitu Senioris...”[34] A zsinat szabályozta, hogy a papságra kimenő fiatalokról szerezzen tudomást az esperes,

kihelyezésük pedig az esperes tudtával történjen. Az 1729. évi zsinati határozatok sorra veszik a Főkonzisztórium javaslatait, és a szerint rögzítette a határozatokat. Az 1-3. határozatok a házasságról hoztak végzést. A 4. határozatok a fegyelmi ügygel foglalkozik. Az 5. a lelkészek fegyelme ügyeiről hozott végzést. A 6. határozat a lelkészszentelendők vizsgálatáról hozott végzést. A zsinat megtiltotta, hogy a tudatlan és erkölcsileg hibás személyeket szenteljenek fel. A 7. határozat a gyülekezeti éneklés felett döntött, pontosabban az éneklés reformálásáról tárgyalt. Ezután következett a zsinat válasza. Az 1-3. javaslatokra a zsinat a házasság tisztaságának fontosságáról hozott döntéseket. A 4. javaslatra a zsinat az alsócsernátoniak ügyét tárgyalta, s azt a döntést hozta, hogy azok helyben maradjanak. Az 5-6. javaslatokra a zsinat megtárgyalta és helyben hagyta a lelkészek fegyelmének kérdését és felszentelését. A 7. javaslatra a zsinat jóváhagyta az énekeskönyv reformálását.

A Főkonzisztórium az egyház igazgatásának minden fontosabb ügyét hatáskörébe vonta, de az egyháziak házassági törvénykezésének jogaiba addig nem avatkozott be. Most erre tett kísérletet a zsinathoz intézett előterjesztésében, midőn azt akarta keresztül vinni, hogy a parciális zsinatokon egyáltalán ne lehessen házasságbontó ítéletet kimondani, hanem csak a Generális Zsinaton. A súlyosabb esetekben, a Főkonzisztórium véleménye nélkül, a zsinat ne mondhasson ki elválasztó ítéletet. A Főkonzisztórium azt hozta fel indokként, hogy a nem elég körültekintéssel hozott ítéletek miatt a királyi udvartól szigorú decretum érkezett és az egyháziak csendessége is azt kívánja, hogy a házassági perek felelősségét ossza meg a világiakkal. A Főkonzisztórium törekvése az volt, hogy a házassági perek teljesen kivétsenek a parciális zsinat és az esperes hatásköréből, azok a generális zsinaton indíttassanak meg. A súlyosabb ügyekben a Főkonzisztórium mondja ki a végső határozatot.^[35] A zsinat lojálisan, de határozottan válaszolt a Főkonzisztórium előterjesztésére. Hivatkozott az 1696. évi végzésére, melyben kimondták, hogy a parciálison csak bizonyított parázsnaság esetében lehet házasságbontó ítéletet kimondani, s miután ezt nem tartották meg mindenhol, ezt a végzést megújította az 1716. évi zsinat. A zsinat kimondta, hogy a Főkonzisztórium kívánsága kánonellenes és a kánonokat a zsinatnak nem lehet megvetni. Megszólította az espereseket, hogy az 1696. évi és 1716. évi zsinati végzésekhez szigorúan alkalmazkodjanak büntetés terhe alatt, de továbbmenni nem volt hajlandó. Elismerte a parciálisok régi jogát, hogy a házassági pereket első fokon, mint kezdő fórum, ezután is tárgyalhassa. Az urak és a főrendek válópereiben az ítéletet csak az Egyetemes Zsinat (Generális Synodus) mondhatja ki, a főbb ügyekben tekintettel lesz a Főkonzisztórium véleményére. A Főkonzisztórium nem sürgette tovább ezt a dolgot, de befolyását igyekezett érvényesíteni az Egyetemes Zsinat (Generális Synodus) előtt folyó feltűnőbb házassági perek ellátásánál és az ítéletek meghozatalánál. Az 1-3. végzések erre utalnak.

Az *Erdélyi Református Énekeskönyv* reformját 1728–29-ben Telegdi Pap Sámuel, a kolozsvári egyházközség nyomdásza vetette fel komolyabb formában. Emlékirata a kolozsvári konzisztóriumnál kedvező fogadtatásra talált, s az ugyanabban az évben tartott etédi zsinathoz felterjesztette az énekeskönyv revízióját. A legfőbb kívánság, melyet a Főkonzisztórium kifejezett, az az volt, hogy „a Magyarországon reformált impressumbeli” régi énekeket újranyomtassák és a „Heidelbergában német edícióban lévő szép énekek magyarrá fordíttassanak”. Ez hangzott el a 7. zsinati végzésben. A költségekről a kurátorátus (gondnokság) gondoskodott, és pedig egy kollektát rendezett be a nyomdász támogatására illetve a nyomtatandó példányok egységárát egy forint és ötven dénárban szabta meg. A generális zsinat az ún. katekizmusi énekekért nem lelkesedett, azonban a régi énekek korrekcióját javallotta. Az 1728. és 1729. évi zsinatok bizottságot rendeltek az énekeskönyv revíziójára, mely munkálatát Bonyhai Simon György püspök jóváhagyása mellett be is végezte.

Az etédi zsinat végzései is igazolják, hogy a Főkonzisztórium tevékenyebb szerve az egyháznak, mint a zsinat. Állandó képviselote van, nagyobb a hatásköre, több az eszköze, szerveivel állandó érintkezésben áll, ennek köszönhetően gyorsabban, éberebben intézi az ügyeket.

Az 1730. évi zsinat

A zsinatot június 18-án tartották Vajdaszentiványon Bonyhai Simon György püspöksége alatt, a görgényi egyházmegye egyik népes egyházközségében. A Bod-kézirat három zsinati végzésről számol be: 1. „Egyenetlen házasságról...”; 2. „Az akadémiázásokról...”; 3. „Formula reversalium Academiæ salutantiumról...”[36] Az 1. zsinati végzés szerint a házastársak külön laknak, amellyel vétkeznek az Isten és a haza törvénye ellen. Ezért a házassági béke fenntartására hoz határozatot, hogy a házastársak lakjanak együtt. A 2. végzés a teológiai tudományok valamint a tanok tisztaságára hoz döntéseket, értve ez alatt a Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás alapján nyugvó tant. Az akadémiára készülő ifjak előzetes reverzálíst kellett, hogy adjanak, miszerint külföldi tanulmányútjukon a szatmárnémeti zsinat (1646) szerint semmilyen heterodoxiát nem fogadnak el. A formula (magyar nyelvű fordítása) így kezdődött: „Fogadom, hogy nem szívom magamba azt a heterodoxiát... arminianizmust...” stb. szöveggel. A református egyházi főhatóság mindent megtett arra nézve, hogy a külföldre utazó ifjakkal szégyent ne valljon. Volt rá ok. Ki kellett érdemelni a külföld jótéteményét. Az ifjak tanulmányútjára való felügyeletet a Főkonzisztórium vette kezébe. Ajánlólevéllel látta el mind az itthoni útravaló gyűjtéséhez, mind a külföldi alumneum elnyeréséhez. Az 1715. évben azt határozta, hogy a külföldre menni szándékozók szolgálati bizonyítványt vegyenek a professzoroktól, vagy az eklézsiától és reverzálíst adjanak a püspöknek, hogy visszatérvén a szent hivatalra fogják szentelni a megszerzett tudományt.[37]

Az 1735. évi zsinat

A zsinatról, amelyet Magyarigenben tartottak, a Bod-kézirat egy bizonyos latin nyelvű esküszöveget őrzött meg. Minden adat arra mutat, hogy Nádudvari Sámuel és Makfalvi József lelkészek esküszövege ez, melynek alapján reverzálíst tettek.[38] A kézirat az univerzalizmus miatt fegyelmi elé vitt két lelkész esküformuláját tartalmazza, arra nézve, hogy a „gratia universalist” (általános kegyelemtant) nem hirdetik. Hat pontban foglalja össze az esküszöveget: 1. Az emberi nemzetségből isten csak egyeseket szeretett és rájuk nézve elrendelte, hogy őket üdvözítse a többieket, pedig kárhozatra juttatja. 2. Egyedül csak az üdvösségre rendelteknek szánta Jézust, mint Megváltót. 3. Ő maga, Krisztus halála elégséges, hathatós, azokért, akiket kiválasztott. 4. Kegyelme elégséges és hathatós a megtérésre nézve. 5. Az üdvösségre való elhívás nem egyetemes.

Az 1735. évi zsinat az 5. pontban megfogalmazottakkal lépett fel határozottan a remonstránsok ellen. Az esküszöveg két előbb említett lelkészről szól, akik eltévlyedtek és elvetették a Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás tanait. Az 1734. évi zsinat előkészítője volt az 1735-ös zsinatnak. Nádudvari Sámuel nagyenyedi lelkészt 1734-ben elítélte a küküllővári zsinat, amiért prédikációiban a hitvallásokkal ellentétes tanokat hirdetett. A remonstrans gratia universalis tanát hirdette.[39] Makfalvi József fogarasi lelképásztortól is kemény reverzálíst vett a zsinat, amelyben a lelkész kötelezte magát, hogy a II. Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté ellenében nem tanít.[40]

Az erdélyi remonstráns tanok Venema franekeri professzor (1697-1787) tanításából származnak. Az itteni remonstrans háborúság annak a teológiai harcnak a vetülete, amely Hollandiában két professzor, a groningeni Driessen és Venema között tört ki. Driessen 1733-ban a „*Hypothese arminizantes H. Venema detectae et refutatae*” című iratában azzal vádolta Venemát, hogy remonstráns tanait Erdélyben is terjeszti tanítványai révén. Venema 1733 decemberében kelt levelében megkérte Csepregi Ferenc kolozsvári professzort, hogy eszközöljön ki számára Bonyhai Simon Györgytől egy olyan nyilatkozatot, amely tanúsítja, hogy ő és tanítványai állítólagos heterodoxiája miatt semmiféle védekező intézkedést nem kellett tennie. Az erdélyiek tisztázták magukat a remonstrantizmus gyanúja alól. A püspök és a kurátorok egy nyilatkozatban közölték, hogy Driessen állításai alaptalanok. Ezt a nyilatkozatot Venema nyilvánosságra hozta. 1734-ben Driessen fordult a püspökhöz, két tanítványának vallomására hivatkozott, melynek alapján Erdélyben van remonstráns

heterodoxa. Bonyhai Simon György püspök 1735-ben válaszolt Driessennek, levelében őszintén beszámol az erdélyi remonstrantizmus történetéről.[41]

Nádudvari Sámuel nagyenyedi másodlelkész remonstráns szellemű igehirdetésére a „primarius predicator”, Borosnyai Lukács János felfigyelt. Önéletírásában maga mondja el harcát tisztársával, Nádudvari Sámuellel, aki remonstráns heterodoxiát tanított és a szószékéről a „gratia universalis” tanát hirdette.[42] Nádudvari pelágiánus prédikációja ellen tiltakozott Borosnyai Lukács János. A tiltakozás egy templomi incidens során hangzott el. Borosnyai keményen fellépett Nádudvari ellen és kitiltotta a templomból. Az ügy 1734-ben a küllővári zsinat elé került. A zsinat arra kötelezte Nádudvarit, hogy nyilvánosan vonja vissza tanait a nagyenyedi templom szószékéről. Megadta a reverzálist, a „recantatio” ellen azonban 1734. november 25-én tiltakozott, mert meggyőződése szerint nem eretnokség az, amit tanított. A lelkiismereti szabadság nevében is felemelte szavát az ítélet ellen: ne akarjon a református egyház a vallás szabadsága ellen a lelkeken uralkodni. 1735-ben nyilvánosan is visszavonta tanait.[43]

A másik, eretnokséggel vádolt lelkész Makfalvi József volt, aki kijelentette, hogy Van Limbourg arminiánus teológus követője. Makfalvi a fogarasi lelkészi állását csak úgy tudta megtartani, hogy reverzálist adott: a Helvét hitvallás és a Heidelbergi Káté szellemében fog ezentúl tanítani és prédikálni. Néhány év múlva visszaesett eretnokségébe, az isteni kegyelem univerzális voltát tanította. Az egyházi felsőbbségnek nem engedelmességet, mereven szembe helyezkedett a Heidelbergi Káté és a II. helvét Hitvallás tanításával. Makfalvi négy évet töltött tévelygésében, amikor 1748-ban az etédi zsinat kizárta őt az erdélyi református egyházból.

Az 1741. évi zsinat

A zsinatot Marosvásárhelyen tartották. Három zsinati határozatról tesz említést a Bod-kézirat.[44] Az 1. határozatban szabályozzák a papszentelési bizonyítvány kiváltásának a díját. A 2. határozat a felszentelendők sorrendjét szabályozza. A 3. határozat a válás kérdésével foglalkozik.

Az 1742. évi zsinat

Július 10-én Deáki Filep József püspök elnökletével Déván Generalis Zsinatot tartottak, amelyről úgy ír Bod Péter, hogy: „*Husztai András Professzor dolgairól Deliberatum Déván 1742 10 Junii*”, ez a zsinati ülés a Főkonzisztórium szebeni ülésén folytatódott.[45]

A kézirat Huszti András kolozsvári professzor ellen hozott végzést tartalmazza, akinek „*Juris Prudentia Hungarico Transilvanica*” c. munkáját Szebenben nyomtatták ki. A zsinat négy tudós professzornak adta ki, hogy elemezzék és értékeljék. A zsinat is megvizsgálta azt, majd hitvallás-ellenesnek nyilvánította. Az 1646-ban tartott szatmárnémeti zsinat végzései értelmében megtiltották további terjesztését és közlését, a Szentírással és a református egyház hitvallásaival ellenkező tévelygésnek minősítette.

Az egész erdélyi református egyházat foglalkoztatta a kolozsvári Református Kollégium jogászprofesszora, Huszti András pere. A lelkészi zsinat és a Főkonzisztórium kötelezte őt tanainak visszavonására. Huszti a „*Juris Prudenti Hungarico Transilvanica*” című könyve elé egy „Mételyes oratio” kezdetű előszót függesztett. Abban azt írta, hogy az „absoluta misericordia” és az „absoluta severitas” tana ellentétben van a II. Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté tanításával. Huszti érvelésével a Főkonzisztórium a *Dordrecht* Zsinat (1619) kánonjait állította szembe. Azt kérte tőle, hogy adjon reverzálist, és hogy a hitvallásokkal ellentétes tanokat ne hirdessen és a Dordrecht Zsinat öt artikulusát tartsa meg.[46] A zsinati végzés 6. pontja utal erre.

Huszi András „Hitvallás interpretációja” nem kerülhette el az ítéletet, de benyújtott nyilatkozatával, majd tanai kényszerű visszavonásához csatolt fenntartásával, a Hitvallással való visszaélés ellen tiltakozott, s azt a hitbéli szabadságot védelmezte, mely a Helvét Hitvallást létrehozta és áthatotta. A Generális Zsinat Huszi András professzort hivatalából elmozdította és az erdélyi református egyházból kizárta. Kiközösítése a szatmárnémeti zsinat (1646) XVII. cikkelye alapján és az „*Approbata Constitutio*” rendelkezése szerint történt. Ezt hangsúlyozza a zsinati végzés 4. és 5. pontja. Huszi tételeit később visszavonta és esküvel, írásban foglalt reverzállissal kötelezte magát a református vallásban való megmaradásra.

Az 1744. évi zsinat

A nagybaconi közzsinaton maga Bod Péter is részt vett, így vall erről: „A közzsinat a 1744. évben június 25. napján Nagybacon községben tartott meg az erdővidéki kerületben. Itt az erdélyi református egyházak alapján én is jelen voltam és vizsgálatnak lettem alá vetve, végre kézirvetés által június 17. napján felavattattam...”^[47] A Bod-kézirat a következő zsinati végzéseket tartalmazza: Az 1. végzés a templomi ülések feletti vitát szünteti meg, a 2. az ülésrendet szabályozza a Főkonzisztórium javaslata alapján. „Erre nézve példának okául a Kolozsvári Fő Eklézsiá templomában senki magának ne tulajdonítson ki székeket, ki ahogy érkezik, úgy foglaljon helyet a templomban.” Követelték, hogy a peresek ellen hozzon büntetést a zsinat, továbbá megnevezte a református egyház nagytiszteletű kurátorait, Bethlen Ádámot, Bánffi Zsigmondot, Nalázi Józsefet. A 3. végzés sorra vette a konzisztórium propozíció pontjait. Az első pontban a külföldi egyetemet járt lelkészek rangját állapítja meg, a második pontban az esperesek, és az egyházmegyei gondnokok egyetértését ajánlja, az utolsó pont a papok és a kollégiumi diákok öltözetét és viselkedését szabályozza.^[48] Eleitől fogva az volt a gyakorlat az erdélyi református egyházban, hogy a külföldi egyetemet végzett ifjak mind az elhelyezkedésnél, mind az egyházmegyei tisztségek betöltésénél előnyben részesültek a *domidoctusok* felett. Nem egy közülük, amikor belépett valamelyik egyházmegye kötelékébe, azonnal esperes vagy prosenior lett.

A külföldi egyetemekre induló ifjak pár évig valamelyik jobb, népesebb iskola rektorságát vállalták el a kollégium elvégzése után és az itteni fizetésükből útiköltségre gyűjtöttek. Külföldi ösztöndíjra a professzorok vagy a püspökök ajánlották, akiktől ajánlólevelet vittek. A legkiválóbb növendékeket, főként a kiszemelt leendő professzorokat rendszeresen a kollégium alkalmazta pár évig könyvtárosi vagy osztálytanítói minőségben. Ezen kívül mindegyik külföldre induló ifjúnak megvolt a maga főúri pártfogója, aki nemcsak figyelemmel kísérte külföldi tanulmányainak ideje alatt, hanem költségeiről is gondoskodott és mikor hazajött, udvarában alkalmazta, vagy segítette a továbbiakban.^[49]

A 17-18. század folyamán az akadémikusok rendszerint 25-26 éves korukban indultak el külföldi tanulmányútra, de ott nemcsak egy-két évig, hanem legalább 4 évig „bujdostak”, s amikor hazajöttek, összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalon állottak a domidoctusoknál. A kollégiumok professzorai, nagyobb városi eklézsiák papjai, esperesek, püspökök mindig ezeknek soraiból kerültek ki. Elég sokan végeztek külföldi egyetemet az akkori papok közül, még abban az időben is, amikor Mária Terézia erősen korlátozta és csaknem lehetetlenné tette az ifjaknak külföldre való kijutását. 1783-ban, a sárdi zsinaton 50 ifjú lelkész szenteltek fel. Ezek közül 18 végzett külföldi egyetemet, azaz több mint egyharmada. Ez volt az oka, hogy az akadémia végzett papok jutottak néha a legkisebb falusi egyházközségekbe is. Az is megtörtént, hogy egy-egy domidoctus pap tehetségben, tudományban nem maradt mögötte a külföldi egyetemet végzett papoknak, ezzel kapcsolatosan hozott döntést a zsinat a 3. végzés első pontjában. Az egyházmegyei inspektor kurátorokat a Főkonzisztórium állította be, de ezek nem voltak tagjai a parciálisoknak, az egyházmegyei igazgatáson kívül álltak. Összekötő szervei voltak a Főkonzisztóriumnak, az espereseknek rendszerint tanácsokat adtak, figyelmüket felhívták az orvosolandó dolgokra, és néha segítséget is nyújtottak nekik. Ezzel a kérdéssel foglalkozott a 3. zsinati végzés 2. pontja. Az 1744. évi zsinat utasította a seniorokat és a parciálisokat, hogy az „inspektor kurátorokkal jó harmóniát tartsanak”. A kánonokra való hivatkozás inkább

arra mutat, hogy a Generalis Zsinat féltette az egyházmegyét a kurátorok hatalmától.

Örökös probléma volt az egyháziak öltözködésével. A 3. zsinati végzés harmadik pontja e tekintetben újíttotta meg a zsinat régebben hozott végzéseit. Büntetést szabott ki azokra a lelkészekre, deákokra, akik rendetlenül, elhanyagoltan öltözködtek és nem deákokhoz illően viselkedtek. Az öltözködésben a törvény betartásának igen nagy akadálya volt a szegénység.

Az 1745. évi zsinat

Június 27-én Désen tartott meg a Generalis Zsinati gyűlés, Deáki Filep József vezetésével. 1. „Enyedi Kollegium(eli) cultus...”; 2. „De bonis ecclesiarum(ici)s...”; 3. „De Poenitentibus...”[50] Bod Péter három zsinati végzést jegyzett le kéziratában. Az 1. végzés előírja, hogy a nagyenyedi kollégium diáksága a templomban, a gyülekezet körében vegyen úrvacsorát, ne külön a Kollégiumban. A 2. végzés megerősíti az ótordai zsinat végzéseit (1740) az egyházközségi házas telkekről, s kimondja, hogy az azokat bérlők a díjakat az espereseknek fizessék be. A 3. végzés az eklézsiakövetést a szokás szerint fenntartja. Az 1745. évi dési zsinat azt hangsúlyozta, hogy az egyházi ingatlanok, javak, jövedelmek az esperes ellenőrzése alatt álltak és azokra az espereseknek kell vigyázniuk. A felügyelet az esperes joga, amelybe senki sem avatkozhat bele. Ezt hangsúlyozza a 3. végzés, amely az esperesek jogait védte.[51] Egyes patrónusok a helyi kurátorokkal és presbiterekkel egyetértve az egyházmegyei kurátorok jóváhagyásával, az esperes megkerülésével rendelkeztek az egyház ingatlanjai, vagyoni és jövedelmei felett. Az autonóm jogú egyházközségekben ezt rendszerint gyakorolták, de a zsinat nem tűrte el, hogy ez általánossá legyen az egyházban és az esperesnek, parciálisnak az egyházi vagyon kezelésében biztosított törvényes joga illuzórikussá váljék, és erélyesen fejezte, ki az egyház ingatlan és ingó javainak adminisztrációja nem mástól, hanem a simplicitér és absolute esperestől függ.[52]

Az 1746. évi zsinat

A június 19-én, Széken tartott Generalis zsinat végzéseit a Bod-kéziratban: 1. „De agentia...”; 2. „Typographia taxaja”.[53] Az 1. végzés a bécsi ügyvivő (agens) fizetésére szolgáló gyűlést újra szabályozta, a 2. végzés szerint pedig a „szent generális” a kolozsvári nyomdabérlő, Pataki József bérleti díjának egy részét elengedi. Ebben az időben az erdélyi református egyháznak két ágense működött Bécsben, ezen kívül a Főkonzisztóriumnak rendes titkára, írnoke volt, sokba került az egyház sérelmeit és panaszait Bécsbe vivő követségek útiköltsége. Az ágenseknek, tisztviseleknek fizetését a század elejétől gyakorlatban volt collectából fedezték (pénzalap). Az agentiora sohasem gyűlt össze elegendő fedezet. Ezen kívül kollektát rendeltek a szegény papok, mesterek, kollégiumok szükségére. Alig volt egyházközség, kollégium, amely a segélykérést igénybe ne vette volna.[54]

Az 1747. évi zsinat

A június 18-án megnyílt generalis zsinatot Deáki Filep József püspöksége alatt Magyarigenben tartották. A Bod-kézirat két zsinati végzésről számol be. 1. „Consistorium (és) Curat(or) tiszti”, 2. „Oskola Mesterek ordinatiojokrol...”[55] Az 1. végzés a világi gondnokok egyházfegyelmi hatáskörét szabályozta, megerősítve a kánonokba lefektetett korábbi rendet. A 2. végzés előírja, hogy iskolamestereket csak akkor szenteljenek lelkésszé, ha meghívták őket a gyülekezetekbe. Miért hozatott az 1. végzés? A világi elem bevonult az egyházközség kormányzatába, de egyelőre nem presbitérium név alatt, hanem egyházközségi consistorium

vagy választott emberek címén. Ez sok tekintetben nem az a presbitérium, amit Vajdaszentiváni János esperes megszervezett Vámosgálfalván és a küüllői egyházmegye valamennyi egyházközségében.[56] Ez az egyházközségi consistorium, melynek vezetője és összehívója az egyházközség kurátora (gondnoka) és tagjai voltak még az egyházfik. A Főkonzisztórium kérésére szerveződtek meg. A lelkész szinte kívül állott azon és az egyházmegyei kurátorok közvetítésével szívesen vállalkozott arra, hogy a Főkonzisztóriummal lépjen kapcsolatba, kérve annak segítségét. Mindez az egyházmegyei és generális egyházi fórumok kikerülését eredményezte. A zsinat és az egyházmegyei vezetőség mindig résen kellett, hogy álljon, hogy az ilyen törekvéseknek ellenálljon. Amint a generális eklésia fölé kerekedett a Főkonzisztórium, úgy az egyházközségi tanács is a lelkész fölé igyekezett emelkedni és az egyházmegyei kormányzat alól próbálta magát függetleníteni. Kezdetben csak a vagyoni ügyek intézésénél nyilvánult meg ez a törekvése, a továbbiakban pedig egyre inkább az egyházi fegyelmezésre, a kulcsok hatalmára is rátette a kezét. A kurátorok gyakorolni kezdték azt az egyházfegyelmet, mely voltaképpen nem is a lelkészé, hanem az esperesé volt, és amelyet többnyire a vizitáció alkalmával gyakorol. Az ótordai egyháztanács a zsinattól kérte a felhatalmazást az egyházfegyelem gyakorlására. A zsinat határozottan elutasította a kérést.

Az 1748. évi zsinat

A zsinat július 23-án ülésezett Etéden, Deáki Filep József püspök elnökletével. Fő tárgya – a lelkészszentelésen kívül – a Főkonzisztóriumnak hozzá intézett felhívása.[57] A kézirat egy zsinati végzést tartalmaz,[58] amelyben az egyházmegyei közpénztár felállítását határozza el a Generális Zsinat, a Főkonzisztórium javaslata szerint. Az „Acta Synodi Generális” másolt szövege tartalmazza a Főkonzisztórium határozatait, amely 14 pontban foglalta össze a határozatokat. A határozatokat felterjesztette a generális zsinathoz. A zsinati végzés a 8. pontra nézve hozta a meg lévő döntést:” Az 1606. esztendőben celebrált Synodus deliberátuma szerént igen szükséges pénzek, melyre viseljen gondot hiteles személy, hogy midőn hirtelen kívántatik az expensa legyen mihez nyúlni. A kiváló képességű püspököt fájdalmasan érintette a főkonzisztórium rendeletnek az őt tapintatlanul leckéztető és felelősségre vonó hangja. A rendelet szerint a püspök ne avatkozzék be a papmarasztásba, és ne adjon a lelkészeknek koldulási engedélyt.[59] A hatalmaskodó főúr, ha nem tapasztalt kellő tiszteletet a lelkésze részéről, a következő évben elbocsátotta azt, helyébe mást helyezett. A püspök tehetetlen maradt e rendelettel szemben és így a zsinat elfogadta a felterjesztett rendeletet.[60]

Az 1750. évi zsinat

A zsinatot az újonnan megválasztott püspök, Borosnyai Lukács János hívta egybe Sepsiszentgyörgyre, június 7-én. A Bod-kézirat a Főkonzisztórium javaslatát és három zsinati végzést tartalmaz: 1. „Puncta quedam Supr(emi) Consistorii...”; 2. „Béradásról...”; 3. „Az Ekklesia zselléiről...”; 4. „Conclusum sacri Synodi...”[61] Az első végzésben a Szent Generális Zsinat a Főkonzisztórium pontjait veszi sorra. A másodikban az egyházi lelkészfizetéssel kapcsolatosan megújítja az 1638-as zsinati végzést. Az egyházat fenntartó tagok külön fizessenek. A 3. végzés részletesen szabályozza az egyház telkén lakó zsellérek bérfizetéseit. A 4. végzés szerint a zsinatra utazó képviselők útiköltségeit a közpénztárakból fizessék. A Főkonzisztóriumnak elküldött zsinati határozatokat elfogadták és jóváhagyták. A Főkonzisztórium előterjesztéseit a zsinat végzései közé bevette. A Borosnyai Lukács János püspök korában megújuló konfesszionalizmus nemes vonása a polémiával való szakítás, mint ez a javaslat 7. pontjában olvasható. E határozat továbbfejlesztette az erdélyi egyházak együttélésének tolerancia-elvét.

Az 1752. évi zsinat

A háromszéki Ajtonyban tartották az 1752. évi zsinatot, június 18-án. A zsinatról rövid feljegyzésben emlékezik meg Bod Péter: „Consensus nélküli Mestert vivés...”[62] A bágyoni egyházközség iskolamestert hozatott a Senior (papja) tudta nélkül, ezért megbírságotla a zsinat 12 forintra. A régi mestert elbocsátották.

Az 1753. évi zsinat

Az ez évi zsinati ülés Kamaráson zajlott le, Borosnyai Lukács János püspök vezetésével.[63] A zsinatról egy végzést jegyzett le Bod Péter: 1. „*Holmi Prokatori Exceptiokra Deliberat(um)*...”[64] A válóperes rendtartási szabályozást tartalmazó zsinati végzés két pontban foglalható össze. Az első egy általános perrendtartás, a második viszont egy-egy konkrétum. Kovásznai Sándor, 17. századi teológus, író lejegyzéséből arról veszünk tudomást, hogy abban az évben Nagyenyedre is összehívták a Generális Zsinatot. A nagyenyedi zsinaton egy hitvitát rendeztek a professzorok bevonásával. „Még az is ebben az 1753. esztendőben esék, hogy a Generalis Synodus Nagyenyedre indicaltatván, püspöktől a két-két deák rendeltetnek opponensnek, tehát a vásárhelyi kollégiomból is választának a professzorok kettőt, az első Batz Istvánt, aki most tordai pap, a másikat Kovásznai Sándort... De mivel Nagyenyed, ahol a Synodusban disputálni kell vala, kollegyimos hely volt, még pedig olyan amely kollegyiombeli deákoknak örökké ellenkezések szokott vala lenni a vásárhelyi deákokkal, mind a philosophiának a két kollégiombeli való különbsége miatt, mind egyéb okokra való nézve, tehát meg akarták választani a deákokat a kollégiom becsületire, akik legalkalmasabbaknak ítéltettek.”[65]

Az 1755. évi zsinat

Borosnyai Lukács János püspök ebben az évben június 15-re, Dévára hívta össze a zsinatot. Ezen a Generalis gyűlésen maga Bod Péter is részt vett: „Déván, a hunyadi egyházmegyében tartatott meg az 1755. év 15. napján a közzsinat. Itt beszédet mondottam Colos. II. 16. 17. helyről az egyházi vallási szertartásairól.”[66] Az itt hozott végzés a zsinatra utazó képviselők napidíját és egyéb költségeit szabályozta.[67] A zsinaton rendszerint egy-egy egyházmegyéből hárman vettek részt: az esperes, a nótárius (egyházmegyei főjegyző-esperes helyettes) és a censor. Nehéz feladat volt a zsinati képviselők viatikumának előteremtése. Az egyház semmilyen költséget nem fizetett sem a generális nótáriusnak, sem a generális direktornak. Amikor néhány évtizeddel Borosnyai Lukács Simon lemondott generális nótáriusi tisztségéről, a zsinat és a Főkonzisztórium kérte, hogy lemondását vonja vissza. Ő két feltételt szabott meg: fizessék zsinati költségeit, illetve adjanak káplánt (segédlelkész) melléje. A kérést nem teljesítették, ezért lemondott. Erre utal a zsinati végzés is.[68]

Az 1758. évi zsinat

Az 1758. évi zsinat június 11-én ülésezett Borosnyai Lukács János püspök elnöklete alatt. A Bod-kéziratban lejegyzett zsinati végzés megőrizte azt a zsinati határozatot,[69] amely a *Háromszéki Communitas* elnökségére vonatkozóan tárgyalta a Főkonzisztórium javaslatát és el is fogadta azt. A Háromszéken lévő négy egyházmegye Communitast (Közösséget) alkotott, amelynek eredeti feladata az volt, hogy a papságot oltalmazza azokban a nemesi kiváltságokban, melyeket Bethlen Gábor fejedelem adott 1628-ban minden református lelkésznek és családjának. Rendre az a gyakorlat fejlődött ki, hogy a parciálison ellátott ügyeket, különösen a peres ügyeket másodfokú ellátásra nem a Generális Zsinathoz, hanem a Communitas elé

terjesztették, és csak ezután vitték a zsinat elé. A *Communitas* a maga hatáskörébe vonta a házassági pereket. Ennek az állapotnak igyekezett véget vetni a püspök. A zsinat elé terjesztett ügyet kivizsgálták és megtiltották a *Communitas*nak, hogy a zsinat jogkörébe avatkozzék. A *Communitas* elé csak a papság kiváltságainak védelmezése kerülhet a továbbiakban.[70]

Az 1760. évi zsinat

Bod Péter is részt vett a magyarigeni zsinaton, amelyet ebben az évben június 15-én tartottak. A zsinaton választották meg Verestói György professzort püspöknek.[71] Milyen végzéseket hoztak a zsinaton? 1. „Károlyvári Ekklesia...”; 2. „De mendicatoriis...”; 3. „De Dispensatione in grad(ibus) prohib(ibtis)...”; 4. „De organis...”[72] Az 1. végzés szerint eddig püspöki vizitáció alatt állt a károlyvári ekklesia. Sok kár esett a klenódiumban. A 2. végzésben a kéregető levelekkel folytatott gyűjtést szabályozzák. A 3. végzésben a zsinat a házasságot szabályozza, hogy bizonyos rokonsági fokon túl legyen szabad házasságot kötni. Ez alól felmentést a püspök adhat. A 4. végzésben az orgonákról szól és a *Háromszéki Communitas* beadványát, elfogadja. Az orgonák, beállítását szabályozza. Nem engedi, hogy az egyházközség közpénzből fizessen erre a célra, hanem az adományokra számít.

Az 1762. évi zsinat

Az 1762. évi zsinat Verestói György püspök elnökle alatt zajlott le, amelyet Sárpatakon tartottak június 20-án. A Bod-kézirat egy zsinati végzésről ír: „Az agentiáról (követjárás)...”[73] A zsinaton Bod Péter püspökhelyettesi minőségben vett részt. A bécsi ágens (követ, küldött) fizetését szabályozta és azzal kapcsolatos gyűjtést. Évenként hatszor hirdettek kollektát (pénzadomány), az úrvacsora alkalmából, ebből fedezték a fizetést. Az adakozás a köznépre hárult mivel a nemesség nem vette ki részét az adakozásból.

Összegzés

A 18. század eleji zsinatok, amelyek a sok háborúskodás között megingott egyházi fegyelem és rend visszaállításán fáradoztak, a Geleji Kánonok szellemében jártak el, amikor az 1703. évi nagyenyedi és az 1711. évi küllővári zsinaton elsősorban az esperesi kormányzat tekintélyét akarták megszilárdítani. A két zsinat megegyező rendelete szerint a lelkészek semmilyen problémájukkal nem fordulhatnak a püspökhöz az illetékes esperes megkerülésével. A zsinatok külön kitérnek arra, hogy a lelkészek nem fordulhatnak segítségért az egyház világi elöljáróihoz sem. Az esperesi kormányzat jogkörének megszilárdítására nagy szükség volt. Tekintettel arra, hogy a megnehezedett körülmények között az esperesre várt az egyház megtámadott gyülekezeteinek és hányt-vetett lelkészeinek védelme. A háborús viszonyok és megváltozott körülmények között sok gyülekezet kénytelen volt elbocsátani lelkészét. A szerencsésebb lelkészeknek pedig nehéz, kétkezi munkát kellett vállalniuk. A Főkonzisztórium ezért 1709-ben egy rendelettel próbált segíteni a lelkészek szomorú sorsán. 1709-ben megindultak a templomfoglalások a katolikusok részéről. Ilyen eset volt a borbándi református templom erőszakos elvétele. A templomfoglalások mintegy másfél évtizeden át tartottak az erdélyi református egyház ellen.

A jogvédelem vagy a politikai közbenjárás nem mindig volt elegendő a támadások kivédésére és leküzdésére. A Főkonzisztórium 1726. évi határozata, valamint az 1729. etédi zsinat a rekatolizációs törekvések elleni védekezés vezetését az esperesekre bízta. Az az erőteljes episzkopális egyházszervezet, amelyet a Geleji Kánonok képviseltek az 1646-os szatmárnémeti zsinat után, a református fejedelmi hatalmon alapult. A 18.

század elején megújuló rekatolizációs törekvések a püspökség erején ejtettek mély sebeket. Ennek köszönhetően erősödtek meg az egyházmegyék. A kánonokban előírt esperesi munkakör megosztásával létrejöttek az egyházmegyei jegyző (prosenior), illetve a tractuális director tisztségek. Az egyházmegyei szervezetben az esperes után a jegyzőnek jutott nagyobb szerepkör. A jegyző jelentősége együtt növekedett az egyházmegyei adminisztráció írásbeliségének kialakulásával és terjedésével. A jegyzői tiszt hivatalos megerősítése az 1728. évi nagyenyedi zsinat határozata alapján történt meg. A Főkonzisztórium indítványozására a generális notáriusnak (püspökhelyettesnek) a püspöki tisztségre való successiója (1726) analógiájaként határozta el a zsinat, hogy az egyházmegye esperesi tisztségének megüresedése esetén az egyházmegyei jegyzőt válasszák meg az esperesi tisztségre, mely az egyházmegye második fontos tisztsége lett.

Az egyházmegyék gyűléseiről először Tasnádi Veres Mihály kánonai a 37. pontban emlékeznek meg. Geleji Katona István püspök törvénykönyve már részletesebben szól az egyházmegyei papság gyűléseiről. A 84. kánon tartalmazza az egyházmegye lelkészi közösségére a partialis synodusok (zsinatok) idejére és tárgyaira vonatkozó rendelkezéseket. A partialis zsinat – mint egyházi bírósági fórum – szerepe az, hogy a kisebb egyházi problémákat megtárgyalják és azok felett ítéelkezzenek. A partialis zsinat a megoldatlan kérdéseket felterjesztette a következő generális zsinatra és a soron következő zsinaton tárgyalandó országos egyházi kérdéseket előkészítette.

A partialis zsinat tárgyai általában a következők voltak: 1. házassági és más peres ügyek, 2. egyházi vizsgálatok, 3. az egyházi szolgálatra kibocsátandók megvizsgálása. Az egyházmegyei vizitációk alkalmával a partialis zsinat az esperes mellé tanácsbírókat nevezett ki. Ezek voltak az assessorok. Általában a külföldi tanulmányokról hazatért lelkészek töltötték be e tisztséget. Ők segítették az esperes munkáját az egyházi vizsgálatok és látogatások alkalmával. Az assessorok feladatai közé tartoztak a házasságról, mátkaságról és az elváltasról szóló törvények alkalmazása.[74] A partialis synodusnak, mint egyházigazgatási fórumnak a feladata a lelkészi állások betöltése és az egyházi vagyon feletti vigyázás volt. Az 1700. és az 1748. évi zsinatok foglalkoztak behatóan a lelkészjelöltek illetve a máshonnan jöttek feletti ellenőrzéssel.

A 17-18. századi erdélyi református egyház egyik legégetőbb problémájának az egyházfegyelem számított. Az egyházi tan tisztasága felett szigorúan őrködött mind az egyházmegye, mind a generális zsinat. Ilyen esetek színhelyei voltak az 1735. és 1742. évi zsinati ülések, amikor Nádudvari Sámuel és Makfalvi József lelkészeket illetve Huszti András kolozsvári jogászprofesszort reverzálisra kötelezték, mert az erdélyi református egyház által elfogadott hitvallások – Heidelbergi Káté és II. Helvét Hitvallás – ellenében prédikáltak, valamint nyilatkoztak. Az erdélyi református egyház határozott fellépésének köszönhetően hamar helyreállították a rendet az erdélyi református egyházban.

A Bod-kéziratban nyilvánvalóvá válik, hogy a zsinatokon hozott végzések az egyházi bíraskodás megjelenési formái. A kézirat szerzője, Bod Péter egyháztörténész vallja, hogy az egyházi bíraskodáson tárgyalt peres ügyeket a Szentírásban kifejezett isteni törvény alapján kell megítélni. Azokban az esetekben, amelyekről nem szól a Szentírás, folyamodni kell az egykori fejedelmek által megerősített egyházi kánonokhoz, hazai törvényekhez (Tripartitum, Approbata, Compilata Constitutiok), országgyűlési cikkelyekhez, a zsinati végzésekhez, a konzisztórium statútumaihoz, kánonjoghoz, római joghoz, természetjoghoz és a lelkiismeret törvényéhez. E tanítás szerint az egyházi bíraskodás nem csak a Szentírásra alapszik. A 18. századi Erdélyben a református egyházi bíraskodás nem volt a világi bíraskodást meghatározó jogrendtől független törvénykezés. A világi fórum mellett működő egyházi privilégiumokon nyugvó külön fórum volt az egyházi bíraskodás: „Az egyházi törvénykezés minden nemzet körében a polgári törvényekhez, azok gyakorlatához és formuláihoz alkalmazkodik. Mert Isten egyháza, Megváltónk rendeléséből, nem város a városban, köztársaság a köztársaságban, állam az államban, királyság a királyságban, hanem bekapcsoltatott a politikai, és a polgári rendbe, amelynek törvényeihez kell alkalmazkodniok az egyházi polgároknak a magok polgári életét, úgyszintén a törvénytételt is.”[75]

Jegyzetek:

-
- [1] Jancsó Elemér: Bod Péter. (Bevezetés Bod Péter önéletírásához.) Kolozsvár, 1945. 11. p.
- [2] Mikó Imre: Bod Péter élete és munkái. Pest, 1862. 42. p.
- [3] Szilágyi Farkas: Alsófehérvármegye 1848-49-ben. Nagyenyed, 1898. 77. p.
- [4] Szilágyi Farkas: Nagyenyed pusztulása 1849-ben. Nagyenyed, 1891. 65. p.
- [5] Illyés Géza: Az erdélyi református zsinatok emlékei és végzései. Kézirat (1939-42).– Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. (Továbbiakban: Illyés.) II. köt. 278. p.
- [6] Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára. – Erdélyi Református Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. 90-1777. sz.
- [7] Sípos Gábor: Az erdélyi református egyház zsinati jegyzőkönyveinek kiadásáról. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András – Sípos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 460-469. p, 462. p.
- [8] A „Consistorialia...” c. munka kiadására ld.: Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései*. Sajtó alá rend.: Buzogány Dezső – Sípos Gábor. Kolozsvár, 1999. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3.) (továbbiakban: Bod: Consistorialia...)
- [9] Az 1700. évi zsinati végzések szövege a Bod-kéziratban: „LI. Constitutiones Synodi Küküllőváriensis 1700. Hogy minden ekklesiákban censu stata Formulák légyenek a könyörgésekben decernáltatott. A Kollegyiombeli ifjaknak magok viselésekre, kivált mikor prédikálni kibotsáttatnak Patrónusokhoz Professor Uraimék vigyázzanak , és szabják magokat a Könyörgésekben az Ekklesiák rendihez.”
- [10] Illyés. 162. p.
- [11] „XLII. Constitutiones Synodi Enyediensis 1703. Az Fő Rendei panaszokból értették, hogy a melly dolgokat Tiszteletes Püspök Urunk és az Ministerium a Kanonok erejek szerint véghez vihetne olyan dolgokkal terhelhetnek ő Nagyságok , tetszik azért a Szent Generalisnak, hogy se Tiszteletes Püspök Uram se más Predikátorok ne busítsák ő Nagyságokat azokkal a dolgokkal, mellyek a Kánonok ereje szerint meg orvosoltathatnak. Ha valamely dolog meghaladja erejét Kánoninknak, akkor nem lehet hogy ő Nagyságokat ne requiráljuk. Tiszteletes Püspök Urunk senkinek panaszára választ ne tégyen míg Senior atyánkfiaitól információt nem vészen. Ha valaki dephendáltatik hogy ante tempos a dolgokat Szent Generalisból ki viszi és az atyafiakat prodálja , tanquam perfidus megbüntetik. Gróf Bethlen Miklós ő Kegyelmetől, ha életében reménséget nyújtana hol és mitsoda állapotban marad az ő Nagysága holta után az Ekklesiáknak és kollegyiomoknak Pénzek, s ha assecuralna bennünket.” Bod: Consistorialia... XLI. 1703. évi zsinat.
- [12] Ld. erről: „Egyházi főtanácsnak nevezetik egyházunk világi s egyházi rendeinek azon közös gyűlése, mely egyházi törvényeinkben s név szerint a 12. canonban nationalis synodusnak , az Enyeden 1688-ik évben tartott ilyen gyűlés jegyzőkönyvében generalis congragatio politico- ecclesiastica , és a Szebenben 1709-ben tartott gyűlés óta supremum consistoriumnak nevezetett.” Dósa Elek: Az erdélyhoni evangelico-reformatusok egyházi jogtana. Pest , 1863. 23. p.
- [13] Az Erdélyi Fejedelemség bukása után (1691) a reformátusok státusa változott politikai és vallási téren. A fejedelem patrónusi és kegyúri státusát, hatalmát a világiakból létrejövő Főkonzisztórium vette át 1713-ban.
- [14] Illyés. 170. p.
- [15] Sípos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668-1713. Kolozsvár, 2000. 35. p.
- [16] Illyés. 174. p.
- [17] „XLIII. Constitutiones synodi Küküllőváriensis 1711. Jollehet ennek előtte elvégeztetett volt a Szent Generalistól, hogy senki az atyafiak közzül Esperestje híre nélkül igyes bajos dolgában ne recurraljon se Tiszteletes püspök Uramhoz, se másuvá, mindazonáltal

azt sikan posthabealvan mind Tiszteletes Püspök Urunknak s mind a Szent Generalisnak nagy szomorúságával s nem kevés derogamenjével immediate a Méltóságos Urakat a Reformatum Konsistoriumat keresik dolgoknak orvoslására. A mellyből úgy látszik hogy tsak eddig is sok inconvenientziák következtek és a Szent Miniszteriumnak s Generálisnak Privilegyiominak megsértődési. Végeztetett annak okáért a modo in posterum hogy senki Esperestje híre nélkül semminémű causájában soha immediate egyebüvé ne folyamodjék , hanem Tiszteletes Püspök Urunkhoz és a Szent generalishoz , ha tudniilik Partialison dolga el nem igazíthatik, ha valaki pediglen contrariumat patrlnak irremissibiliter esztendeig deponaltatnak, mivel úgy értjük , hogy magok is a Méltóságos Urak megunták az olyan importunus interpellatorokat.”- Bod: Consistorialia... XLIII. 1711. évi zsinat.

[18] Illyés. 174. p.

[19] Illyés. 174. p.

[20] Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. V. köt. Bp., 1905. (Pokoly, 1905.) 27. p.

[21] Illyés. 181. p.

[22] Bod: Consistorialia... 1714. évi zsinat: „XLIV. Constitutiones Synod Küüllöváriensis 1714 A fejevári Reformata Ekklesia minthogy eddig a Kelneki dezmat percipialta a Deakok számára, a fő Pap és némely ekklesiabeli emberek lévén administratori s kurátori többbra is igyekezetek, hogy teljességgel ki ne rekesztessenek azon dezmának curásából. Tetszett azért a Szent Generalisnak hogy ezt a dolgot a több Punctumokkal együtt a Szent Generalisnak eleibe adja.”

[23] „XLV. Constitutiones Synodi Enyediensis 1716. Noha ezelőtt volt a Szent Generalistól, hogy kiki az atyafiak közül a könyörgésben, úgy moderálja a dolgokat amint az idő kívánja. Mindazonáltal talán némelyek nem inhaerealtatnakannak úgy amint kellett volna. Tetszett azért a Szent generalisnak mostanis deliberalni, hogy kiki úgy accomodálja mind Predicatiojat, mind könyörgését, hogy causat ne szolgáltatson az offensora. Ehez képest bizonyos formulák adatnak a mindennapi reggeli és estvéli könyörgéseknek végbe vitelekre. Míg pedig a lenne könyörgések kiki Felséges Királyunkért, imádkozzék, külső magaviselését kiki úgy intézze, mind beszédbe s mindpedig egyéb tselekedetibe , hogy kárt ne tégyen magának s másoknak is, mindezekben adtendálván Idvezítők intésire. Estote prudentes út serpentes. Jollehet ennek előtte is in Anno. 1696 elvégeztetett volt a Szent Generalistól, hogy extra manifestum adulterii casum a Partialisok ne divortaljanak sub amissione honoris. Mindazáltal nem observáltatott amint kellett volna. Tetszett azért mostanis a Szent Generalisnak , hogy azon Deliberatuma in suo rigore megmaradjon. Akik pedig propter manifestum adulterium divortialtanak és ligába vétetnek tellyességgel ne absolváltassanak a liga alól se Partialison se Generalison. Ha pedig valamely Méltóságos Házban találtatnék is ilyen casus cum tota serie vigye a Szent Generalisra, de maga ne divortialja , sőt ne is pronunciiálljon.” Bod: Consistorialia... 1716. évi zsinat.

[24] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. (továbbiakban: Bod, 1766.) 164. p.

[25] „XLVI. Constitutiones Synodi Marosvasarhelyiensis 1718. A könyörgésről megújított az 1718. esztendőbeli végezés. Comperialtatott a Szent Generalistól, hogy némely atyafiaknak tulajdonságok attól vagyon, mivel a Palatinus Katekesist nem tanulják. Végeztett annakokáért , hogy a modo in prosterum szorgalmasan tanulják és mikor a Szent Ministeriumon applicalni akarják magokat, olyan készüllettel légyenek, hogy akármely résziből examináltassanak, tudjanak felelni minthogy keresztyén Szent vallásunk abban comprehendaltatik. Megtapasztalta a Szent Generalis sok atyafiaknak inconveniens magok viselését mind öltözetekben sokan kurta ruhában járván mezőre is egyéb helyekre köntös nélkül menvén contra sacri Ministeri decorem et canones ecclesiasticos 83., 84. mind pedig sok Pipázásokkal accomodálván magokat hallgatóságokhoz. Tetszett azért a Szent Generalisnak, hogy ennek utána kiki illendő habitusban járjon, a dohányozásnak békét hadjon. Alioquin akik ezek ellen impingálnak, a Tiszteletes seniorok bursalis poenaval is procedaljanak az olyanok ellen, a részegesektől is tellyességgel abstineáljanak, nagy hajoknak viselését elhadják. Ez pedig értetik az oskolákban tanuló ifjakról is.

Házás Akadémita. Rendetlen szokások némely atyafiaknak hogy megházasodván és a Szent Miniszteriumban lévén, mégis quo Spiritu ducti annak utána Akadémiákba mennek. Tetszett azért a Szent Generalisnak, hogy ez az abusus in perpetum toaltassék, ha kik pedig ezzel sem gondolván praktizálnak ezen dolgot, a superintendentiába nem admittaltatnak.” Bod: Consistorialia... XLVII. 1718. évi zsinat.

[26] „XVII. Constitutiones Synodi Marosvásárhelyiensis. 1722. Minthogy a Ministeriumban találtatnak olly engedetlen inordinatus atyafiak akik elmondották , hogy sem püspökkel, sem Esperestel nem gondolnak. Azért imponaltatott a Tiszteletes Senioroknak és Partiolisoknak , hogy az ilyen inordinatus atyafiak ne patialtassanak a Traktusban , hanem externaltassanak az independentiáért Can. LXXXV. Az Oskola Mestereknek imponaltatik a Szent Generalistól , hogy az Palatina Katechesist repitive tanulják, és minden Vasárnap a loci Ministernek elmondják szabott Pensumokat s abból katechizáltassanak alioquin a melly Mester ezen Deliberatumnak nem engedelmeskednék proscibáltassék, mint olyan fucus negligens juxta Canonem XCIV.” Bod: Consistorialia... 1722. évi zsinat.

[27] Illyés. 202. p.

[28] „XLVIII. Constitutiones Synodi Enyediensis 1726 et 1728. A Méltóságos Reformatum Consistorium nagy érdemű Méltóságos és Tekintetes Expressus voltanak Liber Bárány Kemény László Úr, daniel István és Inczédy József urak által a Tiszteletes actualis püspök urunknak successora aránt , a Szent Generalisunkhoz küldött s proponaltott kegyes propositioját attente pensitalvan Szent Generalisunk ratihabealja és consential abban, hogy mind successor a notarius választás nélkül a püspökségben légyen mind pedig , hogy a mostani actualis notarius a Szent Generalisnak kezdje azon successiot , ea tamen conditione, hogy ha Isten jobb időket ad érnünk a régi usus observatassék juxta canones receptos.” Bod: Consistorialia... 1726. és 1728. évi zsinat.

[29] Pokoly, 1905. 36. p.

[30] Az Erdélyi Református Egyházkerületben (püspökségben) napjainkban is püspöki főjegyzőnek nevezik a püspökhelyettest.

[31] Bod, 1766. 171. p.

[32] Illyés. 210. p.

[33] „XLX. Determinationes Synodi M.Vasarhelyiensis(kijavítva ráírva)Enyed. 1728.5. Aprilii. De successione notarii in superintendencia. Idvezült püspök urunk halotti tisztességtételére őtt tractusból conflualt Tiszteletes atyafiak hallván a Méltóságos Fő Kurator Úr tiszteletes professor Szigeti Istvan atyánkfia által azon successoról való propositioját, melyben kívánta Ó Urasága , hogy haladék nélkül deliberaljunk. Tetszett azért a conflualt Tiszteletes atyafiaknak, hogy Szent Generalisunknak actualis notarius, Tiszteletes Bonyhai György urunk őkegyelme tanquam iam denominatus episcopus actu fungáljon s minden dolgait a Szent Ministeriumnak folytassa s minthogy ez volt elméje a fen specificalt esztendőben s helyben celebraltatot Szent Generalis nagyobb részének , hogy azt az successiot kezdje a mostani actualis generalis notarius. Azon munkás tisztségében való confirmatioját őkegyelmének hadja a Szent Generalisnak a XC Kanon Szerint.” Bod: Consistorialia... 1728. évi zsinat.

[34] „L. Constitutiones Synodi Etediensis. 1729. Sok botránkozások esvén a Kollégista Deákok kánon ellen lett colocáltatások miat annyira hogy sok Tiszteletes atyafiak miattok parókiájoktól megfosztatnak Serio intimálja a Szent Generalis , hogy Tiszteletes professor uraimék a patronus urak requisitiojokra ne adjanak mindjárt ifjat ez avagy amaz ekklesiába, hanem a Tiszteletes seniorok hírével, egyéb iránt amelly ifjak a Kánon és e rendeelés ellen tselekedendének, a severa anim adversiot és büntetést el nem kerülük az XXII Kánon szerint. Vide infra Numerum LXX. P. 1.07.” Bod: Consistorialia... 1729. évi zsinat.

[35] Illyés. 217. p.

[36] „LI. Constitutiones synodi M.Vasarhelyiensis [Áthúzza és följe írva: Vajdaszentiván. 1730.] Egyetlen hazasok. Sokfelől kedvetlenül hallja és tapasztalja a Szent Generalis, hogy mind az Úri mind az Nemes és Közrendek között a Házások , Isten s Haza törvénye ellen külön laknak toties ac toties admoniti vel admonitae hitvesük mellé haza menni nem akarnak: melyre nézve injugalja az ezféle szemlélyeknek constarterque oppugnabo, ac refutabo. Sic me Deus Triunus adjuvet. Az akademizansokrol. Vigyázzván a Szent Generalis az tudományoknak és az Ekklesiáknak tisztaságokra, hogy valamely éretlen elmék scandalumot ne tégyenek, emlékezetbe hozza és meg erősíti a Szent Generalis a Szatmar Nemeti Nationalis Synodusnak (1646) rendelését, mellynek ereje szerint az Akadémizansok Reverzálist tartoznak adni, hogy semmi Heterodoxiát, Arminianizmust ben nem szívnak, s botránkozásnak okai nem lésznek. Conclusio 19, 20.

Formula reversalium Academiis salutantium. Ego infrascriptus sancte polliceor , ac juro. Deum Triunum quod juxta contenta Canonum ecclesiasticorum Academiis salutaturus, in iis Haeticam aut Heterodoxam , nominatim Arminianam , vel universalismi nomine vocitatum quomvis Doctrinam non inbibibam, verum eam quod in Confessione Helvetica et Catechesi Heidelbergensi continetur, addiscam, eandemque et non aliam quandam Doctrinam redux factus domi docebo: recepraes semel in Patria orthodoxae Doctrinae me accomodabo in omnibus. Denique Patronorum ac Fautorum beneficio promotus non ad secularem aliquam vitam, verum ad sacrum Ministerium legitime ad id vocatus me adplicabo. In cujus rei fidem exhibeo has meas Reversales Litteras subscriptione mea protocollatas ac roboratas.” Bod: Consistorialia... 1730. évi zsinat.

[37] Pokoly, 1905. 135. p.

[38] Bod: Consistorialia... LI. 1735. évi zsinat.

[39] Van de Graaf, G. Henk: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690-1795. Kolozsvár, 1979. 206. p.

[40] Juhász István: Hitvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és Teológia 1542-1792 közötti történetéből. Kolozsvár, 1996. (továbbiakban: Juhász, 1996.) 94. p.

[41] Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században, 1690-1795. In: *Studia et Acta Ecclesiastica*. I. köt. Bp., 1965. (továbbiakban: Esze, 1965.) 178. p.

[42] Bod, 1766. 173. p.

[43] Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. Században. 1690-1795. *Studia et Acta Ecclesiastica*, Budapest 1965. 179. o.

[44] „LV. Constitutiones Synodi Vásárhelyiensis 1741. Nagy confusiot és vilitast lát és tapasztal a Szent Generalis az ordinationak alkalmatosságával, a Formatáknak kiváltatásokban, hogy annak az ára eddig feljebb nem volt másfél forintnál az az Notáriusoké két susták: mely a szent ordinationak is és szent Hivatalunknak is nem kevésbé derogál, mellyhez képest a modo imposterum ez a Praxis observáltassék, hogy a Formatának kiváltása légyen magyar forint a Notariusé négy susták.

Ordo opponentium in synodo. Contentio juvenilis oriálodván az három nemes Kollégium ifjai között respectu praecedentiae Szent Generalis Synoduson a Procedensek cenzurái lenni szokott oppositiojok iránt:determináltatthogy sine praecedentiae ptaensione amelly collegialis ifjak ad opponandum a Szent Generalisra deputaltatnak az után magok a superintendentia előtt insinuálván irassák magokat seriesben melly is ki adatván a Praesesnek observáltassék seriesek. Interin ratio habenda erit officiorum capacitatis ac eruditionis secundum recommendationem personarum.

De instauratio matrimonio. Tetszett a Maros Vásárhelyen anno 1741 die 25 Junii celebralt Szent Generalis Gyűlésben a nunc in perpetuum megtartatni ezen rendet. Hogy ha valaki legaliter divortialtatik hitetlen férjéttől vagy feleségéttől , ha interea elméjét változtatná és akarná elébbeni feleségét vissza venni akkor ujjolag eskessék öszve őket mert a legale Divortiumban az I. ügy consideraltatik tanquam membru mortuum az szava szerint is az innocens parsnak vinculuma alól akkor kivéttetett et factae sunt ratione relationis ante actae personae liberae minthogy eddigis némelly helyeken ususban volt ez a praxis.” Bod: Consistorialia... 1741. évi zsinat.

[45] „LVI Huszti András Professor dolgairól Deliberatum. Déván 1742 10 Junii.. Huszti András titulás Kolozsvári professor nagy és gonoszra mind az utat nyitó mételyes, mind szelöző oratiojának neve alatt Szebenben imprimáltatott Munkáját a Szent Generalis kezéhez vette mindazokkal a szép és bölts Critica Responsiokkal, mellyekkel két tudós Professorink és két tiszteletes Prédikátorink a meg említett heterodoxa oratiot erőssen castigáltak és mint egy mérges aspisnak fejét megrontották. Melly oratio és Munka ellen emanált olvasására magának a Szent Generalisnak statim et defacto a sok intervenialt akadályok miatt ideje nem lévén, deputált a maga gremiúmából négy Tiszteletes és értelmes atyafiakat, kik is azon Tiszteletes és tudos professori és Predikatori atyánkfiaiinak Rescriptumokat megolvassván és egy mással conferalván. Midőn osztán a Szent Generalisnak is sok akadályoktól megszűnése lőn azon mindenik részről való munkákat a Szent generalis i publico megolvasta és ad egyiket a másikkal conferalván revocálta. Minthogy pedig az nyilván constal és a Szent Generalis is in conscientia agnoscalja, hogy az az Oratio neve alatt imprimaltatott Munka , minden részben oratio paradoxa, disanalogica és olyan melly Szent Apostoli vallásunknak egész eversiojára igyekező éles fegyver , tehát annak Authorat munkájával együtt mind a Szent Generalis mind az valaki Szent vallásunknk igaz valóságos szeretője s betsüllője méltán damnálhatja. Holott a Nemes Hazának is efféle mételyes tudománynak megújításáról kemény Articulusa extal Approbatatae Constitutiones Partis Ima Tituli Ima articulis primibus. Ugy a Szathmár Nemeti Nationalis Synodusban vivente imo in eadem Synodo Nationalis ipso Principe Rakotzio I praesente anno 1646 die 10 Iunii emanákat conclusionum Periodo seu articulo XVII efféle tévellygésre utat mutató tudománynak vagy írása vagy tanítása megtiltatik.

Azért minthogy a megírt Authornak is nagy gonoszra utat mutató tudománya, mind az Szent Írásnak igassága, mind Szent Vallásunknak a Reformationak idejétől fogva, nemcsak ebben a Hazában hanem más országokban Akadémiákban és Theologusinktól is , mind observáltatott s mind tanítatott igazság s nevezetesen a Helvetica Confessio és Heidelbergai Katekesis ellen vagyon.

Azért azon Authornak munkáját sem Religionk sem Szent Ministeriumunk nem acceptalja, nem patialja, hanem damnálja, Szent Írással és Szent Vallásunkkal ellenkező tévelygésnek tartja mindaddig valamig azon munkáját , vagy abban megírt tévelygésre igazító opinioját meg nem változtatja és a Szent Írásnak igazságával meg nem egyezteteti sőt ha abban perseverál , minden beneficiumtól valamellyet eddig a Reformata Kolosvari ekklessia administralt privalja és a feljebb feltett Nemes Haza törvénye megtartásához , nem különben a Szathmar Nemeti Nationalis Synodusnak feljebb megjelentetett XVII dik articulusához adstringálja, mellyeket ha nem tselekedik excommunicáltatik.

Nota bene. Ezen Deliberatumat a Püspök vitte a Supremum Consistoriumba, az holott megmutatta, elsőbben ugyan ott Huszti András a maga tévelygő vélekedéseit oltalmazza, de azután revocálta és a Püspöktől eleibe adatott formula szerint esküvessel s kézbe adással s írásával kötelezte magát vallásunkban való megmaradásra. Kérte az excommunicatio alól való felszabadulást s fel is szabadította a Püspök Deaki Jósef. Erről az Actak vagynak az Püspök ládájában. Nota Bene. Az után semmi vallású semmi emberré

lett.” Bod: Consistorialia... LV. 1742. évi zsinat.

[46] A Főkonzisztórium előtti tárgyaláson a professzor és az őt vádoló püspök dialógusa világítja meg az ellentétek csomópontját: „Hiszi-e kegyelmed – kérdezték Husztitól –, hogy a Christus mindenekért meghalt?” A válasz a következő volt: „igenis hiszem mert a Confessióink Capite XI... tanítja.” „És ott ezt publice felolvasták: Docemus enim ac credimus, hunc Jesum Christum, Dominum nostrum, unicum aeternum, generis humani, adeoque totius Mundi, esse Servatorem.” „Melyre Tiszteletes Püspök Ur ezt replicálá: Per universum genus humanum, adeoque totum mundum, Electi intelliguntur.” Huszti válasza ez volt: „Electi sunt pars generis humani, sed non unversum genus humanum.” Juhász, 1996. 95. p.

[47] Bod Péter önéletrírása. Sajtó alá rend.: Jancsó Elemér. Kolozsvár, 1945. (továbbiakban: Bod, 1945.) 81. p. A nagybaconi zsinatokról ld. még: Kolumbán Vilmos József: Az 1756-ban Nagybaconban tartott generális zsinat. In: *Erdővidéki Lapok*, 2000. 2. sz. 10-14. p.

[48] „LVIII. Constitutiones synodi Nagybatzoniensis 1744. Templombeli székek iránt. Displicenter értették a Traktusok Inspector Kuratoritól minemű sok vissza vonások, veszekedések és egyéb inconvenienciák származnak sok helyeken az Templombeli székek delectussikból es válogatásokból. Arra nézve elvégeztük publicaltatni, hogy ad exempum principalis Ecclesiae Claudiopolitane semmi delectus a székekben ne légyen és senki magának tulajdon széket ne tartson, hanem absque Personarum non autem sexiis respectu, hanem ki mint érkezik a templomba üljön bé, minthogy Isteni tiszteletnek helye lévén az, nem ostentationis fine kell oda menni, mindenik helyből egy aránt penetralvan Isten eleibe az imadság. A contraveniensek ellen pedig projectaljon a Szent Generalis Dynodus büntetést. Datum e confluxu Status Reformati die 4 Junii Anno 1744. Per Supremos Ecclesiarum in Transsilvania Reformatarum Curatores

C. Adamum Bethlen

B. Sigismund Banfi

B. Josephum Nalatzí.”

LVII. Batzoni Generalis Synodus 1744 die 14 Junii. Papok Deakok iránt Deliberatum. A Méltóságos Supremum Consistorium Szent Generalis eleibe küldött kegyes Punctuminak egyikéből érti 1. hogy némelly betsületes Academicus atyafiak hosszas és terhes sok költséggel s életeknek veszedelmével küszködő bujdosásokból Haza jövéen, ha valamely Tractusban incorporaltatnak is a Partialis sessioban illendő gradust nem consignálhatnak. Azért mind a Méltóságos Supremum Consistoriumnak mind a Generalis Szent Synodusnak terhére ez: hogy ennek utánna minden Synodus Partialisok és Tiszteletes Seniorok s a többi atyafiak is közikbe incorporáltatott Academicus atyafiaknak illendő gradust a Partialis Synodusokban adjanak ezt hozván magával a szeretetnek s betsületnek regulája s az ő veszedelmes bujdosások is. 2. a Tiszteletes Senioroknak és Partialisoknak az is imponaltatik, hogy az Inspector Curatorokkal is illendő harmoniat consensust tartsanak amenyiben Canonink megengedik. 3. Ide való az is hogy mind a Méltóságos Supremum Consistorium mind a Szent Synodus Generalis is nehezen szenvedni, hogy némelly atyafiak hivatalokhoz illendő habitusban nem járnak. Hasonlóképpen a Kollégyiombeli Deakok is annyira elfajultak, hogy nem Kristus tanítványihoz illendő módon járnak, hanem úgy mint valami pajkosok, katonák, kurta dolmánt, nyakban való nád páltzát viselnek szabadosan mindenütt pipáznak melly mind maguknak nagy becstelenségekre mind a Szent Ministeriumnak nagy bosszuságára vagyon. Azért a Tiszteletes Atyafiak serio admonealtatnak, hogy valakik ez ellen a Deliberatum ellen vétkeznek s ha illendő habitusban nem járnak, ha Predikatorok tselekeszik toties quoties florenos 3 három forintokkal büntetnek mellyet is a Tiszteletes Seniorok exequaljanak és légyen ő kegyelmeké. Úgy a mesterek is egy egy forintal. A Kollégyiombeli rendeletlenül s illetlen habitusban járó Dekokat pedig a Tiszteletes Professoroknak a Szent synodus Generalis Tiszteletes Püspök Urunk ő kegyelme által adja.” Bod: Consistorialia... 1744. évi zsinat.

[49] Illyés. 231. p.

[50] „LVIII. Desi Synodus Generalis 1745 27 Junii. Az Enyedi Kollégyiombeli cultus. Fájjalja a Szent Generalis hogy a Nagyenyedi Nemes Kollégyiom a régi kegyesség s Isteni tiszteletnek gyakorlásának és az Uri Szent Vacsorának ki szolgáltatásának helyét megváltoztatta és amit az előtt az egész ekklesiával együtt a Templomban vitenek végben már a Kollégyiomban viszik véghez holott eleitől fogva ebben a Szent Munkában az Enyedi számos és népes ekklesia a Kollégyiommal a szép egyességet követte és megtartotta. Külömben is ezt az szép harmoniának megváltoztatását Tiszteletes Püspök Urunk és a Szent Generalis híre nélkül s consensussa nélkül nem kell vala tselekedni. Azért minthogy az a dolog az Ekklesia megsértetésére és botránkozására vagyon imponálja a Szent Generalis azoknak kik abban változtatásban forognak desistaljanak ettől az új Praxistól és tartsák meg ő kegyelmek a szép egyességet mely eleitől fogva az Ekklesia és a Kollégyiom között megtartott.

De bonis ecclesiasticis. A Désen celebralt Szent Synodus Generalis imponálja, hogy a melly ekklesiakban az Ekklesiaknak akárminemű Bonumi Rétek, szántó földek, ben az helységben örökségek fundusok légyenek, azokban a nunc in perpetuum senki ne disponaljon, a fundusra lakot ne szállítson, onnan ne amovealjon a Tiszteletes Senioron kívül azé az egész dispositio. Ezek

confirmálják az ő Tordai Generalis végzését is anno 1740 25 septembris in haec verba: Az ecclesiasticus funduson lakóktól eddig az esperesnek járnai szokott Taxak maradjanak rá eo statu , melly ben voltak külömben semmi innovatio vagy immutatio ebben meg nem engedtetik.

De Poenitentibus. A Poenitensek kanonink és a becses emlékezetű fejedelmek idejében való Szent Praxis szerint két két hétig járjanak fel tempore reconciliationis és nem magános helyen , hanem a templomokban légyen a Reconciliatio, mint a Nagy Batzoni Generalis Synodus is ezt determinalta , nisi dispensatio superintendentis accesserit.” Bod: Consistorialia... LVIII. 1745. évi zsinat.

[51] Illyés. 233. p.

[52] Illyés. 233. p.

[53] „LIX. Széki Generalis Synodus 1746 19 Junii. De Agentia. A Méltóságos Supremum Consistorium az Agentiara szükségképpen megkivántatandó Collectanak administratiojának modalitásáról újonnan aSzent Generalisnak serio committalt, hogy az eddig usualt collectanak publicatioja meg ne szűnnyön , sőt a Tiszteletes Ministerek a kösséget adhortálják, serkengessék , az érték, tehetség szerint való adakozásra és amit szerezhetnek s colligalhatnak adják pecsét alatt a Tiszteletes Senioroknak , a Tiszteletes Seniorok a Traktusbeli Curatoroknak kezekbe , mellyről is magokat quietaltassak. Azon Collectat pedig a Tractusbeli Curatorok administraljak a generalis Perceptornak Antos György Urnak ő kegyelmek azon formában amint iraték, mellyet a Generalis helyben hagyott.

Typographia Taxaja. A Kolosvari mostani Reformata Typografus, Pataki József a Szent Synodus Generalis tisztességes és alázatos instantiával requiralta, mellyben maga megszökült állapotját s munkás fáradozása fructussának kevés voltát deploralja és ezekre nézve a Szent Generalis az ő kegyelme instantiajat atyáiképpen consideralta és a Typogrfianak annuatim járó és 75 forintokból álló arendajában semel pro semper 35 forintot elngedett contenta léven a Szent Generalis a 40 forinttal, mellyet most ő kegyelme Tiszteletes Püspök Urunk által administralt. Egyéb szükséges dolgait pedig a Méltóságos Deputatus Urak magokra vállalták, s a Méltóságos Supremum Consistoriumnak diligenter fogják reportálni.” Bod: Consistorialia... LIX. 1746. évi zsinat.

[54] Pokoly, 1905. 80. p.

[55] „LX. Igeni Generalis Synodus 1747. Consistorium és Curator tiszti 1747. Esett értésére a Szent Generalis Synodusnak, hogy sok helységbeli ekklesiakban a Curatorok és Consistorialis személyek magoknak olyan autoritast vendicalnak, hogy már Krisztustól a maga szolgálainak adatott kulcsokat a Místeriumnak kezéből ki akarják venni, ki is vették némelly ekklesiákban ugyhogy már ő kegyelmek magoktól excommunicálnak, solvalnak, köt-oldnak, melly mind a Szentírásnak mind a Kánonoknak dispensatioja ellen vagyon. Azért a Szent Generalis Synodus serio adhortalja minden ekklesiáknak Curatorit és Consistoriumit, hogy a Krisztusnak parantsolatja és a canonink ellen amit az Úr Jesus a maga szolgálaira bízott abban magokat ne avassák meggondolvan azt amit Szent Pál mond kiki a melly hivatalban állittatott abban maradjon. Külömben ha valamely ekklesia ebben impingal kemény büntetését a Szent Synodus Generalisnak kétség kívül megérzi.

Oskola Mesterek ordinátiojokról. Nem itéli a Szent Generalis rendes és helyes dolognak, hogy az oskola mesterek időnap előtt ordináltassanak bizonyos okokra nézve míg bizonyos vocatiojok valamely ekklesiába ő kegyelmeknek nem adatik, hanem várjanak Istentől, akkor osztán ő kegyelmeknek valamely ekklesiába vocatiot parantsol.” Bod: Consistorialia... LX. 1747. évi zsinat.

[56] Illyés. 235. p.

[57] Illyés. 237. p.

[58] „LXI Cassa Dioceseseos. Etéd. 1748. Concludalta a Szent Generalis Synodus, hogy a Méltóságos Supremum Consistorium Méltóságos Úri Deputatusai által be adott több punctumai és constitutioi között az is végeztetnék. Minden Partialisoknak Traktatusokként publica kassájok légyen , amellyet erigaljanak az interveniens mulctakból és egyéb ingremialandoknak discretiojokból , hoc facto occasione expensarum nem taxaltatnának az atyafiak, aki pedig receter incomparaltatik a Papi Hivatalra deponaljon florenum 1 a mesterségekre denarum 50.” Bod: Consistorialia... 1748. évi zsinat.

[59] Történeti tények bizonyítják azt, hogy a lelkészek, iskolamesterek közül sokan a patrónus miatt maradtak vacantiában (munka nélkül).

[60] Illyés. 238. p.

[61] „LVII. Szentgyörgyi Generalis Synodus 1750 2 Junii. Puncta quedam Supremi Consistorii. 1. Az előtteni Generalis Synodusokra expedialt Deputasink által is tétettek volt Propositioik az Ecclesiastica collectak Publicatioja irant, mellyre most is adhortaltassanak ő kegyelmek , hogy Szent Vallásunk számtalan szükségeire nézve igyekezzenek ő kegyelmek az hallgatókat Istenes intésekkel az

adokozásra serkentetni és a mit öszve gyűjthetnek a múlt esztendőbeli végezésünk szerint Generalis Notarius Szathmari István kezébe administralni. 2. Az Ministeri Hivatalra kivankozók mind Tudományokról mind erkölcsökről szorgalmatosan vizsgáltsanak meg és a restelkedők excitáltassanak. 3. Reá vigyázzanak a Tiszteletes Ministerek mindenütt hogy ismeretlen emberekkel ki ne ereszkedjenek annál inkább azokat akármi praetextus alatt de admittálják , ne csináljanak se magoknak se a publicumnak veszedelmet, sőt csak supiciot is. 4. Parantsoltassék meg Tiszteletes Esperest Uraiméknak , hogy a törvényes Partialisoknak terminusit ne csak notificaljak a Kurator atyánkfiainak hanem antecessum concertalvan mikor érkeznek a Kuratorok comparealni , megegyezett akaratból terminaljanak és ha lehet két de legalább egy Kurator presentiaja nélkül, Partialisok ne celebralhassanak, az illegális Processusok s Deliberatumok eltávoztatására nézve. 5. A votatiokat még a kisebb materiákban is nem kell precipitalni, hanem requiritur clara et distincta materiae perceptio, melyre nézve praemittenda concertatio, ac etiam per eos quorum interest sincera cansae declaratio, annak utanna procedendum ad vota , studio aut particularitate procul, mely a secularis de az ecclesiasticus Birakban inkább kivantatik. 6. A Transmissioba ment causaknak revisiojában hasonloképpen vigyázni kell arra, hogy a Birák in claris legyenek s meg értsék az Instrumentumból a particularis allegatiokat is , főképpen ha a Deliberatum nem találta exhauralni a pro et contra tett Allegatiokat, nem observálása adott okot eddig is sok apprehensiora, melyet szívvel lélekkel kerülni kell.. 7. Igen szükséges a Ministereknek elejekbe adni, hogy predikáljanak Dogmaticae, informálják és tanítsák magok Hallgatóit, a magokét ne kárhoztassák, ne illessék, mint a materia kívánná előadatni ez igen declináló sorsunkban, hogy semmi apprehensio ne férhessen Actiojokhoz. Mind ezek a Propositioik vagy Punctumok mint igen helyesek és a mellyeknek nagyobb részek már ez előtt is proponáltattak és acceptáltattak , most most is hasonloképpen a Szent Generalis Synodustól helyben hagyattak és az Agens Collectiojának felszedésére bizonyos személyek rendeltettek

Béradásról. A Szent Generalisnak még anno 1638 végeztetett arról való conclusuma , hogy az egyháznál lakó két vagy több Házás emberek a Pap és Mester fizetésébefejenként censealtassanak most is ujjabban confirmáltatott és hogy egy a Méltóságos Supremum Consistoriumnak is ad approbandum et roborandum representaltassék concludaltatott.

Az Ekklesia zsellériről. Amaz constitutionak:az Ekklesia zselléri adnak a seniornak florenum 1 bővebb magyarázatja determinaltatott hogy 1. A mely ecclesiasticus fundusok meghatározva a végre conferáltattak vagy szerezettek, hogy az ekklesia különös emolumentumára szolgáljanak, az azokon lakó zsellérek az ekklesiának fizessenek. 2. A mely helységekből az ekklesia penitus deficialt ott a sellereknek Taxáját az Esperes percipialja. 3. A hol a zsellérek Taxáji már ab antiquo a Pap vagy Mester fizetésekbe ingredialtattak, azok abban maradjanak. 4. Ahol sine determinatione speciali egynél több zsellérek vagynak azoknak Taxáji az Ekklesia, esperest és a Loci Minister között egy aránt osztassanak fel. 5. Ahol a zsellérek Taxáji már ab antiquo arra rendeltettek, hogy a Tiszteletes Senioroknak Viaticumi azokból teljenek ki, azon ususban hagyattanak.” Bod: Consistorialia... LXI. 1750. évi zsinat.

[62] „LXIV. Ajtoni Generalis Synodus 1752 18 Junii. Consensus nélküli Mestert víves. Minthogy a Bágyoni Ekklesia a Tiszteletes Seniornak consensus nélkül magának Mestert hozván a XXII Canon ellen tselekedett , azért maradjon 12 forint büntetésen, az új Mester a Tiszteletes Seniort kövesse meg és a functioban maradjon, a régi mester pedig mivel a taitásban restelkedett az admonitio után is , ez esztendőben legyen Ecclesia nélkül.” Bod: Consistorialia... 1752. évi zsinat. Illyés. 145. p.

[63] Bod, 1945. 203. p.

[64] „LXV. Kamarasi Generalis Synodus 1753. Holmi Prokátori Exceptiokra Deliberatum. Nem illik s nem is szükség , hogy némelly Terminusokban esett hibáik miatt a Regiusoknak egy ilyen Szent Generalis mellynek egybe gyűlése nem könnyen s nem is gyakran eshetik meg a causanak folytatását elhalassza megengedvén az ilyen hibáknak correctioját a Magyar Haza törvénye is. Hogy pedig a Méltóságos Asszony Ő Nagysága személy szerint citaltatott és admonialtatott ez az ecclesiastica és nevezetesben a Matrimonialis causaknak a civilis törvényeknek nem praejudicaló, de azoktól nem függő különös Privilegiumok.” Bod: Consistorialia... LXV. 1753. évi zsinat.

[65] Kovásznai Sándor: Az ész igaz útján. Bukarest, 1970. 101. p.

[66] Bod, 1945. 90. p.

[67] „LXVI. Dévai Generalis Synodus 1755. Panaszolván nem kevesen a Venerabilis Diacesiseknek officialissai és Deputatussai közül, hogy a Viaticumok ő kegyelmeknek gyakrabban igen szükön adatatnak annyira hogy azokkal magokat és Tselédjeiket s marháikat kivált midőn a Szent Synodussok távol esnek bé nem érhetik, erre nézve hosszas projectatiok után tetetett ilyen

Determinatio. Istennek kivaltkeppen valo kegyelmessége lévén az , hogy még ez Hazában a mi ekklesiánknak és azok lelki Pásztorainak az esztendőnként esni szokott Generalis Szent Synodusra egyben gyűlniek megengedetett. Ezért igen illendő, hogy se a venerabili diocesiseknek előljárói vagy követei az erre való fáradságokat se pedig a Diocesisek az ide megkivántató költségeket se sajnálják. Melyre nézve hogy egyik fél is mod nélkül ne terheltsék, szükség lészen ez után ezt a rendet tartani. Mivel minden Diocesisből három személyek szoktak rend szerint a Szent Synodusokra deputaltatni azért azoknak legyen minden napra proportione

meghatározott Diurnumok, tudniillik:

Az Esperestnek denaros 102,

A Notariusnak denaros 68,

A Censornak denaros 48.

Mellyek kinek kinek nem tsak azokra a napokra , mellyeken a Synodus tartani fog hanem azokra is mellyeken utazniok kell, kiadassanak, úgy mind azáltal , hogy az comportaltassanak...” Bod: Consistorialia... 1755. évi zsinat.

[68] Illyés. 249. p.

[69] „LXVII. Dési Generalis Synodus 1758 11 Junii. De communitate Háromszékiensi. Determinatio Sacri Synodi Generalis quod ad officium Reverendi Praesidis Sanctae communitatis quator inclitarum sedium siculicalium. A venerabilis Haromszeki Communitas Praesesege irant adván által a Méltóságos Supremum Consistorium a Szent Generalis Synodusnak az oda való Méltóságos Inspector Curator úr ő Nagysága némű nemű panaszit vagy is difficultasit minek utanna ezeknek orvoslása végett a Szent Generalis Synodus bőségesen mindeneket megvizsgált volna szükségesnek és hasznosnak ítélte a felől ilyen Determinatit tenni accedálvan ahoz a venerabilis orbai, sepsi és erdővideki Tiszteletes Senior Atyafiaknak consensusok is. 1. Hogy a venerabilis communitas Praeseseget viselje ez után is az aki arra választott s választatik vita durante . 2. Hogy a Szent Communitas előtt tractaltassanak éppen tsak azok a dolgok , mellyek e Privilegyiomok oltalmazására tartoznak , amelly végre egyedül hogy ezen communitasnak fel állítása is tzélozott légyen, sok dolgok mutatják. És így 3. hogy a matrimoniális causak a Dislocatiok és egyéb Partialis Synodusokon per emptorie nem decidaltathatott dolgok ne a Szent Communitasra, hanem a Szent Generalis Synodusra, juxt conformitatem Canonum LXXXIX és LXXXIX apellaltassanak.” Bod: Consistorialia... 1758. évi zsinat.

[70] Illyés. 249. p.

[71] Bod, 1945. 99. p.

[72] Bod: Consistorialia... LXVIII. 1760. évi zsinat

[73] „LXXI. Constitutio Synodi Sárpatok 1762. Az Agentiáról. Az Agentiára való publicatio ez után is, hogy mennél jobban és nagy gondossággal foljon, végeztetett , még pedig ilyen modalitással, hogy sub titulo publicarum necessitatum ecclesiae hatszor esztendőben légyen a communicio idején a Publicatio, mellynek fele maradjon a Particularis ekklesiaknak, fele pedig administraltassék a Szent Generalisban. Melly is hogy bővebben lehetne igen jónak íteltetik, hogy a Méltóságos Supremum Consistorium Parancsolná a Méltóságos és Tekintetes Districtualis Kuratoroknak supereo, hogy a Nemeseket is serkengetnek ez Alamisnára, akik eddig az Agentiára való Publicatiokba vagy semmit vagy igen keveset administráltak.” Bod: Consistorialia... LXXIV. 1762 évi zsinat.

[74] Bod Péter: Synopsis juris connubialis seu tractatis de iure connubiorum. Nagyszeben, 1763.

[75] Bod Péter: Judiciaria fori ecclesiastici praxis. Nagyszeben, é.n.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

Sas Péter: Békefi Remig, a történelmi Magyarország utolsó zirci apátja

Gimnáziumi latintanárom, az egykori zirci szerzetes, Dr. Schweinkoffer Gyula emlékének.

„Voltak századok, melyekből egy sor történetet, de talán egy okmányt, egy levelet sem volnánk képesek néhol felmutatni, ha cellájában a barát, vagy helyesebben mondva: a kolostor stuba scriptoriájában a leíró szerzetes, a középkor ezen egyetlen múzsája, nem másolja vala le a múlt történeteit és könyveit, s fel nem jegyezgeti vala a kor eseményeit a kolostor azon krónikáiba, melyek azóta a világ krónikáivá lőnek!” (Ipolyi Arnold)

Az idézet nyomán megfogalmazható a kérdés, vajon ismernénk-e ennyire a magyarországi ciszterek szerzetének és kolostorainak történetét, ha az újabb korszak leíró szerzetese, Békefi Remig nem gyűjti egybe, s rendezzi köteté poros levéltárak adatait, vagy azok hiányában nem vallatja meg az elszórtan heverő köveket. Saxa loquuntur, vagyis a kövek beszélnek – vallották a bölcs rómaiak – csak értő fül kell mondanivalójuk meghallásához.

A dualizmuskori magyar történetírás intézményrendszerének kialakulása sokat lendített a tudományág fejlődésében. Hasonló módon nagyot léptek előre a rokon-, társ- és társadalomtudományok művelése terén is. Az időszak legjelentősebb alkotói – Hermann Ottó, Hunfalvy János, Vámbéry Ármin, Toldy Ferenc, Alexander Bernát, Pulszky Ferenc, Fényes Elek, Goldziher Ignác – neve mellé olyan egyházi személyiségeket is felsorolhatunk, akik szintén értékes tudományos munkásságot fejtettek ki. A régész, művészettörténész Rómer Flóris Benedek-rendi szerzetes, nagyváradi kanonok; a folklorista, művészettörténész Ipolyi Arnold nagyváradi püspök; az egyháztörténész Karcsú Antal Arzén Ferenc-rendi házfőnök; a történész Pór Antal esztergomi kanonok; a történész Fraknoi Vilmos c. püspök, a tízkötetes „Milenáris Történet” egyik szerzője; a néprajzos Kandra Kabos Nyírlugos egykori plébánosa, egyházi levéltáros, aki lemondott javadalmáról, hogy a tudományoknak élhessen; a történész Ortway Tivadar csanádi apát; a történész Karácsonyi János nagyváradi c. püspök; az irodalomtörténész Erdélyi Károly piarista pap-tanár; a művelődéstörténész Takáts Sándor piarista pap-tanár, a történetíró Dedek Crescens Lajos esztergomi kanonok, főesperes, a történetíró Erdélyi László bencés perjel; a történész Sörös Pongrácz bencés pap-tanár, s még hosszasan folytathatnánk a sort. A magyar tudós papok munkásságának nemesen ívelő sorozatába helyezhető el az egyház- és oktatástörténész Békefi Remig ciszterci apát tudományos tevékenysége is.

Nagy utat tett meg a zirci apáttá emelkedett egykori molnárivadék, amíg gimnáziumi tanárból egyetemi professzorrá, majd akadémikussá válhatott. A veszprémi káptalan Hajmáskér nevű birtokára telepített Bröckl nevű molnár családjában bőséges volt a gyermekáldás. Az 1858. augusztus 3-án született József nevű gyermeke a negyedik elemi és a gimnázium alsó, hat osztályát már a püspöki székhelyen, Veszprémben járta ki.

1874. szeptember 17-én, Rezutsek Antal apát idejében felvételi kérelmet nyújtott be a zirci cisztereknek. Ezzel eldőlt jövője és sorsa: szerzetesi hivatás és tanári pálya. A hetedik osztályt az újoncév alatt a zirci gimnáziumban magántanulóként végezte el, a nyolcadikat az egri középiskolában fejezte be. Az akadémia levelező tagjává választott tudós Szvorényi József igazgatása alatt álló megyeszékhelyi szigorú katolikus főgimnázium 52 végzős növendékéből kilenc választotta a papi hivatást. Ifjú szerzetesjelöltünk kitűnő eredménnyel letett érettségi vizsgája után visszatért Zirce, ahol 1877. június 25-én egyszerű fogadalmat tett.

1880-ban befejezett hittudományi tanulmányainak igazoló okiratát már névmagyarosítási kérelmének engedélyezése után, Békefi József Remig névre állították ki. Még abban az esztendőben, július 16-án – Kármelhegyi Boldogasszony ünnepén – letette ünnepi fogadalmát. Fiatalkora miatt csak a következő esztendőben, 1881. augusztus 7-én szentelték – korabeli kifejezéssel – „áldozárrá”, áldozópappá.

Az 1880/81. tanévben Pécsre rendelte tanítani rendfőnöke, Supka Jeromos apát. Minden bizonnyal a „légtüneteménnyel” is kacérkodó Horváth Zsigmond matematikus és természetrajz szakos egri tanára hatására érdeklődött a matematika iránt, de miután rendjének történelem és földrajz szakos tanerőre volt szüksége, ezért az utóbbi tárgyakat választotta. Sokat betegeskedett tüdővérzése, a hörgőkben beállt érpattanás miatt. Emiatt tanítási szünetet kellett tartania, amit apátja elhatározásából a szentgotthárdi kolostorban töltött. A zárda parkjában végzett elmélkedések tették számára világossá a Gondviselés szándékát: meg kell írnia rendje történetét, és össze kell gyűjtenie a magyar oktatásügy parlagon heverő emlékeit. Életrajza ismeretében tette le sikeres tanári vizsgáját a budapesti tudományegyetemen Kerékgyártó Árpád történelem- és Hunfalvy János földrajztanár előtt.

A frissen végzett pedagógust az 1882/83. tanévben ismét Pécsre irányították. Egyetemi tanára, Hunfalvy János biztatására szánta rá magát a szombathelyi egyházmegyében lévő Kethely nevű falu magyar lakói néprajzi hagyományainak tanulmányozására. *Kethely és környékének néprajza* (Bp. 1884) tulajdonképpen az első rendtörténettel kapcsolatos munkája volt, hiszen Kethelynek a szentgotthárdi apátság volt a kegyura. Tanulmánya ma is alapvető helytörténeti munka, fontos nyelvészeti és néprajzi megfigyeléseket rejt, kulcs az ott élők lelki világának, múltjának megismeréséhez. Munkája színvonalát minősíti, hogy megszerezte vele a bölcsészdoktori tudományos fokozatot. Egészségi állapota még mindig nem tette lehetővé, hogy visszamehessen tanítani a pécsi főgimnáziumba. Ezért Supka Jeromos apát a zirci noviciátushoz osztotta be tanárnak és megtette apáti jegyzőnek. Az együttműködés során váltak megismerhetővé mindazok az erények, amelyek miatt apátsága idején végig támogatta rendfőnöke. A katolicizmus egyetemes világnézete mellett hazájáért és nemzetéért lelkesedő fiatal szerzetes világlátása és érzelmvilága igen közel állt rendi főnökéhez, az egykori 1848-as tűzérhez.

1891-ben Pécsen, Supka Jeromos apát költségén jelent meg Békefi Remig első, monografikus jellegű rendtörténeti munkája, a tervezett zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi ciszterci apátságok történetének első kötete: *A pilisi apátság története 1184–1541*. Előszavában lélek-kitárulkozással vall munkája okáról és céljáról. A történetírás feladatából – „kegyeletül az ősök iránt, okulásul és lelkesítőül az utódok számára” – ki kell vennie részét a magyarországi cisztercieknek is, „kik mint csont a nemzet csontjából, s vér a nemzet véréből, mindenkor a nemzet jövőjének, az ifjúságnak, vallásérkölcsei és hazafias nevelésben, s így a nemzeti eszmék kultuszában és szolgálatában keresik és találják dicső feladatukat”. Rendje elkötelezettsége őt is kötelezi: „ily hazafias célzat – ami másrésztől kötelesség is – hozza létre hazai apátságaink történetét.” Előszavát azzal a fohással zárja, hogy „váljék dicsőségére édes hazámnak és szeretett rendemnek!” A könyvet Pór Antal pozsonyi kanonok, az akadémia levelező tagja szakmai alaposan ismertette, amelynek befejező mondata jeles osztályzatú summázata az egész nagy munkának: „Sikerült a múltat mintegy a halottaiból annyira új életre támasztania, hogy az olvasó előtt egy egész középkori ciszterci monostor nemcsak, de alkotmányával maga a rend megelevenül.” A rendtörténeti munka legfőbb jellemzőjének a minduntalan kicsendülő igazság szeretetét és a hazafias szellemet tartotta. Az utóbbi megnyilvánulását – mely általános jellemzője Békefi Remig hangvételének – örömmel fedezhette fel a katolicizmusba szelídült volt 1848-as honvéd. A mai régészek által Pilisszentkereszt-Klastromkert néven ismert rommező a középkori Magyarország leggazdagabb és legbefolyásosabb királyi alapítású ciszterci monostorának maradványait rejt. A lelőhely korábban ismert volt, kőfaragványaival Rómer Flóris már 1869-ben foglalkozott. A régészeti emlékeknek, a kőmaradványoknak a ciszterci kolostorral való kapcsolatba hozása és bizonyítása Békefi Remig érdeme.

A pilisi apátság története második kötete 1541–1814 közötti időhatárral a következő esztendőben jelent meg. Kutatómunkájának fényes eredményeként a szakmai elismerésen kívül megkapta a hittudományi kar Horváth-féle 300 forintos jutalmát is. Könyve nemcsak szakmai körökben keltett feltűnést, rendtársai

figyelmét is magára vonta. Mindez éppen Supka Jeromos apát utódválasztásának időszakára esett. Rendi elismerését jelentette, hogy a lehetséges szavazatok egyharmadát ő kapta. Másoktól eltérően azért imádkozott, hogy ne rakják a rend vezetésének súlyos terhét gyöngé vállaira. A Gondviselés ismételt munkálkodása révén akkor a legmegfelelőbb megoldás született, egyetemi katedrát kapott. Supka Jeromos 1891. április 2-án megválasztott utóda, a királyi kegy által május 9-én megerősített és június 13-én apáttá avatott Vajda Ödön Pál rendfőnök gróf Csáky Albin oktatási miniszternél szorgalmazta Békefi Remig egyetemi magántanári kinevezését.

Békefi Remig 1893. március 13-án *Az Árpádkori magyar történelem bölcselete* címen tartotta meg székfoglaló előadását, mellyel tulajdonképpen egykori professzora, Kerékgyártó Árpád katedrájára léphetett. Az egyetemi magántanárság arra is alkalmas volt számára, hogy rendje hazai történetével kapcsolatos és a magyar művelődéstörténet tárgy körébe tartozó adatokat gyűjthessen. Pécssett, 1894-ben jelent meg a ciszterci apátságok feldolgozásának következő része: *A cikádori apátság története*. Eredeti elgondolását megváltoztatva – Pilis után Pásztó következett volna – a cikádori apátságról írott művét jelentette meg. Kezdetben arra gondolt, hogy a rend kezén levő apátságok történetét írja meg. A kegyelet a felhagyott és letűnt rendi intézmények felkutatására indította. Legfontosabb feladatának az egykori apátság helyének megállapítását tekintette. Akkor az volt az általánosan elfogadott felfogás, hogy a Tolna megyei Cikó falu közelében fennmaradt szentély annak idején Cikádorhoz tartozott. Békefi Remig helyszíni ásatásokkal s az ott talált leletekkel bebizonyította, hogy a régi templom maradványa az egykori Széplak nevű község plébániatemploma volt és a felsőhévízi káptalanhoz tartozott. Cikádor helyiség másik elnevezése Szék volt. Az egykori apátság helye tehát Bátaszék lehetett, amely körül a rend birtokai feküdtek.

A cikádori apátság történetéről Dedek Crescens Lajos, később esztergomi prépost-kanonok írt bírálatot. Alaptételként szögezte le, hogy az egyháztörténet ismerete nélkül „a magyar történelem megalkotása a chimerikus törekvések országába tartozik”. Az egyházmegyék feldolgozása megindult, de – teszi fel a szónoki kérdést: „Hol késnek a szerzetesrendek?” Válaszában kifejti, hogy a ciszterci rend „az előszó”, melyet ösztönöz „kegyeletes érzülete és hazafias törekvése”. Békefi Remig teljesítményét így foglalta össze: „Újabb levél e mű azon koszorúba, amelyet ifjú írónk buzgósa font rendjének, a hazafias ciszterci rendnek dicsőségére”.

A millenniumi ünnepek és megemlékezések hatalmas díszműveket szültek, az ünneplők tiszteletük lerovása mellett igyekeztek megörökíteni azt is, milyen szerepet töltek be az eltelt évszázadok alatt a magyar nemzet életében. Ennek a kettős feladatnak igyekezett eleget tenni az *Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci Rend* (Bp. 1896) című kötet, aminek a megszerkesztését az apát Békefi Remigre bízta. A szerkesztői munkán kívül három részben megírta *A ciszterci rend története Magyarországon* című fejezeteket is. Munkáinak szakmai elismertségét semmi sem példázza jobban annál, minthogy a Magyar Tudományos Akadémia 1896. május 15-én a Bölcsészeti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya Történettudományi Alosztályába levelező tagjai sorába választotta. Egyszerre érte ez a megtiszteltetés – többek között – Karácsonyi Jánossal, a nagyváradi szeminárium tanárával és Böhm Károllyal, a kolozsvári tudományegyetem professzorával. Székfoglaló felolvasását október 2-án, *A ciszterek középkori iskolázása Párizsban* címen tartotta meg.

A rendtörténeti kutatások terén újabb eredményeket ért el. A tervezett zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi ciszterci apátságok történetének következő, harmadik részeként *A pásztói apátság története I. kötet. 1190–1702*. 1898-ban jelent meg Budapesten. (A második kötet 1702–1814, a harmadik (oklevéltár) 1342–1812 közötti időhatárral, 1902-ben jelent meg.) Szakmai teljesítményére két adat: másfél évtizedes kutatómunkával 50 köz- és magánlevéltár anyagát kutatta és dolgozta fel munkájában. Világszemléletében, meggyőződésében egymást ki nem záró módon ötvöződött a katolicizmus egyetemlegessége és a hazafiság kizárólagossága: „A magyar ember és a ciszterci szerzetes nemes megnyugvása tölti el lelkemet azon gondolatra, hogy jelen művemet éppen a ciszterci Rend életének nyolcszázados emlékünnepe tehetem le a magyar tudomány kincses házába. Legyen ez is egyik tanúsága azon hűségnek, mellyel hazánkat és

Rendünket szolgáljuk!” A monográfia első lapjain olvashatjuk Szent Bernát jellemzését, amely egyik nekrológírója szerint Békefi Remigre is nagyon ráillik. A rendalapító és egyháztanító iránti tisztelete indíthatott el benne egy olyan lelki metamorfózist, melynek végén hasonlóságokat lehetett felfedezni magyarországi követője lelkületében.

Nagy ívű monostortörténeti tervezete nem fejeződött be, a zirci és a szentgotthárdi apátságok történetének megírása fontos egyetemi feladatai és az iskoláztatás történetének feldolgozása miatt elakadt. Szeretett rendjének történetét *A ciszterci Rend múltja Magyarországon* című tanulmányában elevenítette fel, amelyben az időközben eltelt 800 évről (1098–1898) kellett visszatekintenie. Láttató erővel elevenítette meg Szent Bernát személyét és munkálkodását, kit halálakor már 343 rendi kolostorban gyászoltak. Az eltelt évszázadok során alapítottak közül 25 szerzetesi és 4 apácakolostor létezésére éppen Békefi Remig kutatásai nyomán derült fény.

Az egyetemen egyre nagyobb tisztelet és szeretet vette körül. A legkiválóbb és egyben legszerencsésebb hallgatói alkották a művelődéstörténeti szemináriumok hallgatóságát. Tanítványait munkatársainak tekintette, dolgozataikat is megjelentette a *Művelődéstörténeti értekezések* több mint hetven dolgozatot közreadó sorozatában. Ilyen odaadó tanár-tanítvány viszonyra kevés példa akad. Ezek után nem csodálkozni való, hogy diákjai szeretett professzorukat Fra Angelico néven emlegették egymás között.

A tanár úrnak is sokat kellett tanulnia, legtöbbször önfejlesztés útján, amíg rátalált a feldolgozás, a közlés, a történetfeldolgozás megfelelő módozatára. Történetfilozófiai felfogásáról Pauler Gyuláról tartott emlékbeszédben hallhatunk. Ebben taglalta Pauler Gyula és Auguste Comte, a pozitívizmus megalapítója egymáshoz való viszonyulását. Kitetszenek Pauler és Békefi lelkületének rokon vonásai: a katolikus világszemlélet és a középkor szeretete. Innen adódik rokonszenve Comte pozitívizmusa iránt. „Állapítsa meg a történetíró az eseményt biztosan és kétségbevonhatatlanul. Ilyenekből, vagyis tényekből induljon ki és derítse ki a benső összefüggést és fejlődést. A történetíró feladata nem bírói, hanem előadói, vagyis nem ítél az események fölött, hanem kapcsolatukban és fejlődésükben előadja őket”.

A pásztói és pilisi apátság visszaállítása és az egri gimnázium rendi kézre való visszajuttatásának 100. évfordulójára alkalmából írta meg a *Hogyan lettek a ciszterciek tanítórenddé Magyarországon?* (Bp. 1902) című értekezését. Ezzel kapcsolatban emlékeztetnünk kell, hogy az apátságtörténetek megírásának félbemaradását Békefi Remig munkásságának egyik méltatója megsokasodott egyetemi feladataival és az iskoláztatás feldolgozásának előtérbe kerülésével magyarázza. Ugyanakkor megállapítható az is, több írásművében foglalkozott rendje és az oktatás kapcsolatával. Iskola- és oktatástörténeti publikációit felfoghatjuk rendtörténeti munkássága egyfajta folytatásaként, így tudott összhangot találni szerzetesi és tanári elhivatottsága – s a figyelmen kívül nem hagyható nemzeti elkötelezettsége – harmonikus megélésében. Művelődéstörténeti jellegű munkálkodása mindenképpen nagy érték, melynek jelentősebb eredményei kapcsán állapította meg Domanovszky Sándor, hogy „bennük úgy szólva az egész középkori magyar oktatás története fel van dolgozva”.

Az oktatástörténet témakörében megjelent legfontosabb művei az akadémiai pályatételül írt *Népoktatás története Magyarországon 1540-ig* (Bp. 1906) és annak társkötete, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig* (Bp. 1910). A 359 tételes oklevéltárat felvonultató népoktatás történetéről Imre Sándor, a kolozsvári református gimnázium tanára, a későbbi művelődéspolitikus írt könyvismertetést. Több kifogást is emelt a munkával kapcsolatban. Bírálata befolyásolhatta pedagógiai író foglalkozása és protestáns hite, vagyis szakmai és felekezeti elfogultsága. Békefi Remig kivételesen élt a válasz lehetőségével. Hiányolta az elvárható igazságszeretetet és jóindulatot s rámutatott, hogy „soraik felekezeti elfogultság sugalmazta”. Imre Sándor személyeskedő viszontválaszában kijelentette, hogy „jóakaratra pedig a bírálatban csak annyira van szükség, hogy ne legyen rosszakarat”.

Imre Sándor bírálataival azért foglalkoztunk ilyen behatóan, hogy rávilágítsunk, Békefi Remigtől távol állt felekezeti viszálkodássá tenni egy tudományos jellegű kérdést. Jó példa erre a kolozsvári református kollégium története tárgykörben megjelent háromkötetes munkáról írt recenziója. Szakmája és tárgyköre iránti példás elkötelezettségből feldolgozta és közreadta három református iskola, illetve főiskola törvényeit. A káptalani iskolák történetéről, az Oltványi-jutalommal kitüntetett pályaműről Erdélyi László egyetemi tanár írt ismertetést. Rámutatott, hogy Békefi Remig „igazi művelődéstörténésszé fejlődött”, aki „iskolát alapított” s ezért – fejezte be bírálata – „ő maga fogja fölépíteni az igazán tudományos nagy magyar művelődéstörténetet”.

Szerzetesrendje hazai történetének felelevenítésére és közreadására is lehetősége nyílt, méghozzá két díszmű megjelentetése kapcsán. A *Mátyás király emlékkönyv* (Bp. 1903) lapjain *Mátyás és a ciszterciek* címen értekezett. Méltatta a kiemelkedő reneszánsz uralkodó érdemeit rendje megerősítésében és újjászervezésében. A *Katholikus Magyarország* (Bp. 1902) kétkötetes albumban *A ciszterci-rend története Magyarországon* című összefoglaló tanulmánya olvasható. Ebben a második legrégebbi magyarországi szerzetesrend mindennapjait mutatta be és rendre közölte az eltelt évszázadok alatt bekövetkezett legfontosabb, renddel kapcsolatos történéseket.

Az elhivatottan végzett nagy forrásanyagot feltáró pozitívista módszerű munka, a középkor- és újkori magyar egyház- és oktatástörténet, a ciszterci rend és a magyarok külföldi iskolázásának kutatásában elért tudományos eredmények megérdemelten juttatták 1908. április 30-án a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai, a „halhatatlanok” közé. Székfoglaló előadása *A pécsi egyetem* címen hangzott el február 8-án. Az oktatás- és intézménytörténeti munkáról Sufflay Milán, a zágrábi egyetem tanára közölt ismertetést. Kiemelte, hogy a pécsi egyetem „a magyar művelődéstörténet legfontosabb fejezeteinek egyike”, amely egyik meggyőző igazolása annak, hogy „a magyar nemzet az európai fejlődéssel mindig lépést tartott”. Egy szinte beteljesültnek mondható egyetemi életpálya bontakozik ki előttünk. A tanárkollégák és a történész szakma részéről elismerés, a tanítványok felől tisztelet és szeretet áramlik felé. Békefi Remig, a tanári habitusú szerzetes ideálisnak mondható helyzetében ismét jelentkezett a Gondviselés, újabb fontos megbízatást tartogatva számára.

20 évig tartó kormányzás után 1911. július 11-én elhunyt Vajda Ödön Pál, a Boldogságos Szűz Máriáról nevezett zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi egyesült apátságok apátja, a Szent István-rend vitéze, a Lipót-rend lovagja, a Szent István Társulat alapító tagja, Zirc díszpolgára. A megüresedett apáti székben a rend tagjainak túlnyomó többsége – az érintett minden elhárító igyekezete ellenére – Békefi Remiget óhajtotta látni. Engednie kellett: „Személyi érdekemmel szemben rendtársaim a rendi érdeket tolták előtérbe. S nekem ez előtt meg kellett hajolnom. Én ebben Isten akaratát látom. Megyek tehát az általa kijelölt úton, hogy szeretett rendemet, amely engem felnevelt, nagy feladataiban előbbre vigyem és rendi testvéreim boldogságának növelésén közreműködjem” – írta egyik tanítványának.

Az 1911. szeptember 19-én lezajlott apátválasztás után két hónappal, november 21-én a király kinevezte, majd 1912. január 6-án hornburgi gróf Hornig Károly veszprémi püspök a 47. zirci apáttá avatta Békefi Remiget. Apáttá való kinevezés után lemondott tanári állásáról. 1912. május 15-én mégis megkapta a nyilvános rendes tanári címet és jelleget, hogy – Négyesy László búcsúbeszédében utalt rá – „megtartásával napod leáldoztáig tagja maradj karunknak”. Növendékeitől abban a hiszemben búcsúzott, hogy sírját majd remélhetően azzal a gondolattal fogják körülállni, hogy abban egy igazságos és jó tanár nyugszik. Tanítványai emlékkönyvben búcsúztak el tőle. A *Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére* (Bp. 1912) című kötetben rangos, lexikon-szócikké emelkedett szerzők írásai olvashatóak: Hóman Bálint, Domanovszky Sándor, Bártfai Szabó László, Iványi Béla, Miskolczi István és Dézsi Lajos. Békefi Remig tudományos munkásságának hatyúdala egy 14 oldalas kis füzet volt, *Orvosok, betegségek és gyógyítás Magyarországon az Árpádok korában* (Bp. 1912).

Az első világháborút lezáró, a magyarországi ciszterci rendet is érintő békeszerződés mérlegét így vonta meg Békefi Remig: „A nemzet sorsának mi ciszterciek is osztályosai vagyunk. [...] Birtokainkból Hontszántón 1600 kat. hold, Nyugat-Magyarországon 400 kat. hold veszett el”. Annak örvendhetett, hogy Pécs és Baja városa a magyar határok között maradt, így a rendi egység nem szenvedett csorbát. A magyarországi ciszterek határozott, meg nem alkuvó állhatatossága XV. Kelemen pápát is elismerésre készítette, melynek 1919. szeptember 12-én kiadott brévéjében adott hangot. A megváltozott történelmi viszonyok arra ösztönözték Békefi Remiget, hogy olyan önálló rendi szervezet kiépítésén munkálkodjon, mely csak a római generális apáttól függ. 1923. január 27-én, XI. Pius *Exstat in Hungaria* kezdetű brévéjével került sor a Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának elismertetésére, melynek Békefi prézes apátja lett.

A sok küzdelem és munka felemésztette amúgy is törékeny alkatát, betegeskedésre hajlamos szervezetét. 1924 tavaszán már betegen fogott hozzá a rendi kolostorok és gimnáziumok meglátogatásához. A vizitációs körutat Egerben fejezte be, mely átvitt értelemben is utolsó útja lett. Május 21-én hunyt el a történelmi Magyarország utolsó zirci apátjaként. Egri ravatalánál Négyesy László akadémikus, irodalomtörténész, zirci temetésén egykori tanítványa, gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter búcsúztatta. A szónokok nagyon találóan jellemezték, hagyták hátra emlékét: „megtetesült benne „a cisztercita gondolat a legteljesebb történelmi eszmeiséggel”. Olyan papi ember sejlik fel szavaik nyomán, aki egyesítette magában a tudós, a tanár és a szerzetes erényeit. Négyesy László költői tisztaságú búcsúszavaival fejezzük be ezt a mostani kis megemlékezést: „mikor tiszta lelked szárnyaira kel és a végtelenség kékjén át az örökkévalóság felé emelkedik, mégis, fájdalomunkban is, úgy érezzük, hogy nem válsz el tőlünk most sem egészen, lényed nagy része, mint tudomány és példa, mint termékenyítő erő itt marad közöttünk.”

Munkáit olvasva, így éljen a mi emlékezetünkben is.

Felhasznált irodalom

Bártfai Szabó László: Békefi Remig emlékezete. Bp., 1934.

Békefi Remig: A ciszterci Rend Múltja Magyarországon. In: A ciszterci Rend pécsi kath. főgymnasiumának 1897/98-iki iskolaévi Értesítője. Pécs, 1898. 1–24. p.

Csánki Dezső: Békefi Remig. 1858. augusztus 3. – 1924. május 22. In: *Századok*, 1924. 832–833. p.

Domanovszky Sándor: Békefi Remig r. tag emlékezete. Bp., 1935. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XII. köt. 11. sz.)

Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci rend. Szerk.: Békefi Remig. Bp., 1896.

Halász Piusz: A ciszterci lelkiesség. In: *Papi Lelkiesség*, 1942. 117–130. p.

Horváth Konstantin: Zirc története. Veszprém, 1930.

Négyesy László r. tag búcsúbeszéde Békefi Remig zirci apát, r. tag ravatalánál 1924. május 27-én. In: *Akadémiai Értesítő*, 1924. 1-6. füzet. 111–113. p.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_091-099.htm

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

Fekete József: A szervita rend története Makón

*A szervita rend magyarországi története feldolgozatlan hazánkban. A rendet Firenzében alapították 1233-ban. Hazánkban a nyugati világhoz képest kevesebb szerzetes irányzat működött, hisz alig érte el számuk a két tucatot. Bár a szervita rend nem tartozott a nagyobb rendek közé, azért 1644-től napjainkig jelen vannak a magyar egyháztörténetben. A szerviták 1644. december 7-én vonultak be Lajtaszékre,^[1] 1649-ben az osztrák határ közelében Lorettóban^[2] (ma Loretto Burgerlandban), majd a török kiűzése után Pesten **1686. július 2-án**, a következő évben Egerben, 1695-ben Fraknóban^[3] is rendházakat hoztak létre.*

Bár II. József három rendházukat (lorettoi, stotzingi és váti^[4]) is bezárta, de a rend ezt is túlélte. A fennmaradt másik három rendházban^[5] tovább tevékenykedtek, és az 1950-es feloszlásra már nyolc rendházuk^[6] volt. 1989-ben sikerült újjáalakulniuk, és jelenleg is működnek Egerben. A szervita nővérek még ennél is eredményesebbek voltak, a feloszláskor 18 helyen tevékenykedtek.^[7]

*A makói meglepedés a rend történetéből összesen bő 10 év, de jelentősége azért nagy, mert fontos próbálkozás volt az iskolaügyben és a tanya-pasztorációban. A tanyai lelki gondozásban 1947-ben újabb feladatokat vállaltak el: **Törökszentmiklóson**. A makói próbálkozás teljesen újszerű kezdeményezés volt a szervita rend életében, és ha nem lett volna feloszlítás, talán a rend arculatát is megváltoztatta volna. A szerviták a kegyhelyek gondozása mellett új lelkiséget és önkifejezési formát találtak, amely nagymértékben hozzájárult a rend gyors növekedéséhez is. Bár nem lettek tanító rend, de elvállalt feladataik színesebbé tették lelkiségüket, és a hazai szerzetesi mozgalmak között erősítették tekintélyüket.*

A rend az iskolaügybe 1940-ben kapcsolódott be, amikor Glattfelder Gyula^[8] csanádi püspök **Makón** a néhány évvel korábban a püspöki rezidenciából átalakított fiú-internátust szervita atyákra bízta, akik a helybeli kórházi lelkészséget is ellátták. A helyi prelátus plébános, dr. Csepregi Imre^[9] már korábban felvette a kapcsolatot a rend vezetőivel és szóbeli megállapodás született. A rend akkori vezetője, Marchi M. Cyrill^[10] tartományfőnök 1939. június 13-án levélben fordult a megyéspüspökhöz a letelepedés ügyében: „Úgy gondolom, hogy ezt annál is inkább kérhetjük, mert a letelepedéshez Nagyméltóságod jóindulatát már eddig is bírjuk, a Prelátus úrnak pedig már évek óta hangoztatott terve szerzetesek Makó városában való letelepítésel”^[11]

A csanádi püspök már június 20-án válaszolt és kifejti, hogy az ötletet „szimpatikusnak” tartja és a helyi plébános már ismételten szövelt neki és támogatja az ötletet, de kifejti aggályait is: „ebben a pillanatban még nem látom világosan, miképpen lehetne ott a kiküldendő rendtagok existenciáját biztosítani, miért is arra kérem Főtisztelendőségdet, hogy a letelepedés rendi feltételeit minden tekintetben körvonalazni [...] szíveskedjék. De mielőtt most bekívánt javaslatát kézhez venném, már előzetesen érdeklődnöm kell: vajon van-e a rendnek annyi, a magyar nyelvet kifogástalanul bíró tagja, hogy a makói ház felállítása és a mindenkori utánpótlás biztosítása nem fog akadályokba ütközni, mivel tudniuk kell, hogy a kb. 36 000 lakost számláló Makón másként, mint kifogástalan magyarsággal nem lehet boldogulni. [...] mert a többségében protestáns vallású lakosság erre a körülményre rendkívül felfigyel.”^[12] A rendtagok többsége ekkor már magyar volt, mégis élt az a beidegződés, hogy a szerviták többségében idegen ajkú szerzetesek. A tartományfőnök (rector provinciális^[13]) 1939. július 31-én válaszolt, és előterjesztette javaslatát. „Hajlandók vagyunk a Szent Gellért Konviktus épületében lévő úgynevezett püspöki kápolna lelkészi teendőit ellátni, amely állana a szentmisemondáson kívül a hívek gyóntatásában, vasárnaponkénti szentbeszéd tartásában, továbbá a Szent István kórház betegeinek lelki gondozásában (szentmisemondás, betegellátás,

nővérek lelki gondozása). Emellett teendőink közé sorozandónak véljük a hitoktatásban való részvételt (kereskedelmi iskola, polgári iskola), nemkülönben a Szent Gellért Konviktusban a tanuló ifjúság tanulmányi irányításában és felügyeletében való részvételt.” [14]

Az ellenszolgáltatás igénye a következő volt: a kórháztól kiutalandó lelkész járandósága, 75 pengő havonta. A polgári iskola és a felsőkereskedelmi iskola katolikus tanulói hitoktatása utáni, az intézettől kiutalt szokott tiszteletdíjak kb. évi 900 pengő, továbbá a konviktusban kifejtendő nevelői működésért az intézetben lakás és teljes ellátás.

A tartományfőnök kifejti még azt a reményét, hogy a fent említett feladatokon túl a rend tagjai bekapcsolódnak majd Makó város és környékének lelkipásztori gondozásába, nevelésébe és oktatásába. A nyelvi problémákkal kapcsolatban ugyancsak ezen levelében kifejti, hogy a rend tagjainak két személy kivételével „csupa magyar tagja van” és a makói ház felállítása és utánpótlása nem fog akadályokba ütközni. [15]

Az események ezután gyorsan peregtek, mert a megyéspüspök augusztus 17-én válaszolt a budapesti levélre Szegedről. Ez azért is érthető, mert szeptember már nagyon közel volt. A püspök kifejti, hajlandó a rend letelepedéséhez hozzájárulni és lényegében elfogadja a szerviták ajánlatát úgy, ahogy az előzőekben le lett fektetve, azzal a különbséggel, hogy a rend tagjait felkéri a tanyai lelkészi teendők elvégzésére is a helyi lelkészekkel egyetemben. [16] A rend vezetése ezt elfogadta, és a csanádi püspök augusztus 28-án írt levelében már azt kérte, hogy nevezzék meg azt a három rendtagot, akik oda kerülnek; ki lesz a házfőnök, és a házfőnökön kívül nevezzék meg azt az atyát, akit a makótanyai lelkészség vezetője gyanánt a vallás és közoktatási minisztériumnak bejelenthetnek. [17] A válasz augusztus 31-én megszületett, melynek értelmében szeptember 2-án a rendtagok elfoglalják működési helyüket. Az első szerzetesek a következők voltak: P. Angyán M. Fülöp [18] mint superior domus, [19] P. Német M. Alajos és P. Váry M. Bonajunkta. [20] A tanyai lelkészség vezetőjének a házfőnököt jelölték. A makói ház átvételénél a tartományfőnök és a rendi socius is megjelenik. [21] Még ezen a napon írt a püspök is egy megbízólevelet az új elöljárónak, Angyán Fülöpnek. Ezen levelében pontosan meghatározza a feladatokat. A feladatok pontjai nem változtak, csak a negyedik pontban pontosítják a tanyai pasztoráció részleteit. „A rend tagjainak részt kell venni a makói-tanyai lelkészi teendők elvégzésében az ottani lelkészekkel történt megállapodás keretei között. [...] felkérem a makói preláthus-plébános urat, mint kerületi esperest, hogy a tanyai kiszállásokra nézve programot készíteni s azt Tisztelendőségeddel mihez tartás végett közölni szíveskedjen. Ugyancsak ő fog gondoskodni a kiszálláshoz szükséges fuvarok rendelkezésre bocsátásáról is. [...] szeptember 1-i hatállyal tisztelendőségedet makótanyai lelkésznek a szükséges joghatósággal és felhatalmazásokkal ezennel kinevezem. [...] Ezért a munkáért Tisztelendőséged megkapja majd a makótanyai lelkészt megillető havi 90 pengő és 67 filléres u.n. kongruát.” Angyán ezen megbízólevele tartalmazza még a pontos jövedelemmegoszlást is, mely értelmében a kórháztól évi 840, a kereskedelmi és polgári iskolától legalább évi 880, és a tanyalelkészségért évi 1088 pengő anyagi juttatás éri a rendet, ami évente körülbelül 2800 pengőt tesz ki. Cserébe elvárja, hogy a fenti feladatokon túl a Bajza utcai állami elemi iskola heti 6 hittanóráját is vegyék át, továbbá a városhoz közel eső tanyai iskolákban (igási ugar, járandósziel, rákosi járandósziel, dáli rész) szintén a rendelkezésre álló óraszámban a szervita atyák lesznek kötelesek majd tanítani. A többi tanyasi iskolákban pedig a hitoktatást fogják a kerületi esperes irányításával ellenőrizni; ennek fuvarjairól az esperes köteles gondoskodni. [22] A *Makói Katolikus Tudósító* 1939. szeptember 15. megjelent VIII. évfolyam 15-16. számában beszámol a szerviták letelepedéséről. A 177. oldalon a házfőnök köszönti a helyi híveket, egyben közli a miserendet. Vasár- és ünnepnapokon 8 és 9 óra. Délután fél 7-kor litánia és előtte szentbeszéd. Hétköznapokon: 6, 7 és fél 8 óra. A gyóntatás folyamatosan történik, az atyák misék után is rendelkezésre állnak. Szeptember 17-ét megelőzőleg háromnapos ájtatosságot tartanak a fájdalmas szűzanya tiszteletére.

A rend itteni működése sikeresnek mondható. A szerzetesek tevékenysége színesítette a helyi hitéletet. A konviktusi munka emelte a rend hírnevét és megbecsültségét. 1941 június 11-én az újonnan megválasztott P. Héder M. László^[23] tartományfőnök azzal fordult a megyéspüspökhöz, hogy a rend nem csak nevelői munkát akar végezni az internátusban, de annak vezetését és fenntartását is készséggel átvinné. Erre azért került sor, mert a helyi esperes a kereskedelmi iskola hitoktatását egyházmegyés papra bízta a szerviták helyett. Az internátus lakóiból kerültek ki a kereskedelmi iskola és a gimnázium tanulói, így a szerviták már nem tanították volna a nevelőintézetük lakóit. Ez a változtatás érzékenyen érintette a rendet, mert bár kárpótlásul két iskolai hittanári állást is kaptak volna, azok csak elemi iskolák lettek volna, és ez erkölcsi veszteséget jelentett. *„Legyen szabad erre azt megjegyezmem, hogy mikor Makóra mentünk, kegyelmes Uram bízta reánk ezt a két hitoktatást, mivel mint azt említeni kegyeskedett, az internátus növendékeinek lelki gondozása azon esetben lesz teljes, ha a Páterek azon iskolákban tanítanak melyeket az internisták látogatják. A Prelátus úr által felajánlott 2 hitoktatás egyben vasárnapi misemondás kötelezettségével is járna. Tekintettel a távolságokra, sajnos ezen helyek vállalása esetén nem tudnánk a kápolnában, internátusban és a kórházban vállalt kötelezettségeknek eleget tenni. Ha az egyik hitoktatást vállalnunk is kellene, kérem a kegyelmes Urat, hogy legalább a kereskedelmi iskolát számunkra fenntartani kegyeskedjen.”*^[24] Ezen kívül a tartományfőnök még a helyi prelátus-plébánoshoz is fordult, hogy a problémát megoldja, mert kiderült, az internátust 25 000 pengő terheli. Kérte ezért a tartományfőnök, hogy a makói egyházközség vegyen át valamit ebből a teherből, mert a rend anyagi helyzete rendkívül rossz. *„Tartományunk egyedüli vagyona, ami jövedelmet hoz, csak a pesti bérház, s ennek jövedelméből tartjuk el kispapjainkat s ez fedezi (már ahogy fedezi...) a tartomány összes terheit, így jelenleg minden jóakarattal sem lehetséges az internátus átadásával járó összes terheket magunkra vállalni.”*^[25]

Szintén ebben a levélben is kifejti a rendet ért sérelmet a kereskedelmi iskola elvesztése ügyében, visszaszerzéséért még egyéb feladatok vállalását is felajánlja. A plébános az egyházközség nevében július 18-án válaszolt. A plébános kifejti, hogy a Szent Gellért konviktustól az egyházközség nem szakad el akkor sem, ha azt a szervita atyákra bízta. A teherrel átveendő házon lévő kölcsönt nem kell azonnal kifizetni, és a képviselőtestület tagjai továbbra is részt kérnek az irányításból. Ezt a szándékukat azzal indokolják, hogy ha egyházközség áll a konviktus mögött, az esetben nem kell több ezer pengőt adóként befizetni. A felszerelést és a bútorokat úgy adnák csak át, ha azoknak értéke erejéig az egyházközség papi hivatásra készülő gimnáziumi tanulókat küldene a konviktusba és ezeket az intézet látná el mint bentlakókat. A felügyelő-bizottság beavatkozásától nem kell félniük, mert az nem befolyásolja a vezetést.

A tartományfőnök június 24-én válaszolt. Ilyen feltételek mellett nem csoda, ha a rendi vezetés nem tudott dönteni, és csak egy évre vállalta el a konviktus vezetését. *„Tehát minden szerződés nélkül megpróbálnánk egy évre, mint lehet a konviktust működtetni. [...] Az adókedvezmény elnyerése talán nekünk még inkább sikerülne, mert kolduló rend vagyunk, s mint ilyenek, szorosabb értelemben vagyunk persona morálisnak nevezhetőek, mint az egyházközség, tehát adókedvezményre annál inkább számíthatunk.”* Szintén ebben a levélben fejti ki felháborodását a tartományfőnök az kereskedelmi iskola elvesztéséért. *A gimnáziumot sohase kérte a rend, mert az mindenhol elterjedt szokás, hogy az egyházmegyei papság feladata és privilégiuma, de a másik középiskola hitoktatói állásának elvesztése felháborító.* *„Nem szeretnénk azonban lemondani a kereskedelmi iskola hitoktatásáról. Ezt valahogy a rendünk becsülete is megkívánja. Ha valami baj, súlyos hiba, vagy hozza nem értés történt volna az illető Páter részéről akkor azt kérném tudomásomra hozni, hogy intézkedhessem. [...] Mindkét iskoláról való lemondásunkat annál is inkább ellenzem, mert ennek az a látszata lenne (ha nem is Makón, de máshol biztosan), mintha a szervita atyák csak elemi iskolák vezetésére lennének alkalmasak, felsőbbekre azonban már nem. Ezt pedig semmi körülmények között nem engedhetem. Pátereink itt Pesten is elismeréssel állják meg helyüket a középiskolákban. Rendtagjaink képesítésére mindig nagy gondot fordítottunk, így nyugodtan ki merem őket állítani bárhol.”*^[26] *A két hitoktatói állás elvesztése és az amúgy csak 2400 pengős évi juttatás helyett így csak 1200 pengőt kapnának a rendtagok, igaz a konviktusi igazgatói szék még évi 1200 pengő illetményt jelent a rendnek, de az internátus vezetése egy páttert teljesen lefoglalna. A döntést az illetékes megyéspüspök hozta meg. 1941. június 23-án írt levelében a*

fiúnevelő internátust teljesen a rendre kívánja bízni, azonban sem a kápolnát, sem pedig az épületet nem adja tulajdonul. Arra hivatkozik, hogy a főkegyúri hozzájárulás nélkül ez nem lehetséges, annak elintézése komplikált, és a rendet is megkíméli a tetemes illeték kifizetésétől. A rendnek így is rendelkezésére bocsátja az épületet és a kápolnát. Az összes beosztásban a prelátus plébános véleményét osztja.[27] A rend ezért a püspökkel is csak az ideiglenes, egy éves próbaidőt kéri, de levelükre már csak a püspöki helynök válaszol, mert a megyéspüspök már szabadságát tölti. A püspök hozzájárul, hogy a konviktust csak egy év próbaidőre vegye át a rend különösebb elköteleződés nélkül. Ugyancsak kijelenti, hogy biztosítani kívánja számukra a kórházi lelkészséget és az Almási és Bajza utcai állami elemi iskolák hitoktatói állását.[28]

A konviktus vezetése a próbaév alatt sikeresnek bizonyult. A rend tartományi tanácsülésén elfogadták, hogy még hátrányos feltételekkel is, de elvállalják az intézmény vezetését. Az a döntés született, hogy a rend püspöki hozzájárulás esetén véglegesen is átveszi a konviktus vezetését. Ingatlanait megveszik, és anyagi megterhelését átvállalják. Cserébe viszont a rend azt kéri, hogy a püspöki nyaraló eddig fenntartott részét, amit már szóban amúgy is P. Ángyán Fülöpnek odaígértek, kapja meg a rend örökös használatra, hogy az internátus eddigi szűkös elhelyezése kibővíüljön, és a rend is egy újabb papot küldhessen, aki szintén bekapcsolódhatna a helyi munkába és lelkipásztori szolgálatba. Kérte még a rend vezetése, hogy az adósságvállalások fejében legalább a kollégium belső berendezése kerüljön ingyen a rend birtokába.[29]

A püspöki főhatóság 1717. számú leiratában közölte a plébániával, hogy a konviktust át akarja adni a rendnek. A makói egyházközség felügyelő bizottsága ez ügyben tanácskozott, és a bizottság kifejtette véleményét. A plébános 1942. október 23-án az egyházmegyei hatósághoz eljuttatta. A véleményük továbbra is az, hogy a felügyelő-bizottságot fenn akarják tartani az adókedvezményre hivatkozva, és a 13 ezer pengőt érő felszerelés fejében a rend kötelezze magát, hogy 15 éven keresztül 1 bentlakó diákot ingyen tartsanak el az intézetben. A felügyelő szerv csak névleges lesz, és csak segíteni fog, de belső kérdésekbe nem fog beavatkozni. Szintén fontos még a bizottság a Rosztóczy-féle ház megvétele miatti kölcsön törlesztése miatt.[30]

A megyéspüspök október 30-án lényegében megint a plébános és a Szent Gellért felügyelő bizottságának október 22-én tartott rendkívüli ülésének határozatait fogadta el.[31] A rend ennek ellenére kitaróan tovább folytatta kísérleteit a konviktus teljes tulajdonjogának megszerzése végett. A következő évben az itt működő szervita atyák számát négyre emelték, és sikerült az egyházközségnél kivívniuk egy olyan megállapodást, melynek értelmében a rend tulajdonába adják át a konviktust és az úgynevezett Rosztóczy-féle kisebb ház tulajdonjogát azzal a feltétellel, hogy az ingatlan vételárának felét a rend azonnal kifizeti, a másik részét meg letörleszti. Tehát az ingatlan püspöki törzsvagyonhoz nem tartozó része szervita tulajdonba megy át. Cserébe a rend még egy papi pályára készülő gimnazistát ingyen tart el és taníttat. A megyéspüspök a próbálkozásokat is keresztülhúzta a 666/1943. számú leiratában. A megállapodást nem hagyta jóvá. Indoklása a következő: A makói egyházközség már a múltban is minden ingatlanát eladta, és éppen ezért kellett örülni az egyházközség azon vállalkozásának, amikor az internátus létesítése alkalmával új ingatlan szerzését is megkísérelte. Másodsorban „az egyházmegye várható területi megnövekedése indokoltá teszi a papi létszám növelését is, ami pedig csak úgy valósítható meg, ha már a középiskolában felkaroljuk a papi pályára készülő diákokat. Márpedig ilyen konviktusunk az egész egyházmegyében a Makóin kívül nincsen.[32]

Szintén ezen leiratban van, hogy a prelátus-plébános urat utasítják a rend által lefizetett vételár részletnek azonnali visszafizetésére, ha ezt nem tudja megtenni, akkor az egyházmegyei hatóság fogja azt visszafizetni. A rend továbbra is vezetheti a konviktust, azzal a kötelezettséggel, hogy az ingatlanokat karbantartja, és örökbérbe megkapja, de az eddigi egy helyett összesen három papi pályára készülő gimnazistáról gondoskodik. A levelet a püspöki helytartó írta alá. A helyi egyházközség nevében a prépost-plébános is megírja a rend vezetésének a püspökség álláspontját. A 12.500 pengős vételár visszafizetéséről az egyházközség március 29-én gondoskodott. A plébános kifejezi sajnálatát, de jóindulatát is kifejezi. „Abban a

meggyőződésben élek, hogy így sem változik a lényeg a Konviktus átvételére nézve. [...] Az itteni egyházközségnek egyedüli törekvése kezére járni a rendnek, hogy itteni működésével bekapcsolódva az ifjúság nevelésébe, hagyományos erényei ragyogtatásával használjon a rend az egyház ügyének.”[33]

A helyi plébános a kezdetekben igen kemény feltételeket szabott, a szervita atyák működése azonban meglágyította, és kezdte elfogadni a rend feltételeit is. A szerviták és a helyi egyházi vezetés kapcsolata így pozitívan rendeződött, és egyre szívélyesebbé vált. A hitközség életét sikerült felrázniuk, és bár a múltban a hitközség minden ingatlanát elvesztette, a szerviták ötletei révén és egy új cél érdekében sikerült a híveket mozgósítani. Ez a cél a kápolna bővítése lett. A makói prelátnak-plébános május 19-én azzal a kérelemmel fordult a püspökséghez, hogy a kápolna kibővítését fele részben rendi pénzből elvégezhessék. A szerviták segítségével az egyházközségnek sikerült összegyűjtenie sorsjátékokból és különféle gyűjtésekből 15 000 pengőt, amit a rend még 15 000 pengővel kiegészített, hogy a konviktusnak rendezett nagy kápolnát építsenek a volt nyaralói kápolna helyett. A püspök 1314-1943 számú leírataiban azzal a kérdéssel fordult a rend vezetéséhez, hogy ha valamilyen oknál fogva elhagynák Makót, nem fognak-e követelést támasztani az egyházmegye felé. A püspökség kifejti, hogy a kápolna egyházmegyei tulajdon, amit a rendnek csak örök használatra engedtek át. A főhatóság ezért csak úgy engedélyezi az építkezést, ha a rend kijelenti, esetleges távozása esetén kártérítésre nem tart igényt.[34]

A rend ezt elfogadta, így még a nyáron el is készült az új kápolna, amely a szomszédos középiskola ünnepi szentmiséinek is otthont tudott adni. A szerviták 1944-ben Krasznai Lajos[35] szobrászművésztől 12 000 pengőért megrendeltek egy művészi, életnagyságú, carrarai márványból faragott Pieta szobrot, amit a főoltár mögött állítottak fel.[36] *A háború miatt sok minden csúszott, de szerencsére a harcok a makói konviktusban károkat nem okoztak. A rend itteni közössége jól gazdálkodott, egy adakozónak köszönhetően egy Budapest Krisztina körúti házrészét is szerzett, amit 1945. augusztus 5-i megbeszélésen a pesti háznak adományoznak az ottani károk kijavításának fedezésére. Ugyancsak kérték a rendi vezetést Erdősi Jánosnak a harmad-rendbe való felvételére, aki már három éve kiemelkedően dolgozott a konviktusban.*[37]

1947. július 3-án került Makóra P. dr. Póka M. Elek,[38] aki a házfőnök lett. A kollégium lakóinak száma 80-85 fő körül mozgott. Ekkor már a konyhát a szervita nővérek látták el; három nővér dolgozott itt. Elek atya fennmaradt visszaemlékezésében olvasható, hogy komoly élelmezési és fűtőanyag-gondokkal küszködtek. A város vezetése segítő szándékkal volt irányukba, az élelmezésért felelős vezető az amerikai segélycsomagokból bőségesen adott a konviktusnak. A város pénzügyi osztályának vezetője is segített 1500 forinttal, ami akkor nagyon jól jött. Az internátus havi díja 150 Ft plusz 1 kiló zsír és 5 kiló liszt volt. Ezért még szaktanári korrepetálást is biztosítani tudtak. Közben háromról már ötre emelték az ösztöndíjasok számát, akik ingyen ellátásban részesültek, 10 másik tanulót pedig a rászorultság alapján feláron neveltek. P. Póka M. Elek atya áprilisban lemondott, Törökzentmiklósra ment át. Emlékiratában kiemeli, hogy Erdélyi M. Ferenc[39] atya gyönyörűvé varázsolta a kápolnát. Új színes üvegablakok is kerültek a kápolnába, és mivel az a város közepén volt, a helyi értelmiség találkozóhelye is lett. Elek atya távozása után Bonajunkta atya lett az előjáró. A konviktus vezetését P. Váry M. Bonajunkta vette át, amikor az adósság már 30 000 Ft volt, de ezt sikerült kiegyenlíteni. Az adósság rendezésében segített Ángyán M. Fülöp is, aki tartományfőnök lett, és 5000 forintot küldött. Egy lelkigyakorlat tartása után is befolyt 1000 Ft, illetve apróbb bevételek segítségével és a termény Pesten történő értékesítésével sikerült az adósságokat felszámolni.[40]

A következő év a tragédiák sorának kezdete. 1948 az egyházi iskolák államosítása. A jegyzőkönyv felvétele augusztus 28-án a konviktusban (Szabadság tér 14.) történt az 1948. évi XXXIII. törvénycikk alapján államosított iskolákkal, tanulóotthonokkal egybeépített egyházi épületek megosztása ügyében. Az állami kiküldötteket dr. Borbély Gyula tanügyi titkár vezette. A rend részéről P. Váry M. Bonajunkta, az egyházközség részéről dr. Csepregi Imre pápai prelátnak, a Csanádi püspökség részéről dr. Édenburg Andor ügyvéd volt jelen. A bizottság a konviktus és a hozzá tartozó összes épületet és telekrészleteket megtekintette,

és a telek nagy részét állami tulajdonba vette. Az épület megosztása a következők szerint történt.: „Az internátusi épület és az altiszti lakás melléképülete állami tulajdonba kerül. A kápolna felőli részen a határvonalat képezi a kápolna és a legszélső hálóterem közös válaszfala, majd az udvari főfal úgy, hogy a kórus feljáró felé vezető ajtaja lezárandó, azonban a rend tagjai részére a rendházból a folyosón keresztül a kápolnába biztosítandó az átjárás szorgalmi jog kikötésével. A gimnázium felőli oldalon az internátus és a rendház között a közös határvonalat az internátus épületének a tűzfala képezi.”^[41] Szintén itt rendelkeznek a közös létesítményekről, mint vízvezeték berendezések, melyeknek üzemeltetője az állam lett, a karbantartási és javítási költségek 40 %-ban az egyházat, 60 %-ban az államot terhelik. A konyha felszereléseit is állami tulajdonba vették. A püspökség jogi képviselője talált néhány kiskaput, melynek alapján kérvényt nyújtottak be a miniszternek. A kifogások miatt az újabb jegyzőkönyvet november 6-án terjesztették fel, és a rendtagok számára még kedvezőtlenebb feltételekkel. A következő évben már menniük is kellett az úgynevezett Népi Kollégiumból. 1949. november 6-án felvett jegyzőkönyv alapján csak néhány bútort és személyes tárgyat vihettek magukkal. A szervita rend képviseletében P. Angyán M. Fülöp tartományfőnök és P. Váry kijelenték, hogy az említett épületrészek és a bennük lévő ingóságok az államosítás alkalmával „tévesen maradtak a Szervita-rend tulajdonában” nem felel meg a valóságnak. E megállapítás ellen tiltakozásukat fejezték ki.^[42] A szervitákat így teljesen kitiltották a konviktus területéről, pedig a kápolnában és a környék templomaiban még működtek. A helyi prelátus-plébános másnap levelet írt P. Angyán M. Fülöpnek és felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a megosztás után a népi kollégiumi ügyosztálynak nincs joga az atyák szolgálati lakásául kijelölt részzel rendelkezni, mert az ottani templomban szolgálatot teljesítő lelkészeknek éppen a 6000/1948. Korm. sz. rendelet értelmében joguk maradt ott lakni. A prelátus-plébános véleménye szerint a terjeszkedés egyéni eljárásra vall.^[43] A makói egyházközség kérelmet adott be a polgármesteri hivatalhoz a szervita atyák lakása ügyében, hogy azok átköltözhesse a görög katolikus egyház tulajdonát képező Dózsa György utca 25. szám alatti segédlelkésszi lakásba. A polgármester határozatában kijelenti, a kiutalandó lakásra a hivatalnak, mint lakásügyi hatóságnak igénybevételi joga nincs, mert az szolgálati lakás, így a beköltözést csupán jóváhagyólag tudomásul veszi.^[44] A szerviták működését így lassan ellehetetlenítették. A következő év nyarán a rendeket felszámolták. Az új püspök a makói működésért cserébe az 1998/1950. számú leiratában kéri a rendet, hogy sürgősen terjesszék elő azon atyák neveit, akiket a csanádi egyházmegye szolgálatába ajánlanak. Az átveendő szerzetesek a régi működési helyeikre nem térhetnek vissza, hanem más helyeken kell majd tevékenykedniük. A megnevezendő atyák 60 éven aluliak legyenek és egészségesek, mert a betegek és az idősek ellátására ígéret történt.^[45] Ezzel a szerviták nagy reményű kezdeményezésének Makón vége szakadt.

Jegyzetek:

[1] Lajtaszék (Stotzing): falu a mai Ausztriában Burgenland tartományban a Kismartoni járásban. Templomát és kolostorát 1594-ben alapították. 1683-ban a török lerombolta. 1713-ban közelében egy 1640-ben készült elrejtett Mária-szobrot találtak, azon a helyen épült a 18. században a Megtalálás Kápolnája. A szobor az új 1743-45 közt épült templom főoltárára került mint kegyszobor. Korábban búcsújáráhely volt.

[2] Lorettom (németül Loretto): falu a mai Ausztriában Burgenland (magyarul Várvidék) tartományban, a kismartoni járásban. Kegyszobrát akkori kegyura, Stotzingeni Rudolf hozta a olaszországi Lorettoból 1644-ben, mint az ottani kegyszobor másolatát. Kegytemplomát és szervita kolostorát Nádasdy Ferenc kezdte el építeni 1651-ben. 1683-ban a török elpusztította, majd 1707-ben Eszterházy Pál herceg építtette újjá. A szobor Fraknóban vészelt át a törökdúlást. 1945-ben a kolostort teljesen feldúlták és kifosztották; csak az 1960-as években állították helyre.

[3] Fraknó (németül 1972-ig Forchtenau, ma Forchtenstein): falu a mai Ausztriában Burgenland tartományban, a nagymartoni járásban. Szervita kolostora 1692-1704 között épült, 1982-óta egyházmegyei tulajdon.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_100-112.htm

[4] Vát: község Vas megyében, a szombathelyi kistérségben. Kegyhelye több, mint 300 éves zarándokhely, templomát 1720-ban Nádasdy Tamás építtette, majd 1734-ben szervitákat telepítettek ide. Kolostor is épült a templom mellé, melyet 1788-ban II. József rendeletére a szerviták elhagytak. A kolostort később lebontották, a kegytemplom azonban megmaradt 1945-ben szentélyét újjáépítették.

[5] Pest, Eger, Fraknó.

[6] Pest, Eger, Fraknó, Máriaremete, Makó, Törökszentmiklós, Sur-Csatka, Makkosmária.

[7] A nővérek Rákosszentmihályon elemi iskolát és internátust, Feldebrőn óvodát és elemi, Budapesten a Nefelejcs utcában óvodát és napközi otthont, Kondoroson és Győrött óvodát és elemiit vezettek. Kőszegen saját házukban tartottak fenn óvodát és napközi otthont; itt állami intézetben élő árvákkal is foglalkoztak. *Mezőkövesden óvodát, szabászati iskolát és gyermekotthont tartottak fenn.* Zárdájuk volt még Egerben, Makón, és plébániákon is szolgáltak.

[8] **Glattfelder Gyula (1874–1943): csanádi püspök.** 1896-ban szentelték pappá, hitoktató, majd központi papnevelő intézeti tanulmányi felügyelő. 1900-ban megalapította a Szt. Imre Kollégiumot. 1901-től 1906-ig az *Örökimádás* c. folyóirat szerkesztője. 1909-től a budapesti egyetemen a hitszónoklat tanára, 1911-től csanádi püspök. 1923-ban székhelyét Temesvárról Szegedre helyezte, ahol több egyházi intézményt (Szt. Imre Kollégium, tanítóképző, papnevelde) létesített. 1927-től a felsőház tagja. Az Actio Catholica elnöke. 1942-ben kalocsai érseki kinevezést kapott, székhelyét azonban betegsége miatt nem foglalhatta el, s 1943-ban az érsekségről lemondott, megtartva az érsek-püspöki címet.

[9] Csepregi Imre (1876–1954): pápai prelátus, lapszerkesztő. Makó története a kezdetektől 1849-ig. Szerk.: Blazovich László. Makó, 1993.

[10] Marchi M. Cyril (1885–1957) szervita házfőnök nevéhez fűződik a Szervita Nővérek Magyar Kongregációjának megalapítása (Szűz Mária Szolgálóleányai) 1922-ben. Ld.: Három évtized története életrajzokban. Szerk.: Gellért Imre – Madarász Elemér. Bp., é.n. [1932.] 615. p.

[11] Egri rendi levéltár (továbbiakban: ERL.) Személyi karton: Marchi M. Cyrill levelének copijája. 1939. június 13.

[12] ERL. Személyi karton. A csanádi püspök 1633/1939. sz. levele Marchi M. Cyrillnek. Szeged 1939. június 20.

[13] 1947. május 16-án lett a magyar tartomány teljesen önálló, ezért nem provinciális, csak rector provinciális irányította a rendet, mert a provinciális Bécsben volt. A magyar tartomány részleges önállóságot élvezett.

[14] ERL. Személyi karton. Marchi M. Cyrill 133/1939. sz. levele. Budapest, 1939. június 31.

[15] Uo.

[16] ERL. Személyi karton: A csanádi püspök 1633-1/1939. sz. levele Marchi M. Cyrillnek. Szeged, 1939. augusztus 17.

[17] ERL. Személyi karton: A csanádi püspök 1633-2/1939. sz. levele Marchi M. Cyrillnek. Szeged, 1939. augusztus 28.

[18] Ángyán M.[ária] Fülöp születési néven: Ángyán Sándor (1904–1950): apja Ángyán József, anyja Szilágyi Mária. Makón a Csanádvezér téri Fájdalmas Anya templomigazgatóság lelkesze 1939-1944 között. 1947-től szervita tartományfőnök. 1950-ben disszidált Rómába, és ott nyolc napon belül szívszélhűdésben meghalt.

[19] A házfőnököket priornak hívták, de amíg Róma által nem véglegesített a letelepedés addig nem beszélhetünk önálló közösségről, így az csak egy priorság alá tartozó közösség. Priorság 1940-től lesz.

[20] Váry M. Bonajunkta (1912-1999): a feloszlítás után Makkosmárián tevékenykedett, majd Pesten segédlelkészkedett, és a feloszlított nővéreknek misézett haláláig.

[21] ERL. Személyi karton: Marchi M. Cyrill 137/1939. sz. levele. Budapest, 1939. augusztus 31.

[22] ERL. Makói karton: A csanádi püspök 1633-1-hez/1939. sz. levele Ángyán M. Fülöpnek. Szeged, 1939. augusztus 31.

egyhaztortenereti_szemle_2007_02_100-112.htm

[23] Héder M.[ária] László Sándor OSM (1908-1982): tartományfőnök. – 1927-ben lépett a rendbe. A noviciátust Monte Bericóban (Itália), a teológiát Rómában végezte, ahol 1934-ben pappá szentelték. 1935: Egerben, 1938: Máriaremetén noviciusmester. 1939-ban meghívták Rómába morális tanárnak. 1941-ben tartományfőnökké választották. 1947-ben mint tanácsadó ismét Rómába ment, ahol tanár és gondnok. Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István. Bp., 1993. 88. p.

[24] ERL. Makói karton: Héder M. László levele a csanádi püspöknek. Budapest, 1941. július 11.

[25] ERL. Makói karton: Héder M. László levele Csepregi Imre plébánosnak. Budapest, 1941. július 14.

[26] ERL. Makói karton: Héder M. László levele Csepregi Imre plébánosnak. Budapest, 1941. július 24.

[27] ERL. Makói karton: A csanádi püspök 1575/1941. sz. levele Héder M. Lászlónak. Szeged, 1941. június 23.

[28] ERL. Makói karton: A csanádi püspöki helynök 1575/1941. sz. levele Héder M. Lászlónak. Szeged, 1941. július 17.

[29] ERL. Makói karton: Héder M. László levele a csanádi püspöknek. Budapest, 1942. június 18.

[30] ERL. Makói karton: Csepregi Imre plébános 1565/1942. sz. levelének másolata. Makó, 1942. október 23.

[31] ERL. Makói karton: A csanádi püspök 1717/1942. sz. levele Héder M. Lászlónak. Szeged 1942. október 30.

[32] ERL. Makói karton: A csanádi püspök 666/1943. sz. levele Héder M. Lászlónak. Szeged 1943. március 23.

[33] ERL. Makói karton: Csepregi Imre plébános 651/1943. sz. levelének másolata. Makó 1943. március 29.

[34] ERL. Makói karton: A csanádi püspök 1314/1943. sz. levele a rendi vezetésnek. Szeged, 1943. május 21.

[35] Krasznai (1934-ig Krausz) Lajos (1884–1965): szobrász.

[36] ERL. Makói karton: Krasznai Lajos „Költségvetés és megrendelési kötlével”. Budapest, 1944. augusztus 3. A teljesítés is itt van feltüntetve: október 4. Az árajánlat a csomagolást és a szállítási költségeket nem tartalmazza.

[37] ERL. Makói karton: A makói szerviták levele a tartományfőnöknek. Makó, 1945. augusztus 7.

[38] Póka M. Elek (1914-1989): a felosztatás Törökszentmiklóson érte, az Egri Főegyházmegyébe vették át. 1987-ben ment nyugdíjba és Gyöngyösön telepedett le. A rend újjáalakulásakor az egri rendházba tért vissza, de hamarosan meghalt.

[39] Erdélyi M. *Ferenc (1912-?)*: *a rend felosztatásakor nem vették át egyházmegyei szolgálatba, kilépett, megnősült, de házasságát egyházilag rendezte.*

[40] ERL. személyi karton: Póka M. Elek visszaemlékezése az egri rendházban. (Évszám nélkül.)

[41] ERL. Makói karton: Jegyzőkönyv. Makó 1948. augusztus 28.

[42] ERL. Makói karton: Jegyzőkönyv. Makó, 1949. március 3.

[43] ERL. Makói karton: Csepregi Imre plébános levele P. Ángyánnak. Makó, 1949. március 4.

[44] ERL. Makói karton: Csepregi Imre plébános 2975/1949. sz. kérvénye a polg. hivatalhoz. Makó, 1949. március 4.

[45] ERL. Makói karton: Hamvas András csanádi püspök levele a tartományfőnökségnek. Szeged, 1950. augusztus 28. (A levél stencil formanyomtatvány és csak az adatokat gépelték be. Ugyanez a levél ment ki minden rend vezetőjének.)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

Hollósi Gábor: A debreceni Jog- és Államtudományi Kar Egyházzogi Tanszékének története (1914-1949)

A debreceni egyházzogi tanszék működése a 20. század első felében két szempontból is jelentős, egyrészt, mert itt protestáns egyházjogot adtak elő, másrészt a szerep miatt, melyet a református lelkészképzésben betölt. Mindezt csak aláhúzza, hogy 1934-ben, amikor a takarékosági intézkedések keretében a miniszter a jogtörténeti és az egyházzogi tanszék összevonását javasolta, a kar – részben a teológus professzorok tiltakozására – a kereskedelmi- és váltójogi tanszékét inkább megszüntetni hagyta, mintsem az egyházjog oktatását veszélybe sodorja. A tanulmány elkészítéséhez a jogi kar egykorú jegyzőkönyveit, a rektori hivatal iktatott iratait, a korabeli tanrendekeket, az egyetem évkönyveit és almanachjait, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vonatkozó anyagát használtam, ezek megtalálhatóak a Hajdú-Bihar Megyei és az Országos Levéltárban, a Debreceni Egyetemi könyvtárban és kéziratárban.

A tanárok

Az egyházjognak 1949-ig egy professzora volt Debrecenben: *Szentpéteri Kun Béla* (ny. r. t. 1914. aug. 26. – nyug. 1946. dec. 1.) 1914-ben a helyi jogakadémiáról került át az egyetemre.[1] Ennek alapításában 1907-es tervzetével személyesen is részt vett, a főbb eseményeket később memoárban rögzítette.[2] 32 év alatt számos pozíciót töltött be. Az egyetemi diákjóléti bizottságnak és a gazdasági bizottságnak is volt elnöke, a kart a Mensa Academica felügyelő bizottságában és a testnevelési bizottságban képviselte, tagja volt az Országos Felsőoktatási Tanácsnak és az Országos Ösztöndíjtanácsnak, a kari tandíjkezdvezményi bizottságnak és a felvidéki tanulmányi kedvezményi bizottságnak. Dékánná az 1914/15., az 1919/20., az 1932/33. és az 1942/43., rektorrá az 1930/31. tanévre választották meg.[3] 1944 szeptember végén 70 éves korára tekintettel nyugdíjazását kérte, ám első kérelme valószínűleg a kari adminisztráció hibájából saját postája közé keveredett, a másodikkal kapcsolatban pedig várakozásra hívta fel a miniszter addig, amíg az egyetemi ügyek általános rendezése során lehetőség nyílik arra, hogy azt hivatalos úton terjessze be.[4] Talán épp ez volt a szerencse.

„[1944] október 6-án Szontagh Vilmos dékánunk arra kért, hogy mivel neki a rectorral együtt hivatalosan Budapestre kell utaznia, távolléte alatt, a prodékán sem lévén itthon, mint a kar legrégebben szolgáló tagja, a szabályok értelmében vegyem át a dékáni feladatok végzését; ezt készséggel megígértem neki [...]. Október 8-án magam maradtam itt a jog kar tagjai közül és ha én is nyugdíjasnak minősülök, a kar működésében megszakadás állott volna be [...]. Amikor a vörös haderő bevonulása után a közvetlenül fejük felett folyó ágyúzás csöndesedett [...], azonnal előterjesztést tettem a rectorhoz aziránt, hogy a jogi kar működését [is] valami módon kezdjük meg. [...] Csak a jogi karon nem volt rajtam kívül senki, aki [...] az előadások ellátására jogosult lett volna; sőt a jogi képzettséget kívánó hivatalok, bíróságok és az ügyvédi kar nagy részének távozása miatt külső kiegészítők felkeresése is nagy nehézségekbe ütközött. Több irányú tájékozódás után a legszükségesebb, nevezetesen a vizsgálatok megtarthatásához kívánt előadásokról [...] gondoskodtam.

A munka megkezdésének azonban voltak nevezetes akadályai. A megszálló haderő parancsnoksága nem sietett kiadni az engedélyt [...]. A magunk helyiségeinek elfoglalására nem lehetett gondolnom. A második emeleti helyiségek általában annyira megrongálódtak, hogy azoknak használhatóvá tételét a félévre sem remélhetem. Nagyon szomorú, hogy a szemináriumi helyiségek sem hasznavehetőek. Az ablak mindenütt

betördelt, az ajtók mindenütt felszakítva, a nyugat felé néző helyiségekben a falat is lebontotta az ágyúzás. [...] Szél fújta, eső csapta, hó borította, sáros csizma taposta a drága könyveket és bútorokat és a szemináriumi padlót itt-ott még emberi ürülékkel is tarkítva. [...]

Végül is azt a megoldást választottuk, hogy a három kar a tanárképzőintézet szobáiban fog dolgozni. [...] A jogi kar részére két egymás mellett levő szoba jutott a 41. sz. ajtóval ellátott sötét előszobából nyílván. Ide kellett beosztani mind a négy évfolyam előadásait és itt kellett a dékáni feladatoknak az ifjúsággal való érintkezésben álló részét is elvégezni. A többi feladatot a szállásomon teljesítettem, még pedig, mivel az irodai személyzet is távol volt, egyedül, középiskolai tanár leányom segítségével. [...]

December 4-én tudtuk megkezdeni az előadásokat, még akkor is úgy, hogy a számunkra kijelölt két szoba közül az egyik fűthetetlen volt, a másik meg csaknem folyvást kőszénfüstös. Az első és a második évfolyam tárgyait délelőttre, a harmadik és a negyedik évfolyamét délutánra osztottam be. [...]

December 21-én két előkelő magyar úr közölte velem a megalakulandó kormány tagjainak azt a kívánságát, hogy az ideiglenes nemzetgyűlés elnökségét vállaljam el. Én ez elől a megtiszteltetés elől kitérni kívántam [...]. Valamely félreértés következtében mégis megtörtént hivatalosan a nemzetgyűlés elnökévé ajánlatom, ott is kénytelen voltam megismételni, hogy koromra, egészségi állapotomra és elfoglaltságomra tekintettel kérem kell a személyemtől eltekintést. [...]

Amellett a félév befejezésével újabb gondok merültek fel. Jelentkeztek alapvizsgázni kívánók, sőt szigorlatozók is. [...] [A] VKM úr [...] felkért arra is, hogy a vizsgáló bizottságokba saját belátásom szerint megbízott előadókat vonjak be [...]

A második félévi előadásokat március 1.-én kezdtük meg. Mivel eddig kartársaim közül még senki sem érkezett haza, a II. félévre is előadókat kellett felkérnem. [...] Március hónap elején örömdetesen megkezdődött kartársaink hazajövele. Elsőnek Flachbarth Ernő kartársunk jött meg, majd Sztehlo Zoltán, Szádeczky-Kardoss Tibor és Bozóky Ferenc.”^[5]

Amikor Sz. Kun Béla a nyugdíjazási kérelmét harmadjára újította meg, a kar az 1945/46., majd az 1946/47. tanévre való visszatartására is indítványt tett, jelezve a miniszternek, hogy tagjainak létszáma három haláleset miatt (Baranyai Béla, Hacker Ervin, Juhász Nagy Sándor) 7-re csökkent le. Mindazonáltal 1946 decemberétől kezdve az egyházjog tanára már csak előadói minőségben működhetett, az őt megillető jogok kérdése pedig kisebb nézeteltéréshez vezetett:^[6]

„[...] A Debreceni Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara] az ott szervezett egyházjog /:kánonjogi:/ tanszék teendőinek ellátásával előadói minőségben dr. Szentpéteri Kun Béla nyugalmazott egyetemi nyilvános rendes tanárt bízta meg. Egyben úgy határozott, hogy dr. Szentpéteri Kun Bélát az egyházjogi tanszéket érdeklő ügyekben, mint előadót a kari ülésekre meghívta.

Ezzel a határozattal szemben dr. Szontagh Vilmos [a közigazgatás és a pénzügyi jog] egyetemi nyilvános rendes tanár[a] különvéleményt jelentett be. Különvéleménye lényegében azt fejtegeti, hogy a debreceni és pozsonyi tudományegyetemek szervezetéről, tanulmányi és vizsgarendjéről szóló szabályzat [...] értelmében a kari üléseken csupán a nyilvános rendes, nyilvános rendkívüli és a magántanárok képviselői vehetnek részt, továbbá, hogy az említett szabályzat az egyetemi tantestület tagjai között »előadói« minőséget nem ismer. Ebből a fejtegetésből dr. Szontagh Vilmos arra a következtetésre jut, hogy a kar az említett szabályzattal ellentétes álláspontot képvisel akkor, amikor egyrészt dr. Szentpéteri Kun Bélát előadói minőségben bízta

meg az egyházjogi tanszék teendőinek ellátásával, másrészt mikor az említett szabályzat [...] rendelkezésének figyelmen kívül hagyásával őt a tanszékot érdeklő ügyek tárgyalására egyszersmindenkorra meghívja. Különvéleményével ezért annak a kar által való kimondását kívánja elérni, hogy dr. Szentpéteri Kun Béla a kar üléseire ne egyszersmindenkorra hívassék meg, hanem csupán »meghívható« legyen.

[...] Mindenekelőtt megállapítom, hogy dr. Szentpéteri Kun Bélának a jogi oktatás és a debreceni tudományegyetem jog- és államtudományi karának felállítása érdekében folytatott buzgó munkálkodása és egészen különleges érdemei a szóban forgó esetet a kizárólag a tételes jog szabályaiban foglaltak alapján való elbírálás megkülönböztetéséből kiemelni látszanak. Erre vagyok tekintettel, midőn a karnak az ügyben foglalt álláspontját ezúttal tudomásul veszem és elfogadom, de egyben hozzáfűzöm, hogy dr. Szontagh Vilmos jogi okfejtése egyébként minden tekintetben összhangban áll az említett szabályzat rendelkezéseivel. Megjegyzem még, hogy az egyházjogi tanszék remélhetőleg minél korábbi időpontban történő betöltésével erre a kivételnek tekinthető kari állásfoglalásra szükség nem lesz és a különvéleménybe foglaltak tárgyatlanává válnak. [...]

Budapest, 1947. évi április hó 10.-én.

A miniszter rendeletéből:

dr. Zsebők Zoltán

miniszteri osztályfőnök

A tanszék betöltése megkezdődött ugyan, de annak folyamata igencsak akadozva haladt. Pályázat Boleratzky Lórándtól, a miskolci evangélikus jogakadémia nyilvános rendkívüli tanáráról és Papp Gézáról, kabai református lelkipásztortól érkezett, kettőjük közül csak az előbbinek volt, pontosabban folyt a magántanári képesítése.

„...Meg kell mondanom, hogy a pályázat eredményét nagyon gyöngének találom. [...] Annakidején, amikor a tanszék betöltése először szóba került, módomban lett volna felhívni a kar figyelmét néhány olyan emberre, akit a pályázatban részvételre felhívni, vagy esetleg még meghívni is lehetett volna. Azonban, – nem lévén a Magyar Közlöny olvasója, – magamnak is csak március elején jutott tudomásomra, hogy a kar az egyházjogi tanszékra pályázat kiírását elhatározta és hogy már van is rá pályázó. Nem szólva Móra Mihályról, aki időközben Szegedre ígérkezett, lehetett volna gondolni sub auspiciis gubernatoris doktorunkra, Visky Károlyra [...]. Továbbá csak volt tanítványaim nevét említve: Trócsányi Lászlóra [...], Kulcsár József miniszteri tanácsosra [...], dr. Kálmán Sándor hajdúböszörményi lelkipásztorra [...].

A szűkös eredménynek /: még a nem régiben habilitált magántanárunk [Novák István] sem pályázott /:, bizonyára nem csupán az az oka, hogy a pályázati hirdetés a Magyar Közlönyben nem a szokásos bővebb terjedelemben, hanem szinte eldugva csak egy pár sorban látott napvilágot. De egyéb körülmények is. Így az, hogy az egyetemi tanárságnak nincs többé vonzó ereje. Valamikor gondtalanul élhettek az egyetemi tanárok és gondtalan öregségnek nézhettek elébe. Most igen gyöngé javadalomért kell végezniök igen súlyos szellemi munkájukat és öregségükben kevesebb nyugdíjra van kilátásuk, mint amit jóra való tanítványaik nagy része már elérhetett. [...]

...Tudom, a kar tagjai előtt nem kellene védekeznem az ellen a kellemetlen feltevés ellen, hogy a tanszék betöltésének az ügyét el akarom húzni azért, hogy még tovább is az egyetem körében maradhassak; egy

félszázadon át éppen eleget szolgáltam [...]. Ezért nem jövök azzal a javaslattal, hogy hirdessen a kar hosszabb határidővel újabb pályázatot azoknak a magánúton is figyelmeztetésével, akikre gondolni lehet...

Ha a kar most határozni kíván a tanszék sorsa felől, azt hiszem, csak azt teheti, hogy mindkét pályázó kérvényét a miniszter úr elé terjeszti. Boleratzky Lórándot rendkívüli, Papp Gézát rendes tanárnak kinevezésre. Sorozni őket a magam részéről nem tudnám. Dolgozataikban mindketten csak leíró ismertetést adnak. Boleratzky nagyobb apparátussal dolgozik. Papp Géza munkája alaposabb. Boleratzky sokkal többet ígér, mint Papp Géza eddig produkált és tőle már előrehaladottabb korában még várni lehet, viszont Papp Géza nem csupán ígéret, hanem a maga körében kiválóan végzett munkának bizonyítója. Boleratzky a Magyarországon kevésbé ismert nyelvek segítségével [svéd, finn] nyújthat e tudománynak új forrásokat, Papp Géza a klasszikus nyelvekben jártasságával, és tökéletes angol tudásával éppen az egyházjog és kivált a református egyházjog művelésében tehet kivételes szolgálatot.”

A kiküldött bizottság elnöke és másik tagja, az előadó, Sz. Kun Béla fenti véleményét nem osztotta; míg Sztéhlo Zoltán Papp Géza csaknem 100%-os siketségét, valamint egy új pályázat értelmetlenségét hangsúlyozta a szakember hiányra hivatkozva; addig a dékán, Bacsó Jenő Boleratzky Lórándot nem támogatta. A kar mégis őt jelölte az első helyen, három szóval egy ellenében és három tartózkodás mellett, de Papp Gézát is felterjesztette, egy szavazattal hat tartózkodás mellett a második helyen. A miniszter azonban 1947 augusztusában új pályázatot hirdetett, tekintettel arra, hogy az abszolút többséget egyikőjük sem szerezte meg:

„A debreceni tudományegyetem jog- és államtudományi karán az egyházjog /kánonjogi/ tanszék betöltésére ismételt pályázat kiírását határoztam el. [...]

A debreceni és a pozsonyi tudományegyetemek szervezetéről szóló 1914. évi szabályzat [...] értelmében a jelölések tárgyában az egyetemi tudománykarok általános szavazattöbbséggel határoznak.

Nézetem szerint ez azt jelenti, hogy valamely személy jelölése csak akkor tekinthető érvényesnek, ha a szavazatok 50%-ánál több esett rá. Mivel pedig az üresen beadott szavazólapokkal a szavazó azt óhajtja kifejezni, hogy a jelölésre a pályázók közül egyiket sem tartja megfelelőnek, a jelöltnek az érvényes jelöléshez az összes – szavazattal vagy üresen beadott – szavazólapok közül 50%-nál többen kell kedvező véleménynyilvánítással szerepelnie.

Mínt hogy az említett tanszékre történő jelöléseknél a fentiek szerint az abszolút szavazattöbbséget egyik pályázó sem kapta meg, ezen az alapon a pályázatot megghiúsultnak kellett tekintetnem és újból ki kellett írnom.

Budapest, 1947. évi szeptember 14.-én.

A miniszter rendeletéből:

dr. Zsebők Zoltán

miniszteri osztályfőnök

Ami ezután következett, abból már az oktatásigazgatásban eluralkodó anarchiába tekinthetünk be, mivel a minisztérium az új pályázatot októberben hatályon kívül helyezte, ám novemberben a kart már e határozat „tárgyalanságáról” értesítette.[7]

Valószínűleg Papp Géza levelére (ld. mellékletben), valamint mert az egyetem hittudományi karának állásfoglalása szerint református vallású egyházjogász szükséges a tanszékre, a minisztérium előterjesztést tett az ő kinevezésére. A miniszter (Ortutay Gyula) utasítására azonban hamarosan visszavonta a javaslatot, s a pályázatnak december 15-ig szabad folyást hagyott. A tanszéket sohasem töltötték be: a jogoktatás közelgő reformja az egyházjogot eltörölte, és a debreceni jogi kar működését is „szüneteltette” az 1949/50. tanévtől kezdődően. Sz. Kun Béla ezt már nem érthette meg az egyetemen, mert 1948 júniusában méltatlan rágalomhadjárat indult ellene.

Nagy József egyenesen a miniszterhez juttatta el azt a beadványt, mely szerint az idős tanár és farkasfalvi Farkas Géza, a tiszáninneni református egyházkerület főgondnoka megakadályozták, hogy dr. Szabó Zoltán sárospataki református főiskolai tanárt sub auspiciis avassák doktorrá. Pusztán a „Korán sötétedik” című könyvhöz írt előszava okán, mely 1932-ben hagyta el a nyomdát, s melynek egyik lapján állítólag ez állt: „Nem tűrhetjük, hogy egyesek kisdud játékokat játszanak, és néhányan dőzsöljenek, míg milliók nyomortanyákon élnek és várják a kenyeret.” Továbbá – hangzott a hazug vád – „Kun Béla előbb Tiszáról majd Horthyról írta a hódoló írásait és könyveit, s így lett jó később egyetemi magántanár, majd egyetemi tanár, mindig a legfelsőbb körök voltak a témái s diákságnak sok kellemetlenséget okozott. Farkas Géza hasonló személy volt Patakon. Mindketten a tanárok ellen is áskálódtak...”[8] A dékán a rektor tudakozódására novemberben jelentette, hogy a kar úgy vélte, hogy a minisztérium korábbi leiratát pusztán tudomásulvétel végett küldte, most viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy az elbírálás az egyetemi tanács hatásköre.[9] Az 1948/49. tanév második félévében az egyházjogot már Sztehlo Zoltán, a római jog tanára helyettesítette.

Magántanári képesítést *Novák István* és *Boleratzky Lóránd* szerzett:[10]

<i>Kérvényező neve</i>	<i>Foglalkozása</i>	<i>Tárgykör</i>	<i>Képesítés időpontja</i>	<i>Tudományos működésének bírálói</i>
Novák István	miskolci törvényszéki titkár	A magyarországi protestáns egyházak perjoga	1946. jún. 28.	Sz. Kun Béla Szontagh Vilmos
Boleratzky Lóránd	miskolci jogakadémiai ny. rk. tanár	Az állam és az evangélikus egyház jogviszonya	1947. júl. 21.	Sz. Kun Béla Szontagh Vilmos Sztehlo Zoltán

A főtárgy

<i>Tanév</i>	<i>I. félév</i>		<i>II. félév</i>		<i>Tanár</i>
	<i>A tárgy tanrendi címe</i>	<i>Óraszám</i>	<i>A tárgy tanrendi címe</i>	<i>Óraszám</i>	
1914/15. – 1945/46.	Egyházjog	5	Egyházjog	5	Szentpéteri Kun Béla
1946/47.	Egyházjog (kánonjog)		Egyházjog (kánonjog)		
1947/48.	Egyházjog (kánonjog)	5			Szentpéteri Kun Béla (szakelőadó)
1948/49.					

			Egyházjog	5	Sztehlo Zoltán (helyettes)
--	--	--	-----------	---	-------------------------------

Az egyházjogot negyedéven oktatták a két háború között, majd a jogászképzés 1946-os reformja nyomán rövid időre átkerült az elsősökhöz. 1948-ban azonban a VKM a korábbi állapotot visszaállította, de úgy, hogy már csak a „jogtudományi képzés”-t választók számára tette kötelezővé a tárgyat.

A Szeminárium helye, személyzete és a szemináriumi foglalkozások

Az Egyházjogi Szeminárium kezdetben (mint Egyházjog és Jegtörténelmi Szeminárium) a Református Kollégium I. emeletén kapott helyet, majd a központi épület átadása után annak II/240-es, a háború után pedig a 245-ös helyiségébe szállították át a könyveket. Könyvtárkezelő demonstrátornak az 1946/47. és az azt követő tanévre *dr. Váraljai Tibort* választották meg.^[11]

Tanév	I. félév		II. félév		Tanár
	A tárgy tanrendi címe	Óraszám	A tárgy tanrendi címe	Óraszám	
1916/17.			Egyházjogi szeminárium	1	Szentpéteri Kun Béla
1917/18. – 1919/20.					
1921/22. – 1925/26.	-	-	Egyházjogi szeminárium		
1927/28.					
1928/29.			Egyházjogi forrásművek olvasása	2	
1931/32.			Egyházjogi szeminárium		
1932/33.	Egyházjogi proszeminárium	2	Egyházjogi proszeminárium		
1933/34.			Egyházjogi szeminárium		
1934/35.	-	-	Forrásművek olvasása (szeminárium)	1	
1937/38. – 1939/40.			Egyházjogi szeminárium	2	
1940/41.	Egyházjogi szeminárium	2			
1941/42.	Bevezető a szemináriumi munkába	1	-	-	
1942/43.					
1943/44.	-	-	Egyházjogi szeminárium	2	
1946/47.	Egyházjogi szeminárium	2			

Megjegyzés: a fel nem tüntetett tanévekben egyházjogi szemináriumot Szentpéteri Kun Béla nem hirdetett meg.

A proszemináriumok és a „Bevezető” kivételével az órák felvételét feltételhez kötötte a professzor, az általa meghatározott kritériumrendszer azonban a legkevésbé sem volt állandó. Csak azok járhattak hozzá, akik egyházjogot már egy félévig hallgattak s felvett, majd akik szorgalmi jegyet is kaptak, végül, akik belőle jól kollokváltak le. Az 1946/47. tanévtől viszont minden előzetes követelménytől el kellett tekintenie.

Speciálkollégiumok

Tanév	I. félév		II. félév		Tanár
	A tárgy tanrendi címe	Óraszám	A tárgy tanrendi címe	Óraszám	
1914/15.	Házasságjog	3	Gyakorlati bevezetés az egyházi közigazgatásba (i.)	1	Szentpéteri Kun Béla
			Magyar református egyházalkotmány	2	
1915/16.	A corpus iuris canonici (i.)	1	Magyar protestáns egyházjog	3	
	A papság	2			
1916/17.	Egyházi alaptanok	3	Házasságjog	2	
1917/18.	Az egyházak joga Magyarországon		Ius supremae inspectionis	1	
1918/19.	Egyházi törvényhozás		Vallásszabadság (i.)		
1919/20.	Protestáns és keleti egyházjog		Papirend és papihivatal		
1920/21.	A katolikus autonómia	1	Házassági jog	3	
	A codex iuris canonici	2			
1921/22.	Erdélyi egyházalkotmányok	1	Házasságjog		
	Katolikus egyházjog	2			
1922/23.	Egyházi vétségek a Codex Iuris Canonici szerint	1	Lelkészválasztás a református egyházakban	1	
	Az egyházi fegyelem a régi magyar református egyházban	2			
1923/24.	A codex iuris canonici	3	Egyházjogi háztartás		
1924/25.	Egyház és állam		Protestáns egyházkormányzati rendszerek		
			Az egyházközösség		
1925/26.	Egyház és oktatás		Magyar protestáns egyház alkotmánya		
1926/27.	Az egyházjog forrásai	1	Lelkészválasztás a reformátusoknál	1	
1927/28.	Egyházjog a magyar jogtörténetben				
1927/28.	Az egyházjog forrásai	2	-	-	
	1928/29.	Egyházalkotmány			
1929/30.	A papság az egyházalkotmányban	3	Egyházi politika	2	
1930/31.	Az egyházjog forrásainak története	2	Magyar református egyházalkotmány	3	
1931/32.	Házasságjog		-	-	
1933/34.	Az egyházjog forrásai		-	-	
1934/35.	Magyar református egyházalkotmány	3	Az egyház és az állam közötti viszony legújabb fejlődése Európában	2	
1935/36.	Az egyház joga az államban		Egyházi közigazgatás	3	
1936/37.	Az egyházjog története	2	Házassági jog	1	
			Egyházi autonómia	2	
1937/38.	Házassági jog		Házasságjog	1	
1938/39.	Külső egyházjog (A vallásfelekezetek joga Magyarországon)	3	-	-	
1939/40.	Az egyházjog forrásai	2	Magyar református egyházjog	3	
1940/41.	-	-			
1941/42.	A papság	2	A codex iuris canonici	2	
1942/43.	A püspökség	3	Protestáns egyházkormányzati rendszerek	1	

1943/44.	Egyházi házassági jog		A codex iuris canonici		
1944/45.	Az egyházjog története		-	-	
1945/46.	A klérus	2	Egyházi fegyelem	1	
	Lelkészi hivatal az evangéliumi egyházakban				
1946/47.			A kánonjog hatása a magyar jogfejlődésre		Szentpéteri Kun Béla, mint szakelőadó
	-	-	A magyarországi protestáns egyházak perjoga	2	Novák István
1947/48.	A kánonjog hatása a magyar jogfejlődésre /II. Házassági jog/*	2	A kánonjog hatása a magyar jogfejlődésre – bírászkodás		Szentpéteri Kun Béla, mint szakelőadó
			Egyházi fegyelem		Novák István
	-	-	Egyházi döntvénytán		
			Az állam és az egyház viszonya		Boleratzky Lóránd
1948/49.	Az állam és az evangélikus egyház jogviszonya	2	-	-	
<i>Jelmagyarázat: i. = ingyenes félv, * = javított tanrendi adat a rektori hivatal iktatott iratai alapján</i>					

A speciálkollégiumokat nyolc csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy Szentpéteri Kun Béla a főtárgy mely vetületét emelte külön ki. Ezek a házassági jogot, a forrásismereti és történeti témákat, az egyház és az állam viszonyát, egy-egy egyház alkotmányát, vagy teljes joganyagát egyaránt felölelik, de a papság jogállását, a fegyelmi jogot, valamint az egyházi közigazgatás kérdéseinek ismertetését sem mellőzik. Vegyük észre, hogy a „református” egyetem református tanára a témák közé a katolikus kérdéseket is felveszi. Novák István eljárásjogi és Boleratzky Lóránd evangélikus jellegű magántanári órái a gazdag speciálkollégium kínálatot tovább színesítik.

Pályatételek és pályaművek

A pályatétel kiírásának időpontja és hatálya	A kiírt pályatétel címe		
	A benyújtott pályamű jelígéje és a beadás időpontja	A szerző neve, évfolyama, szakja és jutalma	A bíráló tanárok neve
1918/19. – 1929/30.	A (római) katolikus egyházi autonómia és az egyház hierarchiai szervezete. (Pályadíja: 600 Korona)		
1924/25.	A presbiter fogalma és feladata a különböző keresztyén egyházak jogában.		
1935/36.	A házasság felbontása.		
	A házassági kötelék nem bilincs (1935/36.)	Dr. Kálmán Sándor jogszigorló (dicséret)	Szentpéteri Kun Béla Baranyai Béla
1936/37. – 1937/38.	Irregularitas és impedimentumok.		
	Tractatus de irregularitatibus (1937/38.)	Jóna János IV. évf. joghallgató (90 Pengő 91 fillér jutalomdíj és emléklakett)	Szentpéteri Kun Béla Baranyai Béla
1938/39.	A magyarországi két protestáns – két evangélikus – egyház egymásközi jogi kapcsolatai.		
	Crescit sub pondere palma (1938/39.)	Ludmány Gyula jsz. (75 P teljes jutalomdíj)	Szentpéteri Kun Béla Baranyai Béla
1939/40.	A magyar államfő joga az egyházi törvényhozás körül.		

	Ember küzdj és bízva bízzál (1939/40.)	Csorba Sámuel jsz. (87 P 72 f pályadíj)	Szentpéteri Kun Béla Baranyai Béla
1940/41.	Szokásjog az egyházjogban.		
	Dum spiro, spero (1940/41.)	Kiss László Elemér jsz. (50 P szorgalmi díj)	Szentpéteri Kun Béla Baranyai Béla
1941/42. – 1942/43.	Az egyházi fegyelem fogalma és gyakorlásának módjai.		
	A zsidókhöz írt levél 12. rész 11. verse (1942/43.)	Barabás Mihály ? jh. (100 P fél pályadíj)	Szentpéteri Kun Béla Bacsó Jenő
1943/44. – 1948/49.	Cultus disparitas és mixta religio.		

1918 és 1949 között egyházjogból összesen 9 pályatételt hirdettek meg, ezek közül pályamű 6-ra érkezett be (67%). Teljes pályadíjban 3, félben 1, szorgalmi díjban 1, dicséretben szintén 1 joghallgatót részesítettek.[12]

A protestáns egyházjogi doktorátus kérdése

Kanonjogi szigorlatot az állami egyetemeken csak olyan római vagy görög katolikus jelölt tehetett, aki két tárgyát, a római jogot és az egyházjogot a joghallgatók számára megállapított óraszámban hallgatta le, a magasabb egyházi rendeket felvette, és a felettes püspöki hatóság számára a szigorlat letételét engedélyezte. Szentpéteri Kun Béla már az 1910-es évek második felében javasolta, hogy a miniszter valamennyi egyetem jogi karát a református és az evangélikus lelkészek számára is egyházjogi doktorátus kiadására feljogosítsa. Az ügyet azonban az egyetemi tanács a napirendről levette, valószínűleg azért, mert a református hittudományi kar ellentétes előterjesztést tett. 1918 januárjában Szentpéteri Kun Béla kifejti, hogy a kérdés csak a saját kara vizsgarendjét érinti, evégből a hittudományi kart az állásfoglalás joga meg nem illeti, azt pedig, hogy a hittudományi kar egyházjogi doktorátust adhat, holott az egyházjog tudománya nem teológiai, és ráadásul egyházjogi tanszéke sincs, „abnormis” állapotnak nevezi. Ám elképzelése csak a vitáig jutott: a kar története során – paradox módon – 7, zömmel római, illetve görög katolikus kánonjogi doktort avatott.[13]

MELLÉKLET

Papp Géza ref. lelkész levele Hollán Pál miniszteri titkárhoz

Jegyzetek:

[1] Sz. Kun Béla (sz. Monostorpályi, 1874. nov. 8., ref.) kinevezése és nyugdíjazása: A Debreceni (Magyar Királyi Tisza István) Tudományegyetem almanachja (továbbiakban: Alm.) 14/15. 61. p.; A Debreceni (Magyar Királyi Tisza István) Tudományegyetem évkönyve (továbbiakban: Évk.) 46/47. 119. p. – Élete és munkássága: Varga Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914-1944.* Debrecen, é.n. [1967.], 93-94., 96., 99., 181-182., 274-275., 277., 286., 299-300. p.; Csohány János: *Szentpéteri Kun Béla:*

A tudós egyházjogász és sokoldalú szervező. In: A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915-1947). Szerk.: P. Szabó Béla – Madai Sándor. Debrecen, 2002. 131-150. p.; Sz. Kun: „Tisza István a kollégiumban” c. értekezése: Évk. és Alm. 29/30. 55-69. p.; Rektori megnyitó beszéde és székfoglaló értekezése a debreceni jogtanítókról: 30/31. 8-30 p.; Megemlékezés 40 éves tanárságának évfordulóján: 37/38. 226-241. p.; „Az 1941. XV. tc. házassági akadályai” c. dékáni értekezése: Évk. 42/43. 58-80. p.

[2] Sz. Kun Béla: *Az egyetem alakulás története. A kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében. In: A debreceni kollégium története. Szerk.: D. Révész Imre. H.n. [Debrecen], 1941. (külön kötetben).*

[3] Sz. Kun fontosabb pozíciói az egyetemen kívül: az Országgyűlés felsőházának rendes tagja, választott igazgatósági tag az Alföldi Takarékpénztár Debrecen R.T.-nél, a debreceni ref. egyházmegye gondnoka. – A kormányzótól az egyetemi oktatás terén, továbbá az egyetem elhelyezésével és berendezésével kapcsolatban kifejtett tevékenységért II. osztályú Magyar Érdemkeresztet, majd koronás ezüst érdemkeresztet kapott.

[4] 55.009/1945. VKM. (gr. Teleki Géza): Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban: HBML.) VIII. 7/A. (= A Jog- és Államtudományi Kar jegyzőkönyvei) 45. I. rendes kari tanácsülés (továbbiakban: r. ü.) (ápr. 11.) 1/1.

[5] Sz. Kun Béla: *[Jelentés 1944 októberé és 1945 márciusa között a jogoktatás megszervezéséről]*, kelt: 1945. ápr. 8. Dec. 4-től márc. 1-ig helyettesít: 1.) Sz. Kun Béla: bevezetés a jog- és államtudományokba, jogtörténet, közjog; 2.) Tamássy Jenő: római jog, jogbölcselet; 3.) Blaskovits Zoltán: közgazdaságtan, statisztika, politika; 4.) Miszti Károly: magánjog; 5.) Szabó Miklós: polgári peres eljárás, kereskedelmi- és váltójog; 6.) Fehértai Gyula: büntetőjog; 7.) Zöld József: közigazgatási jog; 8.) Pásztor József: pénzügyi jog; 9.) Máta Imre: államszámvitel. – Változás márc. 1-től: 1.) Juhász Nagy Sándor: politika; 2.) Pásztor József: közigazgatási jog; 3.) Fehértai Gyula: kereskedelmi- és váltójog; 4.) Függőben maradt: magánjog.

[6] A miniszter jóváhagyja Sz. Kun visszatartását az 1945/46. tanévre: HBML. VIII. 7/A. 45/46. III. rendkívüli kari tanácsülés (továbbiakban: rk. ü.) (okt. 5.) 116. – Kérés visszatartására az 1946/47. tanévre: 45/46. XX. rk. ü. (júl. 8.) – A válasz Szontagh Vilmos különvéleményére: HBML. VIII. 1/B. (= A rektori hivatal iktatott iratai.) 1861/1946-47. 99. d. (52.944/1947. VI. VKM).

[7] A tanszék betöltése: HBML. VIII. 1/B. 2789/1946-47. 100. d. [46/47. XXVIII. rk. ü. (júl. 25.)] – Sz. Kun Béla idézett jelentése: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) XIX-I-1-h. (= A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Egyetemi és Tudományos Főosztályának iratai.) 116.751/1947. 73. d. (kelt: 1947. máj. 30.) – Az új pályázat kiírása (az idézet): HBML. VIII. 1/B. 207/1947-48. 101. d. (116.751/1947. VI. 1. VKM) – A hatályon kívül helyezés és annak hatályon kívül helyezése: 612 és 613/1947-48. 102. d. (149.271/1947. és 166.884. VI. 1. VKM).

[8] A sárospataki illetőségű Nagy József beadványa (1948. jún. 6.): HBML. VIII. 1/B. 816/1948-49. 20. d. – A könyv szerzői: Nagy István, Haller Gábor, Stéphan László és Kárász József, négy diák. – Az idézett rész: 29. p.

[9] Dezső Gyula dékán jelentése a rektornak (1948. nov. 27.): HBML. VIII. 1/B. 959/1948-49. 20. d.

[10] Novák István (sz. Taktaszada, 1914. okt. 16., ref.) képesítése: HBML. VIII. 7/A. 45/46. XIX. rk. ü. (jún. 28.) 633. – Próbaelőadása: „Felhatalmazás a bírói hatalom gyakorlására a magyarországi protestáns egyházakban”. – Boleratzky Lóránd (sz. Neszele, 1920. aug. 26., ev.) képesítése: 2787/1946-47. 100. d. [46/47. XXVII. rk. ü. (júl. 21.)] – Próbaelőadása: „Az ökumenikus kérdés az evangélikus egyház jog tükrében”. – Élete: Hollósi Gábor: *Interjú az egyházjog magántanárával, Boleratzky Lóránddal. In: Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből, IV.* Szerk.: Hollósi Gábor. Debrecen, 2006. 92-99. p. – *Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelműltről.* Szerk.: Mirák Katalin. Bp., 1995. 48-66. p. – Szemán István az egyházjog tanügyi vonatkozásaiból és az egyházi házasságjogból kért képesítést, de nem admtálták: HBML. VIII. 7/A. 18/19. II. r. ü. (okt. 26.) 14.

[11] Váraljai Tibor demonstrátorrá választása: MOL. XIX-I-1-h. 107.536/1947. 74. d. [46/47. XXV. rk. ü. (júl. 9.)].

[12] A pályatételek közül az első némi címbeli módosítással többször is meghirdetésre került, erre utal a zárójelbe tett „római” jelző. – Pályaművek: Évk. és Alm. 35/36. 104., 355-356. p.; 37/38. 77., 331-332. p.; 38/39. 102., 301-303 p.; 39/40. 82. p.; 40/41. 10. p.; Évk. 42/43. 84. p.

[13] A kánonjogi szigorlatra vonatkozó szabályok: *A debreceni m. kir. Tisza István-tudományegyetem Tanulmányi-, Fegyelmi- és Tandíjmentességi Szabályzata. Debrecen, 1933.* – Sz. Kun Béla indítvány: HBML. VIII. 7/A. 17/18. I. r. ü. (szept. 27.) 6. – Utalás, hogy az ET levette napirendről: IV. rk. ü. (jan. 11.) 3. – 1920-ban a dékán dr. Papp Géza fogalmazónak a kánonjogi doktori kérvényét pártolólág és elvi jelleggel terjesztette fel, hogy a református lelkészek a kánonjogi doktorságot a jövőben megszerezhessék, de a kérést a miniszter elutasította: 20/21. I. r. ü. (szept. 24.) 43. és 121.028/1921. IV. VKM. – A felavatott kánonjogi doktorok: Králik József (róm. kat., Évk. és Alm. 21/22. 194. p.), Bodnár Adalbert Ferenc (? , 24/25. 183. p.), Kompassz Árpád Gyula (róm. kat., 25/26. 162. p.), Sebella István (gör. kat., 26/27. 225. p.), Balogh György (gör. kat., 27/28. 176. p.), ? (? , 40/41.), Regős Gyula

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_113-128.htm

(róm. kat., 45/46.).

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

Tamási Zsolt: Jaross Béla a békemozgalom éveiben

Jaross Béla Marosvásárhely apátplébánosa, a kerület főesperese, Marosvásárhely 20. századi történetének megkerülhetetlen személyisége. Azon túl, hogy teljes papi tevékenysége a városhoz kötődik – 1900-1959[1] – papi és közéleti tevékenysége egyaránt a város egyik fontos személyévé tették. Jaross Béla életpályája ennek ellenére a szakirodalomban egyáltalán nem ismert. Mi sem vállalkozhatunk arra, hogy egy tanulmány keretében teljes képet adjunk róla. Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai határai közt papi pályáját kezdő, majd a Romániához csatolt erdélyi magyarság érdekeit nem csupán szószékről, hanem a politikai életben is védő esperes közéleti tevékenysége, vagy akár a visszacsatolt Észak-Erdélyben tevékenykedő főpap méltán megérdemelné a történészek figyelmét. Ennek ellenére jelen tanulmányban mégis egy másik korszak elemzése mellett döntöttünk. A második világháború után Románia politikai határai között is, a szovjet érdekszférában, a római katolikus egyház közismerten a kommunista politika céltáblájává vált. Rómához való ragaszkodása és a szovjet modell természetesen magával hozta az egyházellenes fellépéseket. Márton Áron püspök letartóztatása után (1949) a békemozgalommal igyekeztek létrehozni egy Rómától független egyházszervezetet. A gyulafehérvári egyházmegye Márton Áron szabadulásáig (1955) egy nagyon nehéz, bizonytalan, egyházjogilag is nehezen értelmezhető helyzetbe került. Ez a korszak volt a titkos ordináriusok korszaka, amikor az egyházmegyes papság maga sem tudta, hogy tulajdonképpen kinél is van a törvényes joghatóság, kinek a rendeleteit kell elfogadni. Az egész békepapi mozgalom és a titkos ordináriusság kérdése jelenleg is a szakirodalomban csupán utalásszerűen fordul elő, a szemtanúk visszaemlékezései is a kérdés kényessége miatt nem közismertek. Ezért is választottuk ezeket az éveket a kutatás tárgyául. A meglévő adatok alapján ugyan rekonstruálható a törvényes joghatósággal rendelkező személyek láncá,^[2] viszont ez az 1950-es évek elején nem volt ennyire könnyen elérhető a lelkipásztorkodó papság számára. Jaross Béla személyesen ekkor áldozattá vált, lecserélik, megalázzák, s csupán Márton Áron szabadulása után kerülhet vissza az esperesség élére, halálig. Jaross Béla egyháztörténészként nem csak a város egyháztörténelmét írta meg 1937-ben,^[3] hanem folyamatosan gyűjtötte a plébániára, egyházmegyére, vagy akár az ő személyére vonatkozó adatokat, amelyek segítségével Jaross Béla személyes sorsának bemutatásán keresztül jelen tanulmányban megpróbáljuk vázolni ezt a viharos és kevésbé ismert korszakot.

Jaross Béla a Bors megyei Kis-Tapolcsányban született 1877. április 30-án. A gimnázium I-VIII. osztályát Esztergomban végezte a római katolikus főgimnáziumban.^[4] Annak ellenére, hogy testvérbátya, Jaross Károly az esztergomi egyházmegyében maradván lépett papi pályára,^[5] ő maga a teológia elvégzése után Erdélyt választja. Első szentmiséjét Hegybányán mutatta be, 1900. július 15-én, erdélyi egyházmegyes papként. Mint fiatal káplán Marosvásárhelyen kezdte hivatását, „rögtön társadalmi kapcsolatokat talált és a családok életén keresztül fogott a szendergő hitbuzgóság újralesztéséhez”. Később gimnáziumi tanár, majd a hanyatló öreg plébánosnak a támasza, végül utóda.^[6] A plébániai Domus Historiae tanúsága szerint eltávozó előde, Karácson Márton 1920. „január 25-én iktatta be plébánosi és esperesi hivatalába, 26-dikán a vagyon átadása történt közszékes esperes-plébánosnak, mint püspöki biztosnak (Pap Tamásnak) vezetése és elnöklése alatt”.^[7]

Jaross Béla apátplébános negyedszázados papi jubileumának (1900-1925) Marosvásárhely magyar társadalmára valláskülönbség nélkül adta díszkíséretét – fogalmaznak az újságírók. Érthető is, hiszen miután a kerület esperese lesz, a megváltozott politikai helyzetben kész volt kiállni nemzete, a kisebbségi helyzetbe szorult magyarság érdekei mellett. Nem csupán a szószéken elmondott beszédei, de a közéletben is vállalt szereplése miatt vallhatta magáénak Marosvásárhely magyarsága.^[8] Akár a többségi politikusok előtt is kimondta, hogy „életrevaló faj barátkozhatik, de nem asszimilálódhatik”.^[9] A 1920-as évek végén ezért is a város arcukat átalakító, modernizáló polgármesterrel, dr. Bernády Györggyel szemben őt választja a Magyar Párt elnöknek. 1928. december 25-én a Magyar Párt küldöttsége előtt kifejti, miért és meddig vállalkozik politikai

szereplésre.[10] Amint mondta, a napi politika ármánykodása és a papi tevékenység össze nem férhet, viszont mindaddig, amíg a romániai magyar nemzet kiküzdí magának a teljes nemzeti szabadságot, addig nem vonulhat ő sem vissza a „Canon nyugalmat biztosító sáncai mögé”, addig a papi keresztje mellé feltűzi a „a magyar sors keresztjét is”.

A második bécsi döntés után, amikor Marosvásárhely Észak-Erdély részeként visszakerülhetett Magyarországhoz, továbbra is vallja a 1920-as évek elején is megfogalmazott nemzetiségi politikai nézetét: az egészséges faj igenis barátkozhat, nem a sérelmek „visszaadása” a cél. 1940-ben a magyar sereg bevonulásakor Jaross Bélát kérték fel, hogy megnyissa az üdvözlő beszédek sorát, amelyet szó szerint közölt is a sajtó. Beszédéből ez a tolerancia cseng ki: „a soknyelvű ország is boldog lehet, csak legyen benne krisztusi lelkeséggel fölkent jog, törvény és mindenkiel egyformán bánó igazság. Mert ha Máramarosban[11] nem jól megy, megérzi azt Hargita is és a Somogy is megszzenvedi”. [12]

A második világháború viharai után a szovjet hadsereg „felszabadította” Észak-Erdélyt, ami megpecsételte a szovjet érdekszférához való kerülését e térségnek is. A kommunista hatalomátvétel megtörténtével nyilvánvalóvá vált annak veszélye, hogy az államhatalom nyíltan fog fellépni a „kapitalista” nyugattal, Rómával szoros kapcsolatot fenntartó görög[13] és római katolikus egyházakkal szembe. Márton Áron gyulafehérvári püspök 1947-ben kelt titkos körlevelében előre igyekszik felkészíteni papjait a bekövetkező üldözésekre. Ennek megfelelően a pap nem hagyhatja el állomáshelyét, semmilyen körülmények között. A paptanárokra is érvényes ez, akik a kerületi főesperesnek tartoznak engedelemséggel, ha a püspökkel történne „valami”. Ha a szomszéd plébánia lekipásztor nélkül marad, a szomszédos plébános – aki legközelebb van közlekedés szempontjából – joghatósága alá kerül, azonnal. Ha nagyobb körzetben hiányzik a lekipásztor, a közösség vezetése a világiakra hárul, a következő sorrendben: kántortanító a gondnokkal, vagy ha kettőjük közül valamelyik hiányzik, a másik egyedül; az egyháztanács együttesen – még ha nincs is határozóképes számmal jelen, vagy ha csak egy tanácsos van, akkor ő egyedül is. Közreműködésre köteles az egyházközség összes tanítója és tanítónője. Körlevelében külön részletezi a liturgikus szabályokat a vasárnapi igeliturgiákkal, szükségkeresztségekkel kapcsolatosan. Házasságkötés esetében, ha a püspök nem értesíthető, és pap nem küldhető, a papok oktassák ki a híveket, hogy két tanú jelenlétében érvényesen megköthetik a házasságot (utal a megfelelő kánonokra, s konkrét formáját is megírja). Körlevelét a következő tanáccsal zárja: „ne gondoljunk rosszat senkiről, s kerüljük azokat, akik felebarátainkról rosszat szólnak”. [14]

Az 1948-as Konkordátum felrúgása után a romániai püspökök megpróbálták egy Szabályzatot (Statútum) összeállítani, amelynek benyújtása előtt a püspökök nagy része elvesztette a törvényes működési jogát. Így aztán a 3 meghagyott püspök nyújtotta be a Statútum tervezetét, amely 46 szakaszból a Kultuszminisztérium csak hármát hagyott jóvá. A legnagyobb gondot a pápa jurisdictiója[15] és ennek mindenféle következménye jelentette. Ezért külön kifejtették a pápai primátus alapvető jellegét a katolikus egyházban. A válaszban a Minisztérium megengedi a tisztán vallási és dogmatikai kérdésben a kapcsolatot, de kizárja a szabad érintkezés lehetőségét és a pápa püspök-kinevezési jogát, akárcsak az egyházmegyék felállításának és megszüntetésének jogát is. Azt már hiába is kérték, hogy e kérdésekben az állam forduljon közvetlenül a Szentszékhez, hiszen ezek a kérdések megtárgyalása meghaladja a püspökök hatáskörét. „Ehhez járult még, hogy a sajtó Szentatyánkat tiszteletlen módon rágalmazta, és mint háborús bűnöst és kapitalista zsarnokot állította be, hogy a híveket tőle elidegenítse.” [16] Nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista állam a Rómától független egyházszervezetet a „békemozgalommal” igyekszik létrehozni. 1948. október 6-án kelt körlevelében ezért Márton Áron püspök tudatja, hogy azonnali kiközösítés alá esik minden pap vagy hívő, aki olyan gyűlésen vesz részt, amely a katolikus egyháztól, Rómától való elszakadás előmozdítása érdekében történik. [17]

Márton Áron letartóztatása után (1949. június 21.) tovább erősödik a békemozgalom szervezése. A sorozatos, az állam részéről történő békefelhívásokkal kapcsolatban az Egyházi Főhatóság 1950. április 19-én a Kultuszminisztériumhoz intézett ünnepélyes levélben kifejezte a határozott és változhatatlan akaratát, a békéért imádkozni és dolgozni, és pedig a szeretetre és igazságosságra alapozott békéért: 1. A szeretetre, mely

kizárja a gyűlöletet és ellenségeskedést, mely ahelyett, hogy a népeket kettészakítaná, egyesíti őket kölcsönös megsegítésben és összedolgozásban. 2. Az igazságosságra, mely elismeri minden népnek az egyenjogúságát, mely tartózkodik más népek szabadságának és biztonságának megsértésétől, és mely minden vallási üldözést gonoszságnak minősít.

Ez a nyilatkozat után, „a béke álarca mögött, arra akarták a katolikus papságot és híveket csábítani, hogy törvényes főpásztoraiktól elszakadjanak, sőt hogy azokat elítéljék, miután őket, valamint a Szentatyát súlyos rágalmozás révén háborús uszítóknak nyilvánították.”^[18] 1950. április 23-án a *Romániai Magyar Szó* aznapi számában a „becsületes és békeszerető” emberekhez szóló felhívás jelent meg, amelynek tartalma – Jaross Béla jelentése szerint – annyira elfogadható, hogy ha nem kötné a kánoni diszciplína, akkor aggály nélkül aláírná. „Az Egyh[áz]m[egyei] Hatóságnak a R[omán] N[ép]K[öztársaság] állandó Békevédelmi Bizottságában nem szerepeltetését arra magyarázzuk, hogy nem nyervén még autorizációt hivatalos képviselőtől hijjával maradtunk.” Az Egyházmegyei Hatósághoz írt levelében a továbbiakban jelzi, hogy a Békebizottság kérésének eleget téve a húsvéti prédikációkban a témát kihangsúlyozták, az aláírást viszont mindaddig halasztják, még az Egyházmegyei Hatóság rendelkezését meg nem kapják. Jaross Béla az egyöntetűség biztosítása miatt kéri – amennyiben lehetséges – a feloldó rendelkezést. Addig marad a halogatás.^[19] Április 23-án már a legszigorúbb titoktartás mellett küldi tovább az esperesi kerület papjainak a következő rendeletet: „Ma reggel 6 órakor kaptam a hatósági intézkedést, hogy az ú[gy]n[evezett] Boga^[20]-béke körlevél intézkedése^[21] mai nappal az értesítés vétele órájától hatálytalaníttatnak. Benne értetik az ima is – és bármi jött vagy jövőendő békeakció – Minden s már a mai istentiszteleteken is!”^[22]

A Kultuszminisztériumhoz küldött áprilisi levélnek a szószékről való ismertetését hivatalosan betiltották az állami szervek, s még április folyamán, 27-én összehívták a marosvásárhelyi Békekongresszust „azon céllal, hogy a törvényes egyházi előjáróságot ellentétbe helyezték egy laikusokból és papokból álló csoporttal. Azonban akik részt vettek a kongresszuson időközben siettek kifejezni az egyházi hatóság iránti alávetettségüket és hibájuk jóvátételére való készségüket” – fogalmaz Pacha Ágoston, működési jogát veszített temesvári püspök. Levelében arra is rámutat, hogy sok pap, akiket nem lehetett idejében figyelmeztetni, vagy akiket állandóan zaklattak, aláírták a békefelhívást, s csak néhány hét múlva értesültek meglepődve az újságokból, hogy az Egyház által szakadárnak minősített mozgalom tagjai. Mindezek alapján jelzi, hogy a kormány nem a hivatalos egyházi vezetőséget, hanem az attól elszakadókat akarja támogatni. Ezért kéri a híveket, hogy kitarssanak, s ne szakadjanak el a törvényes vezetéstől, hagyják ott a templomot, ha békepap miséznek.^[23] A jobb tájékozódás miatt azt is felsorolja, hogy kik azok, akik feloldozásra szorulnak: akik bármiféle békenyilatkozatot tettek, akik aláírták a felhívást (még ha pótszöveggel is), azok, akik a marosvásárhelyi gyűlésen részt vettek és ehhez a mozgalomhoz csatlakoztak, vagy azt propagálják (ők a 2314. kánon szerint szizmatikusok, és ezért kiközösítés jár). Jelzi, hogy a marosvásárhelyi békemozgalom megalapítóját és vezetőjét Ágotha Endrét a 2258 és következő kánonok alapján felfüggesztették, semmi papi tevékenységet sem folytathat. Még a polgári érintkezés is tilos vele. A 2314 kánon alapján kiközösítés alatt vannak, de még nem felfüggesztve (nem vitandusok) azok, akik a gyűlésen részt vettek, határozatait megszavazták és aláírták, vagy akik ezt követően aláírják, vagy propagálják. A gyűlésen részt vett papok külön figyelmeztetést is kaptak, hogy ha nem akarnak vitandusok lenni, vonuljanak vissza a mozgalomtól. Név szerinti figyelmeztetést kapott P[áter] Kulcsár Mihály, P[áter] Feri Vilmos minoriták, Török László nagyváradi egyházmegyei pap és Köpeczy János. A marosvásárhelyi békekongresszusról írva a kortárs Léstyán Ferenc – Jaross Béla utóda, ma már nyugalmazott marosvásárhelyi főesperes,^[24] – kiemeli, hogy azon a marosvásárhelyi papság, tehát Jaross Béla se nem vett részt. A jövőt illetően Pacha Ágoston püspök jelzi, hogy számolni kell azzal, hogy újabb gyűlésekre fognak toborozni, különböző címszavak alatt (státuszgyűlés, státusz időközi bizottság, katolikus kongresszus...)^[25] Semmi gyűlésre, amit nem az Egyházmegyei Hatóság hív össze, elmenni nem szabad – vallotta –, a kiközösítés terhe alatt (hivatkozik a 2314 kánonra). Arra is figyelmeztetett, hogy számítani kell az agitátorok tevékenységére, akik nemzeti, népi katolikus egyházat fognak hirdetni, a pápától függetlenül. Ezért figyelmeztet: aki elszakad a pápától, az a római katolikus egyháztól szakad el.^[26] A marosvásárhelyi értekezletet szervező kultuszinspektorok és titkosrendőrségi személyek a távol maradt papságot megpróbálták rávenni, hogy a konferencia határozatait

írják alá, s a sajtóban is nyilatkozzanak erről.[27] Magát Jaross Bélát is felszólítják, hogy tegyen ilyen nyilatkozatot. Jaross eleget tesz a felkérésnek, de nyilatkozata nem felelt meg az állami elvárásoknak: „A Marosvásárhelyi Értekezlet mellett megnyilatkozó paptársaim cselekedetét nem bírálom; a lelkiismeretek fóruma a mindentudó Úristen. Ezért is azt az értekezletet nem kezelhetem úgy, mint szokás mondani: kari szolidaritás témáját. Az Alkotmánytörvényre tett eskümmel jogot szereztem lelkiismereti szabadság[ra], amellyel élve 74 évemmel és 50 éves szolgálattal – 1[...] nap múlva esedékes *aranymisém* ünneplése, vagy a misézéstől eltöltő *kiközösítés* közötti választás nem engedte, s nem engedi az aláírás megadását. Az ellen pedig a leghatározottabban tiltakoznám, ha ezt egyházi és politikai síkon egyaránt igazolt félszázados közéleti, építő *békemunkám* kissebitésére akarná felróni bárki is.”[28] A főesperesi és plébániai levéltárban őrzött gépelt másolat alatt viszont kézzel két feljegyzés olvasható még. Baloldalt olvasható: „Tekintettel arra, hogy az Állambiztonsági Hivatal ezt az ügyet úgy kezeli, hogy az aláírás megtagadása kimeríti a Népellenség és Háborúra-uszítás bűntényét, aláírásomat paptársaim közösségében megadom. Marosvásárhely, 1950. június 21. Jaross Béla főesperes.” Jobboldalt pedig: „1950. június 21. a Szigurancára[29] vitetvén – ott a 3. megkísérlésre túloldali szöveget rávezettem a fenti nyilatkozat pótlásául.” Tehát nyomásra kénytelen volt a fenti nyilatkozatot megtenni, de az államhatalom is érezte, hogy ez nem volt túlságosan egyértelmű. A „ráhatások” ellenére is címlapra Jaross Béla ünnepélyes aláírását csak 1955 februárjában tudják tenni, Márton Áron szabadulása előtt.[30]

A békeakcióval párhuzamosan az állam egyre konkrétan szól bele az egyházmegye belső életében. Ennek egyik, a kortársak által akkor nem annyira súlyosnak megítélt formája volt az adminisztratív átszervezés. Valóban, az egyház belső hitéletét nem érintette, viszont az állam beavatkozásának konkrét sikerét jelezte. Jakab Antal ordinárius idejében, 1951. februárjában a Kultuszminisztérium kéri az esperes-kerületek átszervezését a kialakított rajon-beosztásoknak[31] megfelelően. Látszólag úgy tűnt, hogy az új területi beosztásnál figyelembe veszik az egyház javaslatait. Jakab Antal a főespereseket fel is kéri, hogy a konkrét javaslataikat megtegyék. Jaross Béla saját tervezetében rámutat, hogy az egyházmegye 280 plébániájának 11 tervezett új kerületbe való beosztása kerületenként általában 23 plébániát jelentene. Ennek megfelelően, a rajonvonalakat figyelembe véve a marosvásárhelyi rajon 13 plébániájához kellene kapcsolni a szászrégeni rajon 7 plébániáját, a marosludasi 4 plébániáját, akkor meglenne az „új” kerület 24 plébániája.[32] Mire viszont Jaross Béla a saját javaslatával elkészült volna, már március 2-án a Kultuszminisztérium 4463. számú iratával jóváhagyta az esperességek beosztását az új tartományi és rajonbeosztásnak megfelelően. Jakab Antal kénytelen volt ezt elfogadva körlevélben közölni az új adminisztratív határokat, amelyek 1951. júliusától léptek érvénybe. A marosvásárhelyi esperességhez került ennek megfelelően a dicsőszentmártoni, erdőszentgyörgyi, marosludasi és marosvásárhelyi rajonok összes plébániája.[33] Az esperesség vezetője egyelőre még Jaross Béla maradhatott, viszont címeiből – p[á]p[ai] prelátus, apát, főesperes, marosvásárhelyi plébános – eltűnik a főesperes megnevezés. Ennek a jelentősége az, hogy Márton Áronnak a fentiekben ismertetett 1947-es titkos rendelete szerint a püspök akadályoztatása esetén a főesperes irányításának tartóznak engedelmességhez a kerület lelkipásztorkodó és tanító klerikusai. Hogy még egyértelműbb legyen Márton Áron rendeletének az ellensúlyozása, a kerület szó használatát is beszüntetik. Az esperesi hivatalok címe: „Nagyontisztelendő Esperesi Hivatal /Protopopiatul Rom[ano] Cat[olic]/ Kerület szó helyett ezentúl Esperesség használandó.”

Az adminisztratív átszervezést követően sor került Jakab Antal letartóztatására is, 1951. augusztus 24-án. Jakab Antal letartóztatása után kezdődtek a joghatósági problémák az egyházmegyében. A titkos ordináriusok kijelölésének formája közismert volt, a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a jurisdikciót átvevő ordináriusnak titokban kell-e maradnia, vagy pedig fel kell fednie magát, vagyis jelentkeznie kell-e a székeskáptalan előtt. A kutatások[34] és a kortárs visszaemlékezések[35] azt emelik ki, hogy az ordinárius titokban kell maradnia, éppen azért, hogy az államhatalom szervei ne tudják letartóztatni.[36] A letartóztatott ordinárius ugyanis azonnal elveszíti a joghatóságát. Tény az, hogy 1952-1955 között Gyulafehérvárról az egyházmegyét vezető, magát általános helynöknek tituláló Adorján Károly nem rendelkezett joghatósággal, viszont szolgálilag eleget tett a Kultuszminisztérium utasításainak. A kérdés fontossága miatt ezt a problematikát részletesebben szükséges megvizsgálni. Előbb a tényleges joghatósággal rendelkező titkos

ordináriusok sorát fogjuk ismertetni, majd bemutatjuk, hogy hogyan próbálták elismertetni Adorján Károly joghatóságát.

A titkos ordinárius kinevezése a Szentszéknek 1948-as intézkedése alapján úgy történik, hogy a püspök két papot jelöl ordináriusnak, s a hatalmat átvevő ordinárius[37] a maga során újabb két papot jelöl utódjául. Ez lehetővé tette, hogy az ordinárius letartóztatásakor az általa elsőnek jelölt személy azonnal a jurisdictiót átvehesse, illetve, ha nem tudott még senkit sem jelölni, abban az esetben a társjelöltjéhez kerülhetett a joghatóság.

Márton Áron püspök jelölése Boga Alajos kanonokra[38] és Sándor Imre vikáriusra[39] esett. Boga Alajos a maga során jelölte Gajdáty Bélát,[40] aki korábban teológiai rektor és a püspökség irodaigazgatója volt. Gajdáty csak titkos ordinárius jelölt volt, a joghatóságot nem gyakorolta, ugyanis Boga letartóztatása után az Sándor Imréhez került (1950. május 10 – 1951. március 10). Gajdátyt Sándor Imrével egyszerre tartóztatták le. Így a joghatósági lánc Sándor Imre jelöltjeivel ment tovább. Sándor Imre első jelöltje és utóda Jakab Antal kanonok, a teológiai főiskola vicerektora volt.[41] Ő nem tudott a titkosságban megmaradni, a békevonaltól felé toló gyulafehérvári káptalan tevékenysége miatt nyilvánosságra került a személye. Jakab Antal a maga során két személyt jelölt ordináriusnak. Az első Márton Mózes csíkszentdomokosi plébános,[42] a második pedig Kovács Béla kovásznai plébános volt. A joghatóságot ennek megfelelően Márton Mózes vehette át, aki a maga során azt tovább adta első jelöltjének, Szilveszter Sándor[43] sepsiszentgyörgyi esperes-plébánosnak. Kovács Béla tehát nem jutott joghatósághoz, így az ő jelöltje, Jakab László székelyudvarhelyi plébános sem. Az egyházmegyében Márton Mózes már nem tudta egyértelműen elfogadtatni magát az esperesekkel. A kolozsvári főesperes, Baráth Béla volt az, aki vele szemben Kovács Béla mellett agitált. 1952. február 4-én egyszerre tartóztatják le Márton Mózes, Kovács Bélát, Szilveszter Sándort és Jakab Lászlót is. Abban reménykedett az államhatalom, hogy közülük a joghatóságot birtokló személy átadja a hatalmat, a joghatóságot a kormányzást már 1951-ben[44] jogtalanul átvevő Adorján Károly kanonoknak.[45] Eleve nem volt ez lehetséges, hiszen a letartóztatott ordinárius minden intézkedése érvénytelen. Ennek ellenére az egyházmegye papságát olyan szellemben tájékoztatja a gyulafehérvári káptalan, hogy Adorján joghatósága rendben van. Tárgyunk szempontjából a továbbiakban elegendő utalásszerűen jelezni, hogy hogyan alakult a 1955-ig a tényleges joghatósággal rendelkező titkos ordináriusok sora, fontosabb azt részletezni, hogy Adorján hogyan fogadtatja el magát az egyházmegyével.

A hivatalos joghatóságot Lestyán Ferenc[46] vihette tovább, 1952. február 4-től. Amikor viszont kiszabadul a börtönből Márton Mózes, Kovács Béla, Szilveszter Sándor és Jakab László, Lestyán Ferenc egyetértésben Márton Mózesrel visszaadja a joghatóságot Szilveszter Sándornak, aki viszont alig két hónapig lehetett ennek birtokába. Utóda Lajos Balázs[47] egészen 1954-ig. Utána Fuchs Gábor[48] veszi át a vezetést,[49] 1954. decemberéig. Márton Áron szabadulása előtt valószínűleg Ábrahám Miklós[50] folytatta a sort.

Visszatérve Adorján Károly szerepéhez, Lestyán Ferenc rámutat, hogy a hatóságok nem tudták elérni, hogy Márton Mózes átadja a joghatóságot Adorján Károlynak, így ezt Kovács Béla tette meg. Teljesen hiába, hiszen ő maga sem rendelkezett ezzel, tehát tovább sem adhatta. Mégis a központból való kormányzás Adorján Károly kezébe kerül. Ennek története viszonylag könnyen rekonstruálható a hivatalos levelezésekből. Az 1951. október 11-én Gyulafehérváron tartott kanonoki és esperesi tanácskozás jegyzőkönyve,[51] amelyet Baráth Béla kolozsvári esperes jegyzett le már rögzíti, hogy a jelenlevők[52] a saját „felelősségteljes kötelességüknek” tartják „a Román Népköztársaság területén élő róm[ai] kat[olikus] hívek lelki gondozását és vezetését”, a szövegben meg sem jelenve a titkos ordinárius szerepe. A köztársasági államformát, mint a katolikus Egyház szervezetével és tanításával nem ellenkezőt elfogadják, s ennek megfelelően a következőket határozzák:

„1./ A R[omán] N[ép] K[öztársaság] területén élő róm[ai] kat[olikus] hívek lelki üdvének biztosításán és anyagi jólétének előmozdításán a róm[ai] kat[olikus] Egyház és a R[omán] N[ép] K[öztársaság] törvényei szerint minden erőnkkel munkálkodni fogunk.

2. Híveinket úgy az isteni, mint az egyházi és állami törvények megtartására szavainkkal, tanításunkkal és példánkkal buzdítani fogjuk.

3. Semmi olyan mozgalomban melyet az egyház és állam törvényei tiltanak, részt nem veszünk, és amennyiben tudomásunkra jutna, hogy híveink ilyen mozgalomban akarnak részt venni, őket attól visszatartani törekszünk.

4. Teljes erőnkkel törekszünk a béke ápolására, a béke áldásainak biztosítására, – örömmel és megnyugvással vesszük tudomásul, hogy a R[omán] N[ép] K[öztársaság] minden polgára őszintén akarja a békét és épen ezért testvéri szeretetben és egyetértésben kívánunk az ország minden lakójával élni, – a R[omán] N[ép] Köztársaságot hazáknak tekintjük, törvényeit megtartjuk, felvirágoztatásáért állandóan imádkozni és dolgozni fogunk, annak népére és vezetőire Isten áldását kérjük.

5. Amint a R[omán] N[ép] K[öztársaság]ban élő róm[ai] katolikusok helyzetét rendező Statútum mint állami törvény megjelenik, azt a püspökkel együtt tett állampolgári eskünk alapján megtartjuk.”

Másnap Baráth Béla a gyűlés hivatalos jegyzőkönyvéből kimaradt tárgyalásokra reflektálva levelet intéz Boros József prelátozhoz, a gyűlés elnökéhez, amelyet másolatban a többi esperesnek, így Jaross Bélának is megküld.^[53] Ez a levél azt igyekszik egyházi jogi szabályozásokra hivatkozva elfogadtatni, hogy a titkos ordinárius nem maradhat titokban. A hitelesség kedvéért levelét szó szerint idézzük:

„Már hetek óta foglalkoztatott a kérdés, vajon a sedes impedita^[54] esetében megbízottak, a substitutusok, ill. a káptalani helynök köteles-e a székeskáptalan előtt igazolni megbízását. A 334 és a 353 can[on] 2 §. ezt a kötelezettséget kifejezetten az episcopis residentiales és az utódlási joggal megbízott s[egéd] püspök számára írja elő. A 429. can[on] a sedes impedita esetében megbízottaktól csak azt követeli meg kifejezetten, hogy hivatalba lépésükkor jelentsék a Szentszéknek, hogy a püspöki szék akadályozva lett, s ők vették át annak gondjait, ami azt jelenti más szavakkal, hogy külön megerősítésre nem szorulnak. A káptalan előtti igazolásról nincs kifejezetten szó nevezett kánonban, bár ez jól megfér avval az általános jog szellemében. Érdekes, hogy a C[odex] J[uris] C[anonici] intézkedése ebben a pontban fogyatékos. Ezért örvendtem a tegnap, hogy ezt a bizonyos 1946, ill[etve] 1948-as részletes utasítást olvashattam, mely szerint a sedes impedita megbízottai „iisdem iuribus fruuntur ut iisdem obligatiunibus tenentur se episcopi residentiales”.^[55] Világos ebből, hogy ők is igazolni kötelesek megbízásukat a káptalan előtt a 334. can[on] előírása szerint s annak megtörténtéig az egyházmegye kormányzását át nem vehetik „neque per se, neque per alios, nec nullo sub titule sese ingerere posseunt in illud.”^[56] Mondanom sem kell, hogy ebből két dolog következik. Az egyik, hogy titokban nem maradhatnak. A másik, hogy igazolásuk megtörténtéig ordináriusi minőségben mindennemű intézkedésük [...] és érvénytelen. Ezek után minden nehézségem megoldást nyert az ügyben s gondolom, az értekezlet résztvevői is hasonló lelki állapotba jutottak.”

A fentiek értelmében a székeskáptalan megpróbálta megteremteni magának a jogi alapot ahhoz, hogy az ordináriusok előttük felfedjék magukat. 1952. október 21-én ebben a szellemben vázolja a törvényes jogutódlás kérdését dr. Faragó Ferenc kanonok, Adorján Károly helyettese, a marosvásárhelyi esperesség

alakuló gyűlésén.[57] Beszédében az ordináriusok kinevezésének történetét azzal kezdi, hogy Márton Áron püspök Boga Alajost és Sándor Imrét a székeskáptalan előtt jelölte ki, tehát nem titokban. A későbbiekben viszont mégis ellentmondásba keveredik, amikor arról beszél, hogy Kovács Bélát Jakab Antal titokban bízta meg, egy tanú – Ferenc András plébános – előtt. Márton Mózes és Kovács Béla Jakab Antal által történt jelöléséig ugyanazokat a személyeket sorolja fel, amelyeket a fentiekben a tényleges ordináriusok esetében már bemutatunk. Viszont egyházi jogi csúsztatásokat lop be előadásába. Miközben arról beszél, hogy mi az ordinárius jogköre, egyszer sem említi a titkos jelzöt. Minden átmenet nélkül kiemeli, hogy a megyéspüspök meg kell jelenjen a székeskáptalan előtt, s igazolnia kell magát. Az egyházmegyes püspök „posessio”-ba való helyezésének valóban ez a formája, s idézi is ehhez az 1950. június 8-i dekrétumot. Azt viszont már nem pontosítja, hogy ez miért vonatkozik az ordináriusra is. Talán számít arra, hogy Baráth Béla már ismertett leveléből ez már átment a köztudatba. Céljának megfelelően kiemeli, hogy 1950. április 3-án maga Jakab Antal is megjelent a székeskáptalan előtt, kilépve a titkosságból. Csak ennek vázolója után vonja le a következtetést: „possessionhoz helyezés nélkül nincsen jurisdikciója az ordináriusnak”. „Az ordinárius ha akar, maradhat titokban, de akkor is köteles possessióba lépni.” Tehát elméletileg a jelentkezés után az ordinárius elrendelheti a káptalannak, hogy tartsa titokban a jelentkezését. Arra hivatkozik, hogy egy egyházmegye sem tud olyan rendelkezésről, hogy az ordináriusnak titokban kell maradnia. Jakab Antal két jelöltjével (Márton Mózes és Kovács Béla) kapcsolatosan rámutat, hogy „a káptalan tudta, hogy az ordináriusnak jelentkezni kell és várta is a jelentkezést. A kormánytól jöttek a rendeletek, kellett valaki aki az iratokat rendezze, elválaszolja, paptestvérekkel közölje”. Újra csak ellentmondásba került itt, hiszen burkoltan bevallja, hogy az ordinárius titokban volt – ennek okára nem kérdez rá –, illetve, hogy az államhatalom hatására igyekeztek megszüntetni ezt a titkosságot. Mivel a jelentkezés természetesen elmaradt, Faragó a kőrösbányai[58] kényszerlakhelybe kényszerített Scheffler János működési engedély nélküli szatmári püspökhöz fordult jogi eligazításért. Faragó szerint Scheffler azt tanácsolta, hogy „minden áron meg kell tudni, hogy ki az ordinárius. Ha nem lehetséges írásban, akkor személyesen el kell menni mindegyik paphoz, és ki kell kutatni okvetlen ki az ordinárius”. A tanácsot elfogadva a káptalan meg is tette a felhívást, viszont időközben – szintén Faragó szerint – Márton Mózes és Kovács Béla megállapodtak abban, hogy „mivel Márton Mózes beteges és nem jogász, [...] lemond, és Kovács Béla vegye át a jurisdikciót. Írásban csinálták meg a megállapodást, de az írás a pénzbevéltáskor történt Márton Mózes letartóztatása miatt nem érkezett Fehérvárra. Azután Kovács Béla jelentkezett a káptalannál, hogy 1951. június 13-án Jakab Antal őt bízta meg Ferenc András plébános előtt”. A csúsztatás ma már nyilvánvaló. Márton Mózes ilyen megállapodást nem köthetett, a titkos ordináriusok kinevezésének módja nem tette lehetővé. Joghatóságát csak az általa jelölt személynek adhatta át, nem pedig társjelöltjének. Csak ha nem volt saját jelöltje, akkor kerül a joghatóság a társjelölthöz. Faragó viszont átugorja ezt az apróságot, rámutatva, hogy „Kovács Béla ordinárius jurisdikciója, annyira bizonyos, hogy ahhoz semmiféle kétség sem fér Isten előtt vállalom a felelősséget”. Egy kicsit bonyolultabb volt azt bizonyítani, hogy mégis miért Adorján Károly az, aki akkor a joghatóságot gyakorolja. Ezzel is megpróbálkozik, úgy vezetve fel a kérdést, hogy miközben az állami hatalom hozzájárulását kihangsúlyozza, egyúttal a békepapi mozgalmat is elítéli, tudva, hogy ez teheti csak hitelessé előadását: „Kovács Béla [a kormány részéről nem bírt szimpátiával ezért] Adorján Károlyt bízta meg a vikáriusi teendővel, aki a kormány szimpátiáját élvezte. A kormány részéről Kovács Béla részére azért volt neheztelés, mert huzavonazkodott és titkoskodott. Ma már Kovács Béla a kormány szimpátiáját bírja és nincsen a kormánynak kifogása az ellen, hogy Gyulafehérváron lakjék. Kovács Béla november hónapban fel is fog költözni Fehérvárra. Kovács Béla engedélyt kapott a kormánytól, hogy a jurisdikció átvételét jelentse a Szentszéknek, biztosította a kormányt arról, hogy a levél diplomáciai úton eljut a Szentszékhez. Kovács Béla törvényes ordinárius, kinek engedelmeskedni tartozunk, minden körülmények között. Ha mindannyian elszakadnánk tőle, még akkor is, ő egyedül marad a Szentszék képviselője és aki neki nem engedelmeskedik a Szentszéknek fenntartott kiközösítést vonja maga után. Amint a vásárhelyi mozgalom is az volt, engedetlenség és kiközösítéssel járt és mindegyik résztvevő a kiszabott penitencia végzése után nyert csak feloldozást.” Magát a vásárhelyi ügyet a nagyobb nyomaték kedvéért reakciós ügynek titulálja, amelyről állítja, hogy „teljesen fel van számolva, az állam nem kíván többet ezekkel a kérdésekkel foglalkozni”. Beszédének hatását lemérhetjük abból, hogy maga Jaross Béla is – aki pedig a napi politikában gyakorlattal rendelkezett – Faragó előadását üdvözölte, kiemelve, hogy lelkipásztori munkáját a befejezés előtt megzavarta az a nyugtalanság, ami a bizonytalanságból származott

egyházközségében. „Most remélem híveim helyreállítják az egységet, nyugodva, lélekbe megpihelve mondhatom: áldja meg a Mindenható Isten dr. Faragót”, amiért jogi fejtegetésével bebizonyította az ordinárius jogosságát.[59] Az öregedő apátplébánosnak sem tűnt fel, hogy az esperesség alakuló gyűlésének az időpontját, programját, meghívóit összeállító Adorján Károly kész, bemutatandó dolgozatokat küldött a társadalmi átalakulásról, a békeharcról, az új Alkotmányról. Mint ahogy az sem jelentett különösebb megütközést, hogy a Pacha Ágoston levelében felsorolt, figyelmeztetést kapott személyek közül jelen volt dr. Köpeczi János tisztelendő, illetve, hogy a tanácskozás vezetője a kultuszinspektor [Visán] László volt. Az Adorján Károly által elküldött kész dolgozat a békeharcról szintén gyanús lehetett volna. Kivonatolt, a jegyzőkönyvbe is feljegyzett tartalma a következő volt: „azok a bütykös lábak, amelyeket nagycsüörtök a Mester megmosott és csókjával illetett, azok parancsot kaptak, hogy amely házba belépnek, köszöntsék reá a békét: békesség a háznak. Minekünk Kr[isztus] papjainak a békeharc akcióban fel kell ismernünk a Krisztusi vonásokat és a háborús örülettel szembeni irtózással eltelve Isten áldását esdeni arra.” S hogy a sor teljes legyen, az is furcsa, hogy a hozzászólók közt ott találjuk Kajtsa Ferencet alsócsernátoni plébánost,[60] akivel az alábbiakban foglalkozunk részletesebben.

A törvényesség látszatát elnyerő, az államhatalomnak behódoló központi egyházkormányzatnak a következő lépése az volt, hogy a fontosabb plébániákon a régi embereket a behódoló személyekkel kicseréljék. Marosvásárhely esetében ez Jaross Béla félreállítását jelentette.

Még az esperesség alakuló gyűlését megelőzően Jaross Béla megkapta az 1734/1952 számú[61] leiratát Adorján Károly általános helynöknek, amire 1952. augusztus 8-án válaszolt.[62] A válaszlevél[63] tartalma alapján Adorján Károly a marosvásárhelyi hitéletben és közvéleményben tapasztalt zavarok miatt már három alkalommal is komolyan foglalkozott a visszavonulás lehetőségével. Visszavonulásának színlelt latolgatásával igyekszik rávezetni Jaross Bélát, hogy hasonló lépésre szánja el magát. A terv működőképesnek bizonyult. Miután Jaross rámutat, hogy a hitéleti zavarok nem oly jelentősek, mint amilyenek az Adorjánhoz érkezett névtelen jelentésekből tűntek, továbbra is problémát jelent a törvényes joghatóság kérdése. „Most már tagadhatatlanul megállapítható a két vonalvezetés s miután mindkét fél jóhiszemű és tisztalelkű s mindkettőnek vannak adatai, üljenek össze, – nem lesz nehéz, mert tények és dátumok állnak rendelkezésre [...] A HIVEK igénylik vasárnapi szentmiséjük, havonkinti lelki tisztulásuk biztosságát, megnyugtató, ünnepi élvezését. A PAPSÁG látva, hogy ez már több, mint »tünet«, hogy ez már dogmatika, a kódexsel él és fekszik, – ez lopja meg álmát s az efölötti tépelődés, töprengés aggasztja; Domine salva nos, perimus [...] s várja hivatott ajkáról Jézus választát.”[64] A leirat második pontjára térve Jaross a következőket írja: „az irat következő szakasza konkrét javaslatot vár tőlem a helyzet elrendezésére. Ennek sorai közül lehetetlen ki nem olvasni – amiért szívből hálás is vagyok – féltő óvását személyemnek. Idő kellett a megfontoláshoz és az elhatározáshoz s az idő megérlelte bennem, hogy a kavardásnak ebből az örvényléséből kiragadjam magam azzal, hogy 1 évi fizetésszabadságot és nyugdíjazásomat kérjem. Mert egy hosszú élet és egy félszázados szolgálat penitenciájához Isten jóvoltából egy-két esztendő kegyelmi idő nagyon rám fér. Más szempont is ezt ajánlja, t[udni] i[llik] az Egyházközség anyagi válsága, mellyel megbirkózni nem tudnék. Kegyeskedjék egyelőre ezt és ennyit a maga csupaszságában elfogadni és hozzájárulni. Elhelyezkedésem, megélhetésem részletkérdések, azokat külön levélben fogom feltárni. A marosvásárhelyi Egyházközség 250 éves. Annak egyötöde az én oltárszolgálatom. Deus providebit. Meztelenül jöttem föld-anyaként méhéből és térek oda vissza ... Semmim sincs és amit 4 év előtt újévi beszédem jelgégéül vettem Bolyait idézve, azt most magamnak lefoglalom: „Mindent elvehet az Isten, de önmagát mindig meghagyja!” Adorján Károly terve tehát bevált, maga Jaross fogja kérni nyugdíjazását. Kérése eredményeként egy teljes évig szabadságot hagy jóvá Gyulafehérvár Jaross Bélának 1952. december 1-től.[65] Egy héttel később, december 19-én Kajtsa Ferenc jelzi hogy az Egyházmegyei hatóság 348/1952 számú rendelettel vicarius adiutor minőségben kinevezte a marosvásárhelyi plébániára, majd a 3492/1952 számú leiratával a marosi főesperesi kerület főesperesévé nevezte ki.[66] Ezzel a fordulattal sikerült elérni, hogy a marosvásárhelyi plébánia és esperesség vezetése az államhatalomnak behódoló pap kezébe kerülhessen. Jarossal párhuzamosan káplánjait is elhelyezik, Kajtsa Ferenc saját káplánnal érkezik[67] 1953. vízkeresztje után. Január 20-án Jaross Béla és az egyháztanács jelenlétében letette a hitvallást és az antimodernista esküt, majd átvette a templom és plébánia épületét és

berendezését.[68]

Miután a vezetés Kajtsa Ferenc kezébe került, az egyháztanács lecserélésén túl igyekeztek megalázni, lejáratni az ekkor már 76 éves Jaross Bélát. Kerestek néhány apróságot, amelyek hangsúlyozásával ez lehetővé vált. Az egyik ilyen kérdése egy marosszentkirályi ingatlan az eladása volt.[69] A gyakorlatban 100.000 lej összegről van szó, ami az 1952-es pénzstabilizációkor 125 lejnek felelt meg. Ez a takarékpénztárba[70] került. Jaross jelentésében, 1953. június 3-ról jelzi, hogy az ingatlan törzsvagyon. Ezt követően Adorján Károly mégis rákérdez, hogy az ingatlan a papi jövedelemhez, vagy mihez tartozott.[71] Egyébként is az összeg nem túl jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy Jaross saját nyugdíjkérésében jelzi, hogy az utolsó 12 hónapra az átlagfizetése 1091 lej és 78 bani volt. Tekintve, hogy a későbbi levelezések szerint Jarost azzal vádolták, hogy a pénzt saját adójának rendezésére használta fel, s ennek tagadásával Jaross válaszlevelében nem találkozunk, elképzelhető, hogy valóban ez történt. Párhuzamosan futtatják ugyanakkor a leltári hiányok vádját, az 1951-es és 1952-es számadásokat, az eltűnt fürdőkád problémáját, a pincében leszerelt ászokfák hiányát, az elvitt konyhaszekrény pótolását, illetve a küüllői esperesség pénzének veszni hagyását.[72] A lejáratáson túl a kérdés súlyát inkább az adta, hogy Jaross csak egy év szabadságot kért, ennek végéhez közeledve újabb ürügy kellett ahhoz, hogy biztosítani lehessen Kajtsa folytonosságát Marosvásárhelyen. 1953. november 9-én[73] Adorján Károly jelzi, hogy december 1-vel Jaross szabadsága lejár, addig el kell rendezni a függő dolgokat, elsősorban a hiánypénzeket. A levél végén viszont önmagát árulja el, amikor a következőket írja: „A Kultuszminisztérium felé az eddigi megnyilatkozások szerint Kajtsa Ferenc felmentését s Méltóságod főesperes-plébánosságát nem tudom elismertetni. Legjobb megoldásnak a statusquo további fenntartását tartom.” Jarosznak ekkor már világos, hogy mi történik a háttérben. Válaszol is Adorján Károlynak, már november 16-án, előre bocsátva, hogy önmagának és emlékének tartozik azzal, hogy magát tisztázza. Az egyes vádak alóli tisztázás részleteibe most tárgyunk szempontjából nem jelentős belemenni. Az 1953. november 16-i válaszlevelében Jaross nem hagyja szó nélkül Adorján önmagát leleplező mondatát: „Arra a passzusra vonatkozólag, mely a kultuszminisztériumot s valami status quo említ, engedje meg; sejtlemem sincs, miről van szó” – írja Jaross. Pedig jól tudta, hogy mit jelent ez a status quo. Két nappal később, november 18-án kelt levelében már úgy tesz, mint aki elfogadja azt, vagyis, hogy Kajtsa Ferenc marad Marosvásárhelyen, ő maga pedig elköltözik Görgényszentimrére. November 30-án kelt levelében Adorjának már megírja, hogy ez esztendőig még megaláztatásokban nem volt része,[74] de most kijutott neki, majd a görgényszentimrei terepszemle után december 3-án újabb levelében visszakozik is a költözés ötletétől. Nem akarja feladni – s nem is adta fel – a Marosvásárhelyen való tartózkodását. Arra hivatkozik, hogy amikor Görgényszentimrén építkezett, akkor a megélhetést biztosítható föld, erdő és legelőhasználati jog még megvolt, most már nincs. Költözködése is sokba kerülne, nyugdíjügye rendezetlen, Görgényben nincs gáz sem. Ezek az ürügyek mellett rámutat elköltözését a leginkább akadályozó tényre: lezáratlan függő ügyei vannak Marosvásárhelyen. „Tiszta múltam tudatában érzékenyen kell vennem azt, hogy tiszta helyzet maradjon utánam.” Levelét bibliai igével zárja: „A leányzó nem halt meg, csak alszik.” Kajtsa Ferenc viszont nem visszakozhatott. Még aznap kelt[75] válaszlevelében[76] jelzi, hogy maga Jaross Béla december 2-án már kérte a közbejárását a Minisztériumnál, hogy a görgényszentimrei házat visszakaphassa – igaz ugyan, hogy ezt a kérést maga Jaross Béla soha alá nem írta. Mégis a kérést Kajtsa még 2-án fel is terjesztette az Ordináriátushoz. A nagyobb nyomaték kedvéért másnap, december 4-én az egyháztanácsi határozatra hivatkozva újra felszólítja Jarost a költözésre.[77] Jarosznak a költözéssel kapcsolatos változó elhatározásait Kajtsa és Adorján igyekeztek kihasználni. Adorján Károlynak Kajtsához december 16-án intézett levelét még csak kommentálni sem szükséges: „Értesítem, hogy a 288/953 s t[öbbsi] jelentéseit az [kézzel beírva a gépelt szövegbe: A(pát) úr] ingatag ezért megbízhatatlan elhatározása jeleiként felfogom használni.”[78] Kajtsa a felső támogatás tudatában egyre magabiztosabban támadja már Jarost. A Jaross Béla által határidőre elkészített 1951-1952-es pénzügyi számadásokat el sem fogadja, kéri, hogy azokat az 1950-es évvel kezdje.[79] Adorjánhoz intézett levelében az elszámolást a következőképpen minősíti: „Az 1951 és 1952 évekre nézve is olyan mocsk munkát végzett ami szégyen.” Kajtsa jelzi azt is, hogy amikor megkérdezte Jarost, hogy mit tett az 1950-es kerületi perselypénzekkel, Jaross azt válaszolta, hogy „megettem.” Végül is érthető Jaross ily kirohanása, hiszen maga Kajtsa is beszámol arról, hogy először a válasz az volt Jaross részéről, hogy az egyházközségek egyenesen a püspökségre küldték be a pénzt.[80]

1954-ben a Jaross elleni intézkedések tovább folytatódtak. 1317-1954 szám alatt megkapja Jaross Adorján május 8-án kelt felszólítását, mely szerint május 27-én bizottság alakul Ferencz András kerelőszentpáli és László Dénes maroshévízi plébánosokból, hogy felülvizsgálják a leltári és anyagi ügyeket. Adorján Károly kéri, hogy a helyszínen adjon felvilágosításokat, s hogy mindennemű levelezést az ügygel kapcsolatosan a kivizsgálásig szüntessen be. A levél alatt olvashatóak Jaross kézzel írt feljegyzései: „soha senkinek nem írtam; szomorú dolog, hogy feltételezni sem tudják az emberről az egyenes úton járást [...] A kiküldetés megvolt május 27-én. Sok kicsi piszkos ügy ment le ott; de feltűnő, hogy folytatás és végzés nélkül. A »monitio« még fennáll és a további fenyegetések is – azokban papi becsületemről esik szó.” Azonos iktató alatt Adorjántól Jaross Béla egy újabb levelet is kap április 12-i keltezéssel – szigorúan bizalmas jellegével ellátva. Ebben Adorján jóindulatúan jelzi, hogy a Jaross elleni panaszok okozta hullámokat megpróbálta a hivatalos megintéssel^[81] és a kártérítésre való kötelezéssel lenyugtatni, de nem sikerült, sokan a 2147 kánonra hivatkozva eltávolítását és a 2346 kánon alapján felfüggesztését emlegetik. Ha ez így megy, jelentést kell tennie a Minisztériumnál, ami állami fizetésének megvonását jelentené. Ezért kéri, hogy Jaross „igyekezzék az ügyeket sürgősen rendezni és *minél előbb félrevonulni*”.^[82] Kajtsa Ferenc 1954. május 4-én keltezett levelében már egyenesen egy kultuszminisztériumi határozat (17302/1948) átelmélkedését javasolja Jarossnak. Ezt követően Jaross is jobban felkészül a védekezésre. Vezetni kezd egy jegyzetömböt, ahová feljegyezi azokat a botrányokat, amelyek Kajtsa Ferenc marosvásárhelyi ténykedéseit kísérték.^[83] Az érzékeltetés kedvéért kiemelünk ebből néhány feljegyzést. Kajtsa tevékenységével kapcsolatosan botrányosnak tartja, hogy bemutatkozó beszédét azzal kezdte, hogy teljhatalommal jött ide, s ugyanabban a beszédben megfenyegette a híveket is. 1954. június 20-án sorba állt fagyaltért és monopolért is. Hatszor állították fel a moziban, mint állójegyest, aki másnak helyére leült. A hivatalban ingre vetkőzött. Az egyik karácsonyi beszédéből két mondatot jegyez fel: ha nincs a zsebben, nincs karácsony, ha van a zsebben, van karácsony. A prédikációit jellemezve rámutat, hogy abban gyakrabban szerepel Dosztojevszki és a napi események, mint a Szentírás. A nyárádtői vizitációkor még a templomba se ment be. Azt hiszi, hogy a marosvásárhelyi plébánosság csak abból áll, hogy „jól enni, inni, hangversenyekre járni, tribünökön parádézni”. Nem tájékozódott a közösségről, a reprezentáns személyekről, hivatalos fogadó órákat vezetett be, ócsárolta elődjét. Amikor egyik alkalommal beteghez hívták, nem tudta letenni az épp olvasott regényt („ponyvát”), s csak másnap ment el, amikor a beteg meghalt. „Annyi nyilvános gixer után szabad a kérdés: miféle kormányzat az, amely azt ítélte róla, hogy M[áros]V[ásár]helyre való? Vagy amelynek vigilanciája mellett – már 18 hónapja – még mindig itt lehet. – Oroszlán és számár meséje megismétlődik rajta, aki »teljhatalommal« küldetett ide és teljes lelkipásztori tudatlansággal mutatkozott be már az első beszédében. Mi áll fenn a 2 eshetőség közül: Őt félreismerték-e 19 éves papi pályáján? Vagy ő neki sikerült félrevezetni 19 évi következetességgel az Ordináriát[us]t? Miért ismerte fel M[áros]v[ásár]h[e]ly már az első hetekben s azután folytonos bemutatkozásán, hogy hazug, üres, rágalmazó üzletember? [...] Az [Acták] bizonyítják, hogy következetesen félrevezette az Ordináriátust. Ebben nem lehet menteni, mert tájékozódhatott volna! Belevitte ezt botrányosan felületes intézkedésekbe. »Ökör a kertben« Nagy az Isten állatkertje! – Szégyen.”

Összegzés helyett egy levél részleteit idézném, amelyet Budapestről az egyik marosvásárhelyi tanácsosnak, Kovács Eleknek küldött Csiszár Lajos építészmérnök, presbiter 1954. június 14-én:

„Tegnap vasárnap lévén, egy igazi régi, vásárhelyi családnál voltunk hivatalosak [...] Természetesen a legfrissebb hazai hírek kerültek elő, s az én szomorodott lelkemből mindjárt a mi aranszájú, kedves apát-plébánosunk meggyalázott személye került nagy részvétellel és még nagyobb szeretet és tisztelettel, de fájdalommal és megütközéssel a beszéd tárgyává. A sóhajok csak úgy röpködtek, hogy mit akarnak azzal a drága Jaross Béla apátplébánossal? [...] Azt mondá az egyik góbé testvér: »Soha sem felejttem, amikor az Apát úr magyar vonatkozású beszédében a többségi uralom embereit olyannak minősítette, akik velünk szemben az évezredes római módot alkalmazzák, homlokunkra sütve a tüzes vas bélyegét.« [...] Ily magyar kisebbségi életben volt Jaross Béla róm[ai] kat[olikus] apátplébános, aki nem csak saját híveit fogta össze és pasztorálta, hanem az összes vásárhelyi magyarokat, keresztényeket és még izraelitákat is, akik magukat

magyarnak vallották. Építette a lelkeket, szeretetet, jóságot hirdetett. Összetartást. Nem is hittük, hogy mily nagy volt akkor – hajdan, az ottani magyarság! Na és mi lesz akkor, ha ez a marakodás célt ér? Ha elkedvetlenítik [...] s ott hagyja a székely fővárost? Keresztényi szent örömmel fogja a t[iszte]lt plébános úr az Oltári Szentséget a kezébe venni? Láttam még a nyilasfordulat idején ezt a habzó száját! Bögött, ordított. A kurta intelligenciájával azt hitte, hogy a Paradicsomba került [...] Fáj, elkiserít ez a viszály. Mivé fog elfajulni? Lesz-e olyan székely vér, mint amit rajzol Tamási Áron r[ómai] kat[olikus] író a »Hazai tükör« című regényében? Vagy aljas, leköpnivaló ez a mai generáció? Ím, ez a vélemény alakult ki a tegnap a góbtársaságban. Megvetés, gyalázat azok iránt, akik keverik a viszályt. Mintegy 15-en voltunk jelen odavalók, akik fájdalommal gondolva a jóságos főpapra s megvetéssel a ronda utód személyeskedésére, mely által ő nagyobb nem lehet. Ez a fő készlet csaholásra az ily alacsony lelketleneket? Isten legyen irgalmas velük szemben s bocsásson meg nekik, mert nem tudják, mit cselekednek. [...] Jaross Béla lelke itt van velünk. Vele együtt érzünk, szeretünk és nagyrabecsülésünk vele van. Ezt szűrtem le tegnap e nagy és intelligens társaság révén. Ezt közölhetem Isten és ember előtt bizonyítva Neked Elek Apókám, hogy ezt megmondhassad mindenkinek. Jaross Béla apátplébánost Őfőtisztelendőségét szeretettel és tisztelettel üdvözölve, kérjük, ne veszítse el a türelmét. Legyen hideg és okos.”[84]

Jaross Béla valóban hideg és okos maradt. Maradt Marosvásárhelyen, ahol Márton Áron szabadulása után visszahelyezte jogaiba. 1959. október 14-én bekövetkezett haláláig így Marosvásárhely apátplébánosa és a kerület főesperese lehetett újra. Az öregedő apátplébános helyett a teendőket viszont már Lestyán Ferenc végzi helyettes plébánosként. Kajtsa Ferenc annak ellenére, hogy Márton Áron 1956. január 1-től Marosújvárra helyezte át, még öt évig nem volt hajlandó elköltözni, végül a szentháromsági plébániát fogadta el.[85]

Jegyzetek:

[1] „Jaross Béla prelátus, c. apát, főesperes-plébános életének 83-ik, papságának 60-ik évében, 1959. október 14-én elhunyt.” – Marosvásárhely főesperesi és plébániai levéltár (továbbiakban: MFP). Jaross Béla hagyaték (továbbiakban: JBh.) Jaross Béla halotti értesítője.

[2] Marton József egyháztörténész meg is tette ezt: Marton József – Jakabffy Tamás: Az erdélyi katolicizmus századai. Kolozsvár, 1999. (továbbiakban: Marton-Jakabffy, 1999.) 117-120. p.

[3] Jaross Béla: Emlékek a marosvásárhelyi róm[ai] kath[olikus] egyházközség múltjából. A hitújítás előtti korszak. Marosvásárhely, 1937.

[4] MFP, JBh, 346/921/1894 – Jaross Béla érettségi bizonyítványa, Esztergom, 1894. június 30.

[5] Jáci apát is lett.

[6] MFP, JBh, Összegyűjtött cikkek, képek Jaross Béla 25 éves papi jubileuma alkalmából.

[7] Domus Historiae, Marosvásárhely, Naplójegyzések Maros-Vásárhely r[ómai] k[atolikus] Plébánia történetéből, file 127.

[8] Papi tevékenységét viszont el tudta a közélettől választani. Ezüstmiséjekor hiába akarta az erdélyi magyar párt és Maros-Torda vármegye „egész társadalma” külön ünnepségben részesíteni, ezt visszautasította.

[9] Elhangzott Bernády lakásán, amikor az vendégül látta Octavian Goga román politikust. MFP, JBh, Jaross Béla hagyatékának újságcikkei (továbbiakban: JBhú). *Ellenzék*, 1925. március 21. Vezércikk.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_129-149.htm

[10] Beszédét a *Székely Napló* közölte. MFP, JBh, JBhú. – *Székely Napló*, 1929. január 4.

[11] Közismerten román többségű a lakosság Máramarosban.

[12] MFP, JBh, JBhú. – *Magyar Szó*, 1940. szeptember 12.

[13] A görög katolikus egyházat törvényileg tiltották be 1948-ban.

[14] MFP, Plébániai és főesperesi iratok (továbbiakban: Pfi). 1947 – 801/1947. Márton Áron püspök körlevele. Gyulafehérvár, 1947. március 12.

[15] Joghatósága.

[16] MFP, Pfi. 1950. – Pacha Ágoston püspök körlevele, Temesvár, 1950. június 4.

[17] MFP, Pfi. 1948. – 2. 2231/1948. Márton Áron püspök körlevele. Gyulafehérvár, október 6.

[18] MFP, Pfi. 1950. – Pacha Ágoston püspök körlevele, Temesvár, 1950. június 4.

[19] MFP, Pfi. 1950. – 49. 70/1950. Jaross Béla levele az Egyházmegyei hatósághoz, Marosvásárhely, 1950. április 13.

[20] Boga Alajos és a többi titkos ordinárius joghatóságáról a későbbiekben részletesebben.

[21] Boga Alajos (1886-1954), az egyházmegye általános helynöke volt. Bogától a Kultuszminisztérium 1950. március 28-án kelt levelében propagandaszerű, a békéről szóló körlevél kibocsátását kérte. Boga XII. Pius pápa karácsonyi békeszózata alapján írta meg körlevelét április 10-én, s elítélte azokat a békegyűléseket, amelyeken a pápa ellen nyilatkoztak. Nemsokára, május 10-én letartóztatták. – Marton-Jakabffy, 1999. 117. p.

[22] MFP, Pfi. 1950-51. Ikt. nélk. Jaross Béla értesítője az esperesi kerület plébánosaihoz, Marosvásárhely, 1950. április 23.

[23] MFP, Pfi. 1950. – Pacha Ágoston püspök körlevele, Temesvár, 1950. június 4.

[24] Ő maga is titkos ordinárius volt Márton Áron letartóztatása alatt.

[25] Valóban sor is került ilyen gyűlésekre. Ezek közül a legjelentősebb a kolozsvári gyűlés volt, 1951. március 15-én, ahol az erdélyi nagy hagyománnyal bíró Státust – amelyet elővigyázatosságból Márton Áron már 1948. augusztusában ideiglenesen felfüggesztett – próbálták újjá szervezni, s arra felhasználni, hogy a püspök akadályoztatásának fennálló helyzetében a régi hagyományokhoz híven átvegye az egyházmegye irányítását. Marton-Jakabffy, 1999. 113. p.

[26] MFP, Pfi. 1950 – Pacha Ágoston püspök körlevele, Temesvár, 1950. június 4.

[27] Léstyán Ferenc: Marosvásárhely katolikus egyháza a kommunista elnyomás idején, 1948-1990. Kolozsvár, 2007. (továbbiakban: Léstyán, 2007.) 6-7. p.

[28] MFP, Pfi. 1950 – 20, 21. Jaross Béla nyilatkozatai, Marosvásárhely, 1950. június 20.

[29] A későbbiekben Securitate néven elhíresült szervezet.

[30] Az *Előre*, 1955. február 11-i (pénteki) számában fénykép is megjelent az „eseményről” a következő kíséző szöveggel: „a marosvásárhelyi római katolikus egyházközség és esperes-kerület vezetői, Jaross Béla pápai prelátus, apátplébános, Kajtsa Ferenc esperes és mások ünnepélyes keretek között írták alá a Béke Világtanács felhívását.” – MFP, JBh, JBhú.

[31] A hagyományos megerendszert helyettesítő adminisztrációs rendszer.

[32] MFP, Pfi. 1950 – 303/1951. Jaross Béla javaslatai az új esperességek beosztására. Marosvásárhely, 1951. március 5.

[33] MFP, Pfi. 1951 – 2. 363/1951. Jakab Antal körlevelei és rendeletei. Gyulafehérvár, 1951. június 12.

egyhzstortenet_i_szemle_2007_02_129-149.htm

[34] Marton József személyes kutatásai alapján vázoljuk a tényleges titkos ordináriusok sorát és életrajzi adataikat az alábbiakban: Marton-Jakabffy, 1999. 117-120. p.

[35] Léstyán, 2007. 6-8. p.

[36] Már csak a titkos ordinárius megnevezés egyértelműen jelzi, hogy a titokban kellett tevékenykedjen.

[37] Ez a hatalom a püspöki hatalom egyházmegye vezetésére vonatkozott, nem a lelki, szentségi hatalomra. Az adminisztrációt teljes jogkörrel irányíthatta.

[38] 1886-ban született, meghalt 1954-ben. Bécsben végzi teológiai tanulmányait, Kolozsváron filozófia doktorátust szerez. Márton Áron püspök letartóztatásakor az egyházmegye általános helynökeként vette át a kormányzást. 1950. május 10-én tartóztatták le.

[39] 1893-ban született, 1956-ban halt meg a Râmnicu Sărat-i börtönben. 1916-ban szentelték pappá. Észak-Erdély püspöki kormányzója volt 1940-től, Erdély újraegyesítése után nagyprépost. Boga Alajos után ő az ordinárius egy évig.

[40] 1887-ben született, s a nagyenyedi börtönben halt meg valamikor 1952 után. A halál időpontja nem ismert.

[41] A későbbiekben Márton Áron segédpüspöke, majd az egyházmegye megyéspüspöke lett.

[42] 1896-ban született, meghalt 1968-ban. 1919-ben szentelték pappá. Kétszer is volt letartóztatva, de joghatóságát nem volt hajlandó átadni az államilag szorgalmazott Gyulafehérváron tartózkodó jogtalan kormányzatnak.

[43] 1902-ben született, meghalt 1988-ban. 1927-ben szentelték pappá. Többször volt letartóztatva.

[44] Az első, Adorján Károly által aláírt rendelet 1951-ből származik, a következő tartalommal: „Adorján Károly kanonok (Ordinárius távollétében a székeskáptalan felkérésére) levele a marosvásárhelyi Esperesi Hivatalhoz.” A levélben értesíti az esperest, hogy a Kultuszminisztérium kiküldötte közölte, hogy kiknek vonták meg működési engedélyét, s azok hol működhetnek tovább. Mindezek a jurisdikciót az új állomáshelyük esperesétől kell kérjék. – MFP, Pfi. 1951 – 1955/1951. Adorján Károly kanonok levele a marosvásárhelyi esperesi hivatalhoz. 1951. Léstyán Ferenc adatközlése szerint 1952. február 4-étől, tehát a „négyek” letartóztatásától kezdve hajta végre Adorján Károly szolgálatait, amit az államhatalom kért. Léstyán, 2007. 8. p.

[45] A káptalan híresztelése szerint őt Kovács Béla választotta volna ki maga mellé általános helynöknek (vicarius generalis).

[46] 1913-ban született. 1937-ben szentelték pappá. Rövid ideig ő maga is volt börtönben. 1955-től Marosvásárhely plébános-esperese 1990-ig, jelenleg nyugdíjban van.

[47] 1894-ben született, meghalt 1970. Tanulmányait Budapesten végezte.

[48] 1910-ben született, 1973-ban halt meg. Tanulmányait Berlinben végezte. Petrozsényből Harasztosra kerülve lesz titkos ordinárius, de amikor ez kiderül, letartóztatják.

[49] Ennek története önmagában bonyolult. Amikor O'Hara nuncius távozott Romániából, – állítólag szóban – megbízást adott Hieronymus Menges bukaresti egyházmegyei papnak az egyházmegyei kormányzók állítására. Ezzel megindult a zavart is okozó apostoli delegátusok sora: Dukát József (1950-től 1953-ig) és Simonfy Andor (1953-tól 1955-ig). Simonfy Andor volt az, aki Lajos Balázst felmentve a joghatóságát Fuchs Gáborra bízta.

[50] 1907-ben született, 1996-ban halt meg. Pappá szentelték 1929-ben. Fuchs választotta, joghatóságot 1-2 hónapig gyakorolta, Márton Áron szabadulásáig. A '90-es években megvakult idős pap már nem tudott kellő szellemi tisztasággal visszaemlékezni az eseményekre. Tény, hogy ő háromszor volt letartóztatva, valószínűleg nem ok nélkül.

[51] MFP, Pfi. 1951 – Gyulafehérvári kanonoki és esperesi tanácskozás jegyzőkönyve, 1951. október 11.

[52] Boros József, Dr. Péter Antal, Adorján Károly kanonokok, Dr. Baráth Béla és Dr. Faragó Ferenc kanonok esperesek, Jaross Béla, Léstyán József, Sass Antal, Nagy Jenő, Szabó János esperesek.

[53] MFP, Pfi. 1951 – Baráth Béla kanonok, kolozsvári esperes levele Boros József prelátnak, átküldve Jaross Bélának is. Kolozsvár, 1951. október 12.

[54] A püspök akadályoztatása esetén.

[55] Azonos jogokkal és kötelességekkel rendelkeznek, mint a megyéspüspök.

[56] Sem önmaguk, sem más által, sem semmiféle cím alatt possessióhoz nem juthatnak.

[57] Ez már a második alakuló gyűlés. Az elsőre a rajonok mintájára átszabott esperesség alakuló gyűlése volt, ez újabbat az tette szükségessé, hogy Marosvásárhely központtal létrejött a Magyar Autonóm Tartomány, amelynek létesítésével a marosi esperességtől lecsatolták a dicsőszentmártoni és marosludasi rajonokat, visszacsatolva a szászrégenit. Ez az adminisztrációs átrendezés esetében az esperesek terveit már be se kérték, az utasítást egyszerűen végrehajtották. A későbbi címzések bizonyossága szerint újra használatba kerül a főesperesség és a főesperes megnevezés.

[58] Az erdélyi ércegyesség egyik kis plébániája. Sokáig ferencesek látták el.

[59] MFP, Pfi. 1952 – 58. Marosvásárhelyi koronagyűlés jegyzőkönyve, 1952. október 21.

[60] Állomáshelye nem tartozik a marosvásárhelyi esperességhez.

[61] Maga a leirat az eddigi kutatások során még nem került elő, viszont Jaross Béla válaszelevele alapján főbb vonalaiban rekonstruálható a tartalma.

[62] MFP, Pfi. 1952 – 82. 220/1952. Jaross Béla levele az Ordináriátushoz, Marosvásárhely, 1952. augusztus 8.

[63] Jellemző, hogy sem ekkor, sem a többi levelében a címzésnél nem használja a személyes megnevezést, hanem az intézményhez – Ordináriátus – intézi válaszát.

[64] Ennek „a hívatott ajkáról” történő válasznak a megadására érkezett tehát októberben Faragó Marosvásárhelyre.

[65] MFP, Pfi. 1952 – 30. 3491/1952. Gyulafehérvár, 1952. december 12.

[66] MFP, Pfi. 1953 – 2. 7/1953. Kajtsa Ferenc jelentése az Egyházmegyei Hatósághoz, Marosvásárhely, 1953. január 22.

[67] Léstyán, 2007. 7. p.

[68] MFP, Pfi. 1953 – 2. 7/1953. Kajtsa Ferenc jelentése az Egyházmegyei Hatósághoz, Marosvásárhely, 1953. január 22.

[69] MFP, Pfi. 1953 – 16-19, 21-22. A marosszentkirályi ingatlaneladással kapcsolatos jelentések.

[70] A román hivatalos szóhasználat szerint CEC – Casa de Economii și Consemnații (Jegy és takarékpénztár).

[71] MFP, Pfi. 1953 – 1663/1953. Adorján Károly leirata Jaross Bélához, Gyulafehérvár, 1953. június 3.

[72] Ez utóbbiról fontos megjegyezni, hogy az 1951-es esperességi átrendeződéskor vette át Jaross Jakab Antal felszólítására. Az összeg összesen 150,20 lej csupán.

[73] MFP, Pfi. 1953 – 30. 2193/1953. Adorján Károly levele Jaross Bélához, Gyulafehérvár, 1953. november 9.

[74] Aranyszájú Szent János, Szent Ambrus, Szent Ágoston és Szent Kúrillosz viharos, egymást kiközösítő korszakát idézve a jelen helyzetre a következő következtetést vonja le: az időre és türelemre alapozott modus vivendi tanácsát adja neki a Szentlélek. – MFP, Pfi. 1953 – 40. Jaross Béla levele az Ordináriátusnak, Marosvásárhely, 1953. november 30.

[75] Könnyű volt megoldani az ilyen gyors *postafordulót* ugyanis, hiszen ugyanabban a plébániaépületben laktak, csupán a *kapcsolattartásnak* választották ezt a hivatalos formáját.

[76] MFP, Pfi. 1953 – 288/1953. Kajtsa Ferenc levele Jaross Bélához, Marosvásárhely, 1953. december 3.

[77] MFP, Pfi. 1953 – 42. Jaross Béla levele Adorján Károlyhoz. Marosvásárhely, 1953. november 18.

[78] MFP, Pfi. 1953 – 45. 3158/1953. Adorján Károly levele Kajtsa Ferenchez 1953. december 16.

[79] MFP, Pfi. 1953 – 49. 3020/1953. Kajtsa Ferenc levele Jaross Bélához, 1953. december 22.

[80] MFP, Pfi. 1954 – 2. 262/1953. Kajtsa Ferenc levele Adorján Károlynak, 1953. december 23.

[81] MFP, Pfi. 1953 – 41. 1640/1953. Adorján Károly hivatalosan megintí Jaross Bélát, amiért nem küldte be az elszámolást 1951-1952-re. Gyulafehérvár, 1953. december 16.

[82] Kiemelés tőlem.

[83] MFP, JBh – Botrányok címet viselő jegyzetömb.

[84] MFP, JBh – Csiszár Lajos építész mérnök presbiter levele Kovács Elek városi tanácsosnak Marosvásárhelyre. Budapest, 1954. június 14.

[85] Léstyán, 2007. 8. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
 évfolyam
 2. szám
 A. D.
 MMVII

Bánkuti Gábor: A jezsuiták 1965-ös "Világszolidarizmus" pere

1. Enumeráció

Az egyháztörténeti szakmunkák és a rendelkezésre álló levéltári anyagok terminológiájától látszólag messzire rugaszkodó eufemizmus, ha a Magyar Jezsuita Provincia történetének a katalógusok jelzése szerint: „Ineunte anno 1950” – azaz 1949 utáni – két évtizedét, fátumszerű sorsfordulókban gazdag időszaknak nevezzük.[1]

A rendi tevékenységet külső kényszer tiltotta, így a rendtartomány tagságának a hivatáshoz és a Társasághoz való hűség új formáiról kellett tanúságot tennie. A diszperzióban élők „diszpozícióját” azonban legtöbb esetben nem a rendi előjárók határozták meg. A neves jezsuita szociológus, András Imre S.J. (elsősorban „survey”-módszerrel készült) feldolgozása alapján a Magyarországon élő rendtagok időmérlegének – „az I. szekció tagjainak foglalkozása 1949-1968 között az eltöltött évek szerint” – összesen 3948 évből 277 év a „börtön, internálás”, mely 64 fő éveiből tevődik össze.[2] A fenti időszakban 310 rendtag tartozott hosszabb-rövidebb ideig a Sectio I. kötelékébe. Figyelembe véve, hogy a vizsgált időszak elején, a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása előtt, még valamennyi aktív atya „papi” munkát végzett, a diszperziót követően pedig csak 15-en kerültek egyházmegyei keretbe, egy 1950 végétől kezdődő kimutatás esetén jelentősen módosulnának az arányok. Csak játék a számokkal, hisz két évtized alatt a rendtagok több foglalkozás-kategóriában is szerepelhetnek, de az atyákra és skolasztikusokra koncentrálna a következő arányokat kapjuk: nevezettek rendben eltöltött éveinek összege a két évtized alatt 2789 év. Ha ebből kivonjuk a „betegállományban, nyugdíjban” eltöltött éveket (618 év), 2171 aktív évet kapunk. Ennyi a – természetesen kedvezőtlen korával rendelkező – közösség 233/159 aktív tagjának a rendben eltöltött ideje.[3] A rendtartománynak ebből a csoportjából – mely 1950-ben 221 tagot jelent – 53 rendtag kb. 220-230 évet töltött börtönben vagy internálásban.[4] Összesen 1067 évre ítélték őket. A provincia szétszórása idején az őrizetbe vett, elítélt, elhurcolt, illetve internált atyák száma már 18 volt.

A kiépülő-berendezkedő kommunista diktatúra szemérmetlenül használta fel a büntetőeljárás adta lehetőségeket politikai és ideológiai céljainak megvalósításához. A tételes jog voluntarista szemlélete és értelmezése az igazságszolgáltatás torzulásához – állandósuló „justismord” állapothoz – vezetett, az eljárások megindítását és kimenetelét, az aktuális szempontoknak megfelelően jogon kívüli tényezők determinálták. Justitia a politika „szolgálóleányául” („ancilla politicae”) szegődött. A korszak börtöncentrikus büntetésiskabási rendszerében az egyes perek időzítése és az ítéletek nagysága tehát fontos adalékul szolgál az egyházpolitika funkcionális változásainak nyomon követéséhez.

A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a jezsuita rend tagjai az állambiztonsági szaglászás eminens célpontjaiként, számszakilag a rend egészét tekintve – arányukhoz (és erejükhöz) képest – felülreprezentáltak a bűnyogi nyilvántartásokban.

E tanulmány egy konkrét ügy feldolgozása okán egy tipikusan „konstruált” per genezisét igyekszik feltárni. Mindeközben arra keressük a választ, hogy milyen tényezők alakították az egyházpolitika celebrálásában részt vevő szervek – az illegációban működő szerzetesrendek esetében leginkább az államvédelem – jezsuitákkal kapcsolatos „diszkurzív tradícióját”, illetve mennyiben járultak hozzá a velük kapcsolatos, büntetőjogilag nem kategorizálható velleitások a különböző adminisztratív intézkedések foganatosításához.

2.1. A jezsuita rend működésének „külső” kerete, a szerzetesrendek feloszlása után

„A jezsuitákat a rendtartomány felosztása óta állandó ellenőrzés alatt tartották szerveink és több realizálást hajtottak végre soraikból. A rend tagjainak tekintélyes részét kellett az elmúlt másfél évtized alatt bíróság elé állítani, közbiztonsági őrizetbe venni vagy más módon eljárás alá vonni. Felelősségre vonásuk alapja kizárólag államelleni bűntett volt, súlyal szervezkedés és izgatás. Felosztásuk utáni első években pl. egymás után kellett őrizetbe vennünk a mindenkori tartományfőnököt, szervezkedés kezdeményezése miatt.”[5]

A szerzetesi életforma intézményesültség nélküli megőrzésének igénye alternatív alkalmazkodási-túlélési stratégiák kialakítását indukálta. A rendek felosztását követően P. Csávossy Elemér provinciális a rend tagjainak összefogását és irányítását a rendi keretek fenntartásával valósította meg.[6] Az illegáció körülményeihez alkalmazkodva, hosszú távra berendezkedve,[7] a rendtagokkal kijelölt előljárókon (rendi tanácson) keresztül azokat sejtyszerű csoportokba osztva tartotta a kapcsolatot. Külön előljáró foglalkozott a novíciusokkal és a skolasztikusokkal. Csávossy rendi előljáróival a belga és az olasz nagykövetségen keresztül tartotta a kapcsolatot. Figyelemre méltó, hogy amikor a Püspöki Kar megvonta az egyházmegyei keretben nem lévő szerzetesek gyóntatási és szentség-kiszolgáltatási jogát,[8] az említett csatornán keresztül a rend vezetőségének kérésére a Szentszék hivatalos felhatalmazást adott illegális misézési és gyóntatási joghatóságra a magyarországi jezsuita rend tagjai számára.[9] Csávossy Elemér letartóztatása után, 1951-ben P. Pálos Antal, majd 1954 júliusában – P. Pálos letartóztatása után[10] – P. Tamás János vette át a vezetést. Pálos letartóztatásáig általában minden tag ismerte a vezető személyét, Pálos őrizetbe vétele után csak a területi vezetők tudtak P. Tamás megbízatásáról, az esetleges letartóztatástól megóvandó. A későbbi események megértése szempontjából és a korszak egyháztörténetéhez is fontos adalék Pálos Antal Jámbor Mikével, a magyarországi bencés rend rendi tanácsosával 1954 júniusában készített tervezete. Ez egy megteremtendő titkos katolikus egyházi szerv létrehozásáról szól, amely esetleg alkalmazható lenne más népi demokráciára is. Az említett csatornán a Szentszékhez jóváhagyás végett eljuttatni kívánt tervezet egy magyarországi titkos missziós szervezet létrehozását szorgalmazta, melyet a felosztott szerzetesrendek tagjai és a papi békemozgalom javaslatára felfüggesztett világi papok képeztek volna. Valamint titkos püspök felszentelésére tett javaslatot, hogy a szerzetesi utánpótlás biztosított legyen. A tervezett „katakomba egyház” – függetlenül a magyar egyházi hierarchiától – a Szentszék jóváhagyásával működött volna.[11]

Az MDP Központi Vezetőségének Titkársága 1955. július 11-én határozatot hozott az Állami Egyházügyi Hivatal munkájának megjavítására és az egyház reakciós tevékenységének visszaszorítására.[12] A határozat 3. pontjának megállapítása szerint: „Különös figyelmet kell fordítani és a legrövidebb időn belül felszámolni az illegális egyházi szertartásokat, valamint az illegálisan működő szerzetesrendeket”. A Pálos letartóztatását követő széleskörű operatív felderítő munka eredményeinek realizálása ebben a helyzetben a „szerv” rendszerszolgahűségét is demonstrálta: „Megállapítottuk, hogy Pálos az illegális jezsuita rend tevékenységét a „rendi tanács” tagjaival együtt irányította. Miután ők szabadon maradtak aknamunkájukat továbbra is folytatják. Ellenséges tevékenységük megszakítása érdekében javasoltuk őrizetbe venni az illegális jezsuita rend jelenleg szabadon lévő vezetőit. Az őrizetbe vételek végrehajtásával egy időben az illegális jezsuita rend dezorganizálására, ügynökséggel való átfogására és a belgiumi emigrációs központba való beépülésre tettünk javaslatot.”[13] A „csoportvezetők” – P. Süle Géza, P. Petruch Antal, P. Luzsénszky Alfonz, P. Palánkay Tibor, P. Kollár Ferenc, P. Faragó László és P. Vác Jenő – letartóztatására 1955. augusztus-szeptember folyamán került sor. Összesen több mint 100 évre ítélték őket.[14] P. Kollárt a vizsgálat befejezése előtt – bizonyos megállapodást követően – szabadon engedték. Néhány hónap múlva átvette a provincia vezetését és haláláig (1978) irányította azt.[15]

2.2. A rend működésének „belső” erőforrásai

A rendi működés külső feltételeinek megszűntetése nem érintette a szerzetesek egyházi jogi állapotát. A diszperzióban szilárd elvek és évszázados történelmi tapasztalatok támasztották alá a „szerzetesek voltunk, vagyunk és maradunk” alapelvét:

„A disperzió esetében a provinciálisok egyetlen alattvalójuknak se engedjék meg, hogy önhatalmúlag és saját belátásuk szerint éljenek, hanem mindenki legyen alávetve valamelyik előljárónak, gondosan óvják az alattvalókat intellemmel és ellenőrzéssel a veszélyektől, szerető gondoskodással kísérjék őket, és a szerzetesi fegyelmet, főként a szegénységet és az engedelmességet minden lehető módon sürgessék.”[16] „Az első és a legfontosabb alapelv, melyet mélyen a lelkünkbe kell vésnünk, az, hogy mi most is teljes értelemben szerzetesek és a Társaság tagjai, mindenben teljes jezsuiták maradunk. Isten, az Egyház és saját lelkiismeretünk előtt semmi változás sem történt. Jogi viszonyunk és szerzetbeli kapcsolatunk előljáróinkkal semmiben sem változott meg. Nem vagyunk a szó egyházi értelmében „exklauzáltak”, akik már nem függenek rendi előljáróiktól. Ez nagy és igen kárhozatos tévedés volna. Szabályaink a külső körülményekhez képest most is köteleznek.”[17]

A működési engedély megvonásának illetően – a rendelet betű szerinti értelmének nem ellentmondó (!) – felfogása nyilvánvalóan anakronisztikus ellentétet indukált a szellemi egyenirányításra törekvő apparátussal. A korszak légkörében a rendszerbe asszimilálódás feltétele az önfeladás és aposztázia lett volna.

A tartományfőnöki leveleket olyan szemlélet jellemzi, mely a megváltozott körülményeket egyfajta „üdv történeti” dimenzióban értékeli. Ennek az identifikációs stratégiának (de nevezük inkább transzcendentális hozzáállásnak vagy hitnek) lényege, hogy a Gondviselés a Társaság tagjainak életét más pályára állította. A korábbi „etabliozott”, kényelmes korszakkal szemben, amikor külső tényezők eltakarták az Evangélium fényét, most van az igazi kenózis ideje, mely az igazi kereszténység megjelenésének elengedhetetlen feltétele. Ebben az új helyzetben lehetőség van az életszentség radikális megélésére, akár az élet feláldozásának árán is – erre vannak ex offo a szerzetesek –; az így bemutatott tanúságtétel pedig előkészíti a krisztusi kort.[18]

„Ezért, ft. Atyák és k. Testvérek, ma határozottan szükséges és ez a mai nap követelménye, hogy legalább most értsük meg a kor és Isten szavát, mely most már nemcsak a pápák, hanem rendünk egyetemes gyűlései (Congr. Gen. 28, 29) és a legfőbb előljárónk nyilatkozataiból és intelmeiből hangosan felénk kiált. Értsük meg, hogy az előbbi korszaknak társadalmi és gazdasági felfogásával együtt, mindenkorra vége van, s ezért nem is tér vissza többé soha. De nem is kívánjuk, hogy visszatérjen, mert ha visszatérne, akkor nekünk magunknak kellene megakadályoznunk visszatérését, amint világosan látók már 20 évvel ezelőtt megmondották: »ha a kor maga nem csinálná meg a reformokat, akkor nekünk katolikusoknak kellene azokat megcsinálnunk«. [...] Miért bocsátotta ránk Isten a mai bajokat, ft. Atyák és k. Testvérek? Három okot tudok: 1) természetes következménye ez a hibáknak és mulasztásoknak, 2) okulás a jövőre nézve, 3) mert Isten ebből is jót akar előteremteni, siettetni akarja Krisztus, korszakának eljövételét. Mind a három okot tekintve szükséges közreműködnünk Isten szándékával. A hibákért és mulasztásokért engesztelnünk és vezekelnünk kell. Maga a jelen állapotnak türelmes elviselése a beismerés és bűnbánat szellemében már vezeklés és engesztelés. Az okulást illetőleg meg kell valósítanunk mindazt, amit P. Generalis levelében és most ebben a levélben is hallottunk. A jövőt illetőleg elő kell készítenünk Krisztus korszakát, mely nem lehet más, mint a béke és szeretet korszaka, az egység és a nagy szolidaritás korszaka. Ezért kell imádkoznunk, ezért kell gyakorolnunk már most a szociális szeretetet, ezért kell engesztelnünk főleg a szeretet és egység elleni bűnökért, ezért kell apostolkodni a keresztény társadalmi rend megvalósítása érdekében a Szentatya szentévi szándéka szerint, ezért kell saját ifjúságunkat szociálisan nevelni, felkeltve bennük a szociális érzést, közölve velük a szociális ismereteket, iskoláztatva őket a szociális gyakorlatokban.”[19]

Ebben az általános szellemi-elvi keretben fogalmazódott meg a korszakban több – alapelemeiben egymáshoz értelemszerűen hasonló, de egymástól különálló – társadalomteológiai pasztorációs alternatíva, mely a lelkipásztori tevékenység hatékony formáit kereste (ezeknek általában nincs közülük a politikai katolicizmus útkereséséhez).

3. A „Világszolidarizmus”

1949-1950-ben, noviciátusuk utolsó évében néhány fiatal rendtag – Bodai József, Rózsa Elemér, Horváth József, Bálint József és Tamás János – egy szemináriumi kört hozott létre P. Dombi József vezetésével.^[20] A tanulmányi csoport tagjai a gyakorlati papi munkára készülve, az aktuális „korkérdések” vizsgálatával foglalkoztak lelkigyakorlatos szempontból. Társadalomteológiai helyzetértékelésükben, a szolidarizmus rendező elvéből levezetve egy korszerű világkép kifejtésére és rögzítésére törekedtek, meghatározva mindenekelőtt az evangélium fényében cselekvő ember lehetőségeit és a korszerű apostoli munka alapelveit a modern társadalomban. Indokoltá tette ezt az a felismerés is, hogy egyházi vonalon és társadalmi kérdések vonatkozásában hiányzott egy kidolgozott, a megváltozott körülmények között is alkalmazható cselekvési-pasztorációs alternatíva. A lelkigyakorlatos formában kidolgozott anyag a „Solidaritas Bellarminiana” címet kapta.^[21] Az előadásos munka keretében három témakört kíséreltek feldolgozni:

- A lelkigyakorlatok teológiája és filozófiája Szt. Tamás „Summája” alapján.
- Korkérdések vizsgálata pápai körlevelek, teológiai és morális tankönyvek alapján, az élet három síkján (szolidáris lelkiélet, szolidáris társadalmi élet, szolidáris gazdasági élet).
- A történelem szolidáris értékelése. (A rend feloszlatása miatt nem került rá sor.)^[22]

A „világszolidarizmus” lényege ennek alapján a létezők rendjének tudományos szemlélete. Isten szolidáris világvilágító terveinek fürkészése az ember Istenhez, embertársaihoz és az anyagi világhoz való viszonyában. A vallási, társadalmi és gazdasági rendben az egység és sokaság helyes rendje az egyén és közösség helyes egyensúlyi állapotát jelenti. Azt az állapotot, melyben mind az egyén, mind pedig a közösség érdeke érvényesül. Vallási területen a szolidáris vallásosság a közösségi és individuális vallásosság összeegyeztetését jelenti. A szolidáris gazdasági és társadalmi rendben megvan az egyéni és közösségi érdekek harmonikus egyensúlya. A program megvalósításának alapvetése az volt, hogy mivel a kölcsönös szereteten alapuló szolidáris társadalmi rend magától nem valósul meg, azt először magunkban kell elmélyíteni, aztán tovább kell adni. Ennek alanya a „jó elit”, akik a szolidarizmus lelki-szellemi tartalmát saját életükben kibontakoztatják, sugározva azt ott, ahol vannak. „Tekintettel arra, hogy szolidáris egységben vagyok az emberekkel, abból a körben, ahol éppen élek, ott kell megvalósítanom a szolidáris elveket. Minél többen valósítják meg maguk körében ezt az eszmét annál jobban tökéletesedik az egész emberiség, mert halad a szolidáris egység felé.”^[23]

A „szolidarizmus” szűkebb értelemben vett használata az individualista és kollektivistá gazdasági és társadalmi renddel a szolidarizmust állította szembe, és a „keresztény” rendet nevezte szolidarizmusnak. Gazdasági-politikai kérdésekben – melyek elhanyagolható részét képezték a kutatásnak, és a legtöbben nem is ismerték – az egyház klasszikus társadalmi tanítását (ld. Rerum Novarum, Quadragessimio anno) vallja. Módszerét tekintve regisztrálja az individualizmust, mely kiváltó oka a kollektivismusnak, a kibontakozás útja pedig e két ellentét feloldódása a szolidarizmus szintézisében. E szintézis kibontakozásának előfeltétele az eszmei, elméleti felkészülés időszaka, melyet belső evolúciós folyamatnak, erjedési periódusnak tekintettek.

A rend felosztása az összehangolt munka végét jelentette, a különböző helyekre és munkakörökbe szétszóródott rendtagok – önképző jelleggel – elsősorban idegen nyelvű filozófiai munkák fordításával foglalkoztak.[24] A szolidarizmus elméletének továbbfejlesztésével ez időben csak a meglehetősen elszigeteltségben élő P. Dombi foglalkozott.

Mivel az illegális novíciusképzés 1956-ot követően P. Kollár Ferenc tartományfőnök javaslatára megszűnt,[25] előtérbe került a civilekkel – elsősorban értelmiségi fiatalokkal és a családokkal – való kapcsolattartás. Az 1961-es letartóztatási hullám során nem tartóztattak le jezsuitákat.[26] Ez néhány rendtagban azt az illúziót keltette, hogy tevékenységüknek nincsenek „államellenes” relevanciái.[27]

Az addig leginkább alkalomszerűen összejáró rendtagok 1961 ősztől kezdték újra összehangolni képzésüket P. Rózsa Elemér szervezésében, annak Himfy utcai lakásán. A csoport (P. Rózsa Elemér, P. Bálint József, P. Takács Sándor és néhány alkalommal P. Vácz Jenő) ez időben elsősorban a keresztény házasság témakörét és – P. Vácz Jenő előadásában – Teillard du Chardin eszmevilágát vizsgálta. Biblikus kérdésekben a társaság több ízben kérte P. Mócsy Imre segítségét, aki ilyenkor részt vett az összejöveteleken.[28] A II. Vatikáni Zsinat megnyitása, a Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatfelvétele reménytelen várakozással töltött el néhány jezsuitát. Azt gondolták hogy az állam és az egyház közötti tárgyalásokon rendeződhet a szerzetesek ügye, komolyabb lelkipásztori tevékenységre lesz lehetőség, melyre elő kell készülni. Másrészt a maguk szerény eszközeivel igyekeztek kivenni részüket a Zsinat munkájából. P. Dombi József „Lelkigyakorlatos Summa” címen összefoglalta a szolidarizmus szintézisét, és azt P. Bálint János közvetítésével – az Olaszországba utazó dr. Kiss Nándor és feleségén keresztül – Rómába küldte P. Alszeghy Zoltánnak, remélve, hogy a zsinati munkacsoportok használni tudják. P. Takács Sándor Jugoszlávián, P. Bálint József pedig Petőfi Sándor nevű ismerősén keresztül Bécsen át igyekezett Rómába juttatni írásokat.[29] Jellemző, hogy P. Rózsa Elemér az egész „enyhülést” a szolidarizmus megvalósulásának irányába ható folyamatként értelmezte.

4. Az egyházpolitika elvei

Azokban a rendszerekben, ahol az objektív igazság keresése csak az előre meghirdetett célok megvalósulásának kontextusában értelmezhető, a nem osztályharcos-dialektikus alapállású elméletek óhatatlanul az alkotók szándékától eltérő jelentéstartalmat kapnak. VI. Pál megfogalmazásában: ezekben a rendszerekben „dialektikus visszaélés történik a szavakkal, nem keresik és elhallgatják az objektív igazságot, ugyanakkor mereven ragaszkodnak előre meghirdetett haszonelvű céljaikhoz”.[30] Ez az ideológiai alapon determinált hermeneutika alapvetően meghatározta a jezsuiták tevékenységének állambiztonsági értékelését, és általában jellemezte az egyházakkal kapcsolatos korabeli megnyilatkozásokat.[31]

A forradalom megrázkódtatásából magához térő apparátus két, egymással szorosan összefüggő szempont alapján végezte egyházpolitikai munkáját. Az egyik az „ellenforradalom maradványai” ellen folytatott kíméletlen harc, a másik annak demonstrálása, hogy a szocialista állam és az egyházak képesek békésen egymás mellett élni. Ehhez ki kellett dolgozni az egyházpolitika hosszú távú tervét. A Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatala és a Belügyminisztérium illetékesei számos vitaanyagban és helyzetértékelésben készítették elő a Politikai Bizottság határozatát. E dokumentumok, melyeknek megállapításai visszaköszönnék a korszak témát érintő párthatározataiban, plasztikusan érzékeltetik az Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium eltérő tradícióiból adódó interpretációs különbözőségeit.

„Világosan és félreérthetetlenül ki kell mondani, hogy a magyar társadalomban a többség vallásos. A Párt és a kormány egyházpolitikájának számolni kell a társadalmi helyzettel, az időszak társadalmi tényeivel és a

társadalom többségének véleményével. Az egyházak a társadalom többségét közvetlenül ideológiailag befolyásolják, és ezen keresztül közvetve a társadalom jelentős részét politikailag is befolyásolják. Világosan bizonyítható nálunk is, hogy a vallás nem elszigetelt, elvont ideológia, hanem konkrét társadalmi jelenség. [...] A vallásos ideológia elleni harcot, a materialista világnézet végső győzelmét csakis a társadalom támogatásával lehet véghezvinni, magában a társadalomban, a társadalomtól el nem szakadva. Legfontosabb az ideológiai és az értelmi harc, a nevelői hatás kifejtése. Ennek *gyakorlása mellett* lehet csak bizonyos adminisztratív, szervezeti intézkedéseket helyeselni, melyek csak mint *kiegészítő, erősítő, segítő eszközök lehetnek.*”[32]

„Megállapítható, hogy az rk. egyház jelenlegi tevékenysége akadályozza a célkitűzéseink megvalósítását. Tevékenységük meggátolására, tömegbefolyásuk csökkentésére a következő intézkedések végrehajtását javasoljuk:

1./ Az rk. egyház területén teljes egészében visszaállítani az ellenforradalom előtti állapotot. [...]

Az Egyházügyi Hivatal a püspökökön keresztül tiltsa meg, hogy a lelkészkedő papság az egyházi funkcióján kívül egyéb szervező tevékenységet fejtsen ki.”

Az operatív munkát értékelve a jelentés a következőket állapította meg:

„A felülvizsgálat során megállapítást nyert, hogy az ellenséges törekvései ellenére a politikai szervek felderítő és elhárító munkája alacsony színvonalú, általában hiányzik az ügyszerű feldolgozás. Egyházi vonalon általánosságban mondható, hogy a napi feladatokat nem az egyes ügyek tervszerű feldolgozása, hanem az események alkalmosságuk határozza meg.”[33]

„A római katolikus klerikális reakció ellenünk folyó aknamunkáját jelenleg két irányban végzi:

1./ Törekszik a legális lehetőségeket maximálisan kihasználni,

2./ Tovább folytatja illegális tevékenységét.

A legális lehetőségek maximális kihasználása terén fokozzák a tömegek között és különösen az ifjúság felé a pasztorációs tevékenységet. [...]

A klérus illegális tevékenységére jellemző, hogy szinte országos méretben illegális szervező munkát folytat az ifjúság között azzal a céllal, hogy kivonják az ifjúságot a marxista nevelés alól és idealista nevelésben részesítsék őket. [...]

Javasoljuk, hogy az elkövetkezendő időben a volt szerzetesrendek tagjainak egyházi működéséhez az Egyházügyi Hivatal ne járuljon hozzá, továbbá a feloszlott szerzetesrendek tagjai hitoktatói engedélyt ne kaphassanak. Azoktól, akik hitoktatói engedéllyel rendelkeznek, a hitoktatási engedélyt vonják vissza. [...]

Továbbá folytatjuk azoknak a klerikális ifjúsági csoportosulásoknak feldolgozását, melyeket egyrészt a világi papság, másrészt a szerzetesrendek tagjai végeznek.

E klerikális csoportok felhasználásával elsősorban az a célunk, hogy maximálisan kivonjuk az ifjúságot az egyházi befolyás alól és ifjúsági szervezkedésben részt vevő szerzetesek ellenséges tevékenységének felvetése útján a püspöki kar kénytelen legyen eljárni a konkrét ellenséges tevékenységet végző szerzetesek ellen, ami egyrészt az egyház belső ellentéteit fokozza, másrészt a püspöki kar a szerzetesek ellen tett intézkedések eredményeként a Vatikán illetékeseivel is szembe találja magát.”[34]

„Az iskolai hittanbeíratások számának lényeges csökkenése után fokozták az ifjúság körében végzett tevékenységüket, mely az ifjúsági hitoktatáson kezdve, a legkülönbözőbb irányú foglalkozásokra terjed ki.

Az egymástól látszólag független jelenségek egységes célja a »hívek« megnyerése és ezen keresztül a rendszerrel való szembeállítás.

Javaslatok:

1./ Az illetékes állami szervet keresztül a klérus hivatalos képviselőjének tudomására hozni, hogy az ifjúsággal való foglalkozás kizárólag az iskolai hitoktatásra és a templomi szertartásokra való bevonásra (ministrálás) terjedhet ki. Mindennemű egyéb foglalkozás – »hitbuzgalmi félórák«, túráztatás, üdültetés, táborozás, stb. – szankciókat von maga után.”[35]

A különféle vitairatok, jelentések és javaslatok szintézise a Politikai Bizottság határozataiban öltött testet. Az egyházpolitika szempontjából gyakorlatilag a korszak végéig meghatározó 1958. július 22-i határozat[36] az adminisztratív eljárások helyett az ideológiai nevelést és a világnézeti propagandát tette hangsúlyossá, míg az 1960. márciusi határozatban[37] – és az azt közvetlenül követő időszakban – elsősorban az államvédelem szempontjai domináltak.[38] Az egyháziakkal szembeni konkrét eljárások vizsgálata kapcsán a következőket jegyezném meg: A történelmi materializmus talaján álló, politikailag a marxizmus-leninizmus zárt ideológiai rendszere által szocializált állami, illetve pártszervek hivatalos álláspontja szerint a „vallásos világnézet” a különböző történelmi esetlegességekhez való esztelen ragaszkodásként funkcionált. Voluntarista szemléletük szerint mindez tudományos „felvilágosító” munkával megszüntethető, sőt ez a kommunista társadalom-átalakító program sikerének alapvető feltétele. „A vallásos világnézet és a marxizmus-leninizmus között kibékíthetetlen ellentét van. A vallásos ideológia elleni harcot a marxizmus-leninizmus fegyverével vívjuk mindaddig, amíg a vallásos világnézet az emberek tudatából el nem tűnik.” Ugyanakkor ahhoz, hogy a hasznosság szempontjaira épülő, az egyházakkal – mint a vallásos világnézet hordozóival – kapcsolatos népfrontos politika, az együttműködés tartalmát a „szocializmus építésének követelményei” által meghatározva, illetve a történelmi szükségszerűséget figyelembe véve – „árulás” nélkül érvényesíthető legyen, az egyházpolitika celebráló a klasszikus dialektika szabályainak megfelelően különválasztották a klerikális reakció elleni harcot, a vallásos világnézet elleni harctól. „Nem szabad összekeverni a vallás, mint világnézet elleni harc eszközeit, módszereit a klerikális reakció elleni harc módszereivel. Amíg a vallásos világnézet leküzdésében a felvilágosító és nevelő munka eszközeit alkalmazzuk, addig a klerikális reakció ellen a politikai és adminisztratív harc minden eszközét igénybe vesszük.” Ugyanakkor: „Amikor hangsúlyozzuk, hogy a vallás és a klerikális reakció elleni harcot nem szabad összekeverni, ez nem azt jelenti, hogy a klerikalizmus teljesen elválasztható a vallástól. Ellenkezőleg, a vallásos világnézet és a klerikális reakció szorosan összefüggnek. A klerikalizmus vallási köntösben, a vallás leple alatt jelentkezik.

Ugyanakkor határozott különbséget kell tenni az ellenük folytatott harc módszereit illetően.”[39]

Ahhoz tehát, hogy a Párt ideológiai szempontjai a „szocialista törvényesség” szabályainak betartásával érvényesíthetők legyenek, a hatékony pasztorációs tevékenységet (értsd: tömegbefolyás növelését) – hermeneutica sensus mere accomodatus – a klerikális reakció aknamunkájának új módszereként kellett definiálni. „Megjegyzendő, hogy nem volt könnyű feladata a vizsgálatnak az államellenes politikai tevékenységtől különválasztani a vallásos tartalmat, mert ebbe beleágyazva folytatták aknamunkájukat.”[40] „Ideológiai tevékenységük bár káros, jogilag nem mindig értékelhető, mert azt hitbuzgalmi jelleggel leplezik.”

A „klerikális reakció” toposzának megtartása mellett – mely igazolta, hogy a szervek „hivatalosan” lépnek fel – az eljárások megindításának valódi oka az *ideológiai felépítményre* leselkedő veszély elhárítása. Látszólagos paradoxon, de a hangoztatott elvek szempontjából társadalmi és politikai vonatkozásban veszélytelennek tekinthető, „lényegük szerint” hívők ellen a materialista-ateista velleitású rendszerekben sokszor keményebb volt a fellépés, mint a hangoztatott elvek szempontjából valóban „reakciónak” tekinthető vallásgyakorlókkal szemben. A szerzetesi létforma pedig önmagában is a transzcendencia radikális megvallását jelentette... Tovább árnyalja a képet, hogy az új egyházpolitikai koncepció gyakorlati érvényesítését – az egyházak „pórázon tartásának” *módszereit* tekintve – saját „identitásuknak” megfelelően, különböző módon értelmezték az egyházpolitikát meghatározó belügyi, illetve egyházügyi szervek. (A konkrét esetekben azonban mindez nem zárta ki a hatékony akcióegységet.)

5. A Rózsa-per kontextusa

Az 1963-1966 közötti időszakban a „liberalizálódást” a belső ellenséges erők aktivizálódásaként, a külpolitikai nyitást pedig az „imperialisták fellazító taktikájának tett engedményként” dekódolták maguk számára a szolgálatok. Ebben az új kontextusban a „világszolidarizmus” új jelentéstartalmakkal gazdagodott, és az ideológiai „réstágítás” politikai programjaként aktualizálódott.

„Amikor egy-egy aktív ellenséges csoportot az állambiztonsági szervek lelepleznek, akkor nem nehéz fellelni az összefüggést az ismert imperialista taktika és az összeesküvő csoport politikai koncepciója, taktikája között. A fellazítási taktika legszembetűnőbb vonásai az utóbbi időben aktivizálódott, belső ellenséges erőknél megmutatkozik például abban, hogy ellenséges szándékait „szocialista demagógiával” leplezik, látszólag egyes kérdésekben bírálják a kapitalizmust. Nem gyorsan realizálható, hanem inkább perspektivikus távlati terveket dolgoznak ki és főleg eszmei, ideológiai területen kísérlik meg a réstágítást, elsősorban a nacionalizmus felszításával, a szocializmus építésével kapcsolatos pesszimizmus terjesztésével, továbbá a problémák felnagyítása, eltúlzása módszerével. Rózsa Elemér és társai, volt jezsuita szerzetesek államellenes összeesküvési ügyében is hasonló vonások tapasztalhatók”[41]

Az állambiztonsági szervek munkájában történő modellváltás is erre az időszakra esik. Miközben vis inertiae-jelleggel hatottak tovább a korábbi időszak restaurációs-adminisztratív egyházpolitikai módszerei, feltűnni látszottak a megváltozott körülmények között alkalmasabbnak vélt új állambiztonsági módszerek, melyek elsősorban az operatív eszközökre (bomlasztás, kizorítás, megelőzés, kvalifikált ügynökség létrehozása stb.) és a „politikai feladatokra” (adminisztratív eljárásnak nem minősülő operatív eszközök igénybevitelével) helyezték a hangsúlyt. 1966-ban e modellváltásnak megfelelően szervezték át a III. csoportfőnökség felépítését,[42] és határozták meg a III/1 alosztály[43] vizsgálati szabályzatát. A szabályzat tervezete a korábbi időszak tapasztalataira épít, ezért a vizsgálati munka elvi alapjait és az államelleni

büntettek vizsgálatának a bűnügyi vizsgálati munkától eltérő sajátosságait – a koncepciók perek kreálásának eszközrendszerét – a tervezetthez készült feljegyzések alapján rekonstruálhatjuk.

„A vizsgálat szerves része az állambiztonsági munkának, annak egyik sajátos és nélkülözhetetlen eszköze. Ennek megfelelően a vizsgálati munka alapvető feladata:

a./ realizálni az operatív munka eredményét;

b./ a nyílt nyomozás (vizsgálat) eszközeinek és módszereinek legteljesebb kihasználásával gyorsan és alaposan felderíteni az államelleni bűntetteket és azok esetlegesen ismeretlen elkövetőit, az operatív úton szerzett bizonyítékok jogi erejűvé tételével és további bizonyítékok felkutatásával bizonyítani a terhelt bűnösségét, előmozdítani a bűntettek megakadályozását, megelőzését és a bűnözés csökkentését;

c./ a vizsgálati lehetőségek teljes kihasználásával jelzéseket és adatokat szolgáltatni az operatív szervek további felderítő munkájához.

Az államellenes bűntettek vizsgálatának az adja meg a sajátosságát, hogy a bűntett elkövetésével gyanúsítható személyt már az operatív szervek felderítik, a vizsgálatnak nem ismeretlen tettes ellen kell nyomozást elrendelnie, hanem az „elkövető” (jogilag a gyanúsított, illetve a terhelt) bűncselekményeit kell feltárni és bizonyítani.

Az operatív feldolgozó munka során titkos eszközökkel felderített és ellenőrzött adatok még akkor is alkalmasak lehetnek az alapos gyanú megállapítására és ezzel együtt az eljárás megindítására, ha azokat adott esetben nem lehet jogi erejűvé tenni. Ilyen esetekben a vizsgálatnak lesz a feladata, hogy a nyílt nyomozás (vizsgálat) eszközeivel és módszereivel a szükséges jogi erejű bizonyítékokat prezentálja.

Az alapos gyanú megállapítására magának a vizsgálati munkának is van, illetve esetenként nyílt ilyen lehetősége (pl. terhelt vallomásai, tanúvallomások, más bűntettek, ill. más elkövetők).”^[44]

Az eljárások jogi alapját a Magyar Népköztársaság 1962-ben hatályba lépett új Büntető törvénykönyve határozta meg.^[45] Az 1961. évi V. törvény az állam elleni bűntettek új kategóriájaként határozta meg az „összeesküvés” tényállását. Ennek alapján:

„– 116.§ (1) Aki a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjének megdöntésére, aláadására vagy gyengítésére irányuló összeesküvést kezdeményez, vagy abban vezető tevékenységet fejt ki, öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

– 117. § (1) Aki a 116. § (1) bekezdésében meghatározott összeesküvésben részt vesz, vagy azt támogatja, két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

– 118. § Aki az összeesküvésre irányuló előkészületi cselekményt hajt végre, hat hónaptól öt évig, háború idején két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

6.1. A Rózsa per előkészítése –az „operatív” szakasz

Rózsa Elemér és társai ügyének feldolgozása alatt többoldalú kapcsolat alakult ki a feldolgozást végző operatív és a vizsgálati szervek között. A szoros együttműködés megnyilvánult az ügy előzetes jogi „beminősítésében”, különböző javaslatok és tervek (ügynökség kivonása, realizálási terv, stb.) közös összeállításában, operatív úton szerzett adatok jogi erejűvé tételében és számos konkrét esetben. A feldolgozás egyes szakaszaiban vizsgáló tiszteket vezényeltek az operatív tisztek mellé.

A rendszer restaurációjának keretében 1958-1959 fordulóján széleskörű felderítő munka indult egyházi vonalon.[46] Egy retrospektív értékelés szerint:

„Az 1960-as évek első felében azt tapasztaltuk, hogy az egyházi reakció bázisa, fő eszmei és gyakorlati vezetői a feloszlatott szerzetesrendek tagságából szerveződik. Az egyházi elhárítás vonalán ez időben realizált összes jelentősebb államellenes ügy jellegét tekintve, rendi ügy volt. Ilyenek pl. a »Regnum Marianum« illegális cserkészcsapat-ügy, a domonkos Szigeti-Soltész Keresztény front-ügy, a piarista Lénárd Ödön és társai ügye, a nevezetes »Fekete Hollók«-ügy és a széles kört érintő jezsuita összeesküvésű ügyek. Ezek az ügyek feltárták, hogy a klerikális illegális szerzetesrendek vezető szerepet játszottak a reakció irányításában, az államellenes tevékenység szervezésében. Megismertük és bizonyítást nyert, hogy a jezsuiták adják az ellenséges tevékenység fő szellemi vezéreit, és azt, hogy végső soron kezükben futott össze – egyházi vonalon – a legtöbb illegális tevékenység szála.”[47]

1958. június 3-án a BM II/5-C alosztálya[48] tájékoztatást kért a Pest Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály V. alosztályától a megye területén lévő jezsuiták helyzetéről és tevékenységéről.[49] A megszerzett adatok alapján a következő év márciusában a BM. II/5-C alosztálya javaslatot tett jezsuiták közötti ügynökség foglalkoztatására, magatartási vonaluk kidolgozására és figyelő dossziék nyitására.[50] A hálózati úton beérkezett információk és az 1961 februári házkutatások során lefoglalt anyagok feldolgozására – a továbbiakban szükséges operatív munka irányítására és koordinálására – a BM. Pest Megyei RFK. Politikai Nyomozó Osztály V. alosztálya 1961. május 25-én „Misszió” fedőnéven csoportdossziét nyitott.[51] A rend tevékenységének fő irányát a következőképpen összegezték: „szerteágazó jezsuita irányítás alatt illegális egyházi szervezkedés, antiateista filozófiai, szociológiai, nyílt rendszer ellenes politikai és egyházpolitikai füzetek írása, sokszorosítása és terjesztése. Céljuk az elit nevelés főleg az értelmiség és az ifjúság körében, a papság és a hívek politikai tájékoztatása a jezsuitáktól kapott, általuk szerkesztett és sokszorosított anyagok alapján”. [52]

A feldolgozó munka folytatása érdekében – 1961 júliusában – a belügyminisztérium II/5-C alosztálya az alábbi javaslatot tette:

„1961. február hó 6-án az »Omega« fn. akció keretén belül házkutatást tartottunk Budapesten és vidéken, összesen 72 illegális jezsuita rendtagnál, ill. azoknál a személyeknél, akik ellenséges tevékenység szempontjából szoros kapcsolatban álltak azokkal a jezsuitákkal, akiket feldolgozás alatt tartunk. A feldolgozó munka bizonyítja, hogy a rend vezetői és tagjai tovább folytatják ellenséges tevékenységüket, ez mellett azonban számítanak arra, hogy a legközelebbi letartóztatások őket is fogják érinteni. [...] A sikeres feldolgozó munka érdekében szükséges olyan intézkedések megtétele, melyek azt a látszatot keltik, hogy a politikai nyomozó szervek ügyüket véglegesen rendezték. Ezáltal elérjük, hogy a jezsuita rend érintett tagjait és a vezetőket megnyugtassuk.”

„A fentiekkel kapcsolatban az alábbi intézkedések megtételét javasoljuk:

1.) Az Egyházi Hivatal felé javaslatot készítünk, az alább felsorolt egyházi szolgálatban álló jezsuita szerzetesekről, akik az illegális rendi tevékenységben bizonyíthatóan részt vettek. Javasolni fogjuk, hogy ezen személyeket az illetékes püspökökön keresztül az egyházi szolgálatból távolítsák el.”[53]

„2.) A fenti személyeket a Vizsgáló Osztály terheltként kihallgatja. Jegyzőkönyvben elismerteti velük a náluk talált anyagok ellenséges voltát. A Btá 56. Par.[54] alapján rendőri figyelmeztetésben részesíti őket és az ügyük vizsgálatát megszünteti. Ezen személyek adatait, hasonlóan a már korábban megállapított személyekhez, a Vizsgáló Osztály állítja össze.

2.) A II/8 Osztállyal[55] közösen hallgatjuk ki és rendőri figyelmeztetésben részesítjük az alábbi személyeket: Vác Jenő SJ., Szabó József SJ., Bella László SJ. Bálint József SJ., Mócsi Imre SJ., Rózsa Elemér SJ., Takács Sándor SJ., Palánkay Tibor SJ., Szabó László rk. pap, Polgár András SJ., Bodolai Gyula SJ., Kerkai György SJ., dr. Rozmány János SJ., Kovács Jenő SJ., Palotai László SJ., Szamoslaki Béla SJ.

A felsoroltak nagyobb része a »Misszió« fn. ügyben mint célszemélyek szerepelnek. [...]

3.) Taktikai szempontból javasoljuk, hogy az alábbiakban felsorolt személyekkel szemben ne fogantassunk semmilyen intézkedést. Így annak a gyanúját, hogy közülük esetleg őrizetbevételeket is végrehajtottunk, ezen személyek felé tereljük. (Kollár Ferenc SJ. Petrich Antal SJ., Klembala Ernő SJ., Lukács László SJ., Ruppert Pál SJ., Szabó István SJ., Szörényi Gábor SJ., Kiss László SJ., Vogl Gáspár SJ., Kontra Éva üzemi dolgozó, Pálos Izabella gyógyszerész)

A házkutatások során szerzett, a jezsuita szerzetesrend ellenséges tevékenységét dokumentáló anyagok, a felsorolt intézkedések végrehajtása során nem vesztek el jogi erejüket, ezáltal a »Misszió« ügy realizálásakor dokumentumként felhasználhatók lesznek. Ezt biztosítja az alábbi indoklási lehetőségünk. Egyes személyek ügyének a fenti módon történő realizálásakor a nyomozati szervek más törvénybe ütköző politikai tevékenységről nem szereztek tudomást. A személyek további ellenőrzése azonban bizonyította, hogy az általuk végzett ellenséges tevékenység szoros összefüggésben van a korábban lefoglalt házkutatási anyagok ellenséges tartalmával. Ez jogilag szükségessé teszi a házkutatások során lefoglalt anyagok és tevékenységük realizálása után a vizsgáló munka összekapcsolását.”[56]

Az ügyben 1961 decemberében, a BM. II/5-C alosztálya által készített összefoglaló a rend tevékenységének fő irányát a „világszolidarizmus” programjának megvalósításában látta.[57] „Az illegális jezsuita rend politikai programját a korábban kidolgozott, de ma is aktuális »Világszolidarizmus« képezi.”[58] „Kollár Ferenc rendfőnök szervező és irányító tevékenységében összhangba hozta a missziós egyházra vonatkozó tervezetet a »Világszolidarizmussal«, a rendi illegációt a tervezet lényegesebb tételeinek megfelelően tervezte meg.”[59]

1962-ben a BM. II/5-C alosztályának munkatársai – az ügy realizálását sürgető igyekezetükben – megkísérelték differenciálni a „Misszió” fn. ügyben keletkezett anyagokat. A „világszolidarizmus” programjának elemzését és az azzal kapcsolatos feldolgozó munkát az ún. „Írói munkaközösség” fedőnév alatt folytatták.[60] A legaktívabb tagoknak ekkor P. Bella László, P. Rózsa Elemér, P. Bálint József, P. Takács Sándor, P. Mócsi Imre, P. Vác Jenő és P. Kerkei Jenő rendtagokat tartották. A nyomozás során nemegyszer indifferensnek bizonyuló személyeket vontak be a koncepcióba, számos jezsuita letartóztatására tettek javaslatot, 1962 júniusában pedig megkíséreltek összefüggést konstruálni a jezsuiták és az ún. Matheovics-csoport között.[61] Az operatív munkát a BM. III/1. alosztálya az ügyről készített összefoglaló

jelentésben így értékelte 1965. február 8-án: „Komoly nehézséget okozott, hogy a különféle csoportok elképzelései, céljai és tevékenységük rendszerváltozásra való felkészületes [sic!], keresztényszocializmus elitképzés, stb. igen közel álltak a szolidarizmushoz. Az akkori házkutatások és a lefolytatott büntetőeljárások komoly eredményt hoztak, leszűkítették a számbavehető körét. Hiba volt azonban, hogy a »Világszolidarizmust« az egész illegális rend, sőt a jezsuitákkal kapcsolatot tartó más csoportok kizárólagos programjaként értékelték. Ez a későbbiek során büntetőjogilag egymással össze nem függő ellenséges személyek és csoportok ügyének indokolatlan egyesítésére, illetve erre való törekvésre vezetett és zavarta az operatív feldolgozást.”^[62]

A világszolidarizmust újra felfedezve, a feldolgozásban részt vevő elvtársak néhol valóban szárnyaló fantáziával igyekeztek „monstre” ügyet kreálni a rendelkezésükre álló adatokból.^[63] A vezető szerep természetesen a jezsuitáké lett volna, az egész klerikális reakciót „összekötő cement” pedig a „világszolidarizmus” „programja”.^[64] A koncepcióban az elv néhány pontja, jelesül az „elit-teória”, mint az ötvenes évek katakombaegyház-tervezetének aktualizált továbbélése és megvalósulása funkcionált; a külföldi kapcsolatok révén pedig az egész ügyet a nemzetközi „klerikális reakció” korabeli működésébe lehetett illeszteni.^[65]

Az ügyről készült belügyi tanulmány, a külföldön élő rendtársakkal kialakított nexust, a „Világszolidarizmus” nemzetközi „eszkalációja” érdekében kifejtett tevékenységként értékelte:

„Rózsa Elemér és Bálint József elhatározták, hogy ellenséges tevékenységüket külföld felé is kiterjesztik. Rózsa 1962-ben és 1964-ben az NDK-ban járt, ahol felvette a kapcsolatot Drezdában és Berlinben élő rendtársaival. Ez alkalommal Rózsa kérte Georg Kappel [helyesen: Georg Conrad – B.G.] drezdai jezsuita házfőnököt, hogy továbbítsák azon kérelmét a Vatikán felé, miszerint küldjenek Magyarországra, hozzá egy vizitátort, aki értékelné illegális tevékenységüket és biztosítaná a Vatikán támogatását részükre.^[66] Jelszóban állapodtak meg, amely „Alles in Ordnung” [minden rendben] volt. A jelszó alapján, 1963. áprilisában Rózsánál Budapesten jelentkezett Herbert König [helyesen: Hubert Krause – B.G.] nyugatnémet szerzetes, aki a jelszóval igazolta magát. [...] Rózsa Elemérnek közvetlen kapcsolata volt a Vatikánnal is. Rómában él egyik rokona dr. Szegedi Zoltán [helyesen: dr. Alszeghy Zoltán – B.G.] jezsuita professzor, aki 1963-64-ben rokonlátogatás címén Magyarországon járt.”^[67]

A feldolgozott adatokat 1963 februárjában a BM. III./1. osztálya összegezte, melyben a vizsgálati szervek félreérthetetlenül önmérsékletre intették az operatív elvtársakat, jogi szakvéleményt készítettek, mely egyúttal a további munka irányát is kijelölte:

„Áttanulmányoztam a BM. III. Főcsoportfőnökség III. Csoportfőnökség 2. Osztálya^[68] által jogi véleményezésre megküldött »Misszió« fn. ügyben keletkezett anyagokat, amely a magyarországi jezsuiták egyes tagjainak tevékenységével foglalkozik.

Az utóbbi fél év során súlypontát helyezés történt: Kollár Ferenc illegális rendfőnök és néhány társa helyett – helyesen – a szolidarizmus terjesztésén és továbbfejlesztésén munkálkodó Rózsa Elemér és társai köré összpontosult a figyelem. A rendelkezésre álló operatív anyagokból megállapítható, hogy az illegális jezsuita rend, s ezen belül a szolidarizmus szellemében aktívabban működő egyedeinek befolyása kiterjed két-háromszáz fős világi papi körökre, papi szemináriumokon belül kisebb csoportokra; – Szabó József vonalán a Műszaki Egyetem kb. 80-100 tagjára. Palánkai Tibor vonalán lánycsoportokra és ismeretlen

létszámú családokra – összességében nézve egy szűkebb értelmiségi körre, melynek társadalmi veszélyessége jelentős.

Az operatív osztály összefoglaló jelentései és tájékoztatóiból azonban megállapítható, hogy túlértékelik az ügy jelentőségét. [...]

A párt felé adott tájékoztatókból nem derül ki, hogy elsődleges operatív jelzésekről van szó, s ez félreértésekre adhat alkalmat. E tájékoztatókból nem derül ki, hogy milyen nehézségeket jelenthet ugyanezen adatoknak – realizálás esetén – a jogi erejűvé tétele. Előreláthatólag nehézséget fog jelenteni Palánkai Tibor és különösen Szabó József személyének kapcsolódása Rózsa Elemér és társaihoz. Az operatív jellegű bizonyítékok jogi erejűvé tételének eredményessége bizonytalan – a realizálás helyett az operatív munka folytatását javasoljuk. Figyelemmel arra, hogy nem monstre-ügyről van szó, hanem széleskörű bomlasztás alapját képező – s néhány személy vonatkozásában – nyílt eljárás indításáról van szó, a nyomozás elrendelésének nincs jogi akadálya. Azonban a tényállás részletes ismerete, a rendelkezésre álló hiányos adatok, s a jezsuiták korábbi vizsgálata során tapasztalt és várható nehézségek miatt számítani kell a jogi erejű bizonyítás problémáira. E téren jelentkező nehézségek mértékét felmérni előre nem lehet”.^[69]

Az ezt követő időszakban a BM. III/III-2. és a BM. III/1. osztályai szorosan együttműködve igyekeztek vizsgálati szakaszba juttatni az ügyet. Döntöttek az operatív eszközök használatának kiterjesztéséről, bomlasztó tevékenység megszervezéséről, titkos házkutatásokról, az egyes személyekkel kapcsolatos intézkedési javaslatokról és arról, hogy a realizálást követően kiket hallgatnak ki gyanúsítottként, illetve tanúként. A feldolgozás során az operatív szervek – elsősorban ügynökség hiánya miatt – „úgyszólván valamennyi rendelkezésre álló operatív eszközt felhasználtak”.^[70] A „realizálásra” az operatív szervek többszöri javaslata ellenére előbb az 1963. március 22-i kegyelmi rendelet, 1964 első háromnegyed évében pedig a Vatikánnal folytatott diplomáciai tárgyalások miatt nem kerülhetett sor.^[71] A nyílt nyomozás elindítását végül egy nem várt körülmény, az ügyben érintett P. Takács János Jugoszláviába utazása segítette elő: „Operatív úton értesültünk, hogy nem szándékozik az országba visszatérni és magával viszi az összeesküvés több fontos anyagát a Vatikánba való kijuttatás céljából. Takácsot a vonaton 1964. november 19-én konspiráltan őrizetbe vettük, majd előzetes letartóztatásba helyeztük. Kihallgatása során vallomást tett az összeesküvéssel összefüggő kérdésekről. Ezt követően utasítást kaptunk az ügy gyors realizálására, és arra is, hogy a vizsgálatot rövid időn belül fejezzük be.”^[72]

Ilyen előzmények után – az érintettek számára váratlanul –, a Btk. 118. §.-ba ütköző „összeesküvés-előkészület alapos gyanúja” miatt 1964. december 7-én előzetes letartóztatásba helyezték P. Rózsa Elemért és P. Dombi Józsefet, december 14-én P. Bálint Józsefet, 1965. január 16-án P. Mócsy Imrét, valamint terheltté nyilvánították P. Váczy Jenőt, akit egyelőre szabadlábon hagytak, majd 1965 március letartóztattak. A fentiekén kívül az ügytől elkülönítve őrizetbe vették P. Morlin Imre, P. Cserepes Péter jezsuitákat és P. Halász Pius ciszterci szerzetest, valamint eljárás indult P. Dukay József jezsuita szerzetes ellen. A realizálással egy időben 67 főt hallgattak ki tanúként, fegyelmi eljárást kezdeményeztek két személy esetében, valamint javaslatot tettek fegyelmi eljárásra és rendőri figyelmeztetésre 26 egyházi és világi személy ügyében.^[73]

A rendtagok letartóztatása teljesen váratlanul érte a jezsuitákat. A felháborodással elegy elkeseredés szenzitív módon tükröződik „Tömör János” 1964. december 16-án kelt, az ügynöki beszámolók retorikája szempontjából szokatlan hangvételű jelentésében:

„Általában nagy megdöbbenést és megrökönyödést okozott. Mint a futótűz terjedt szét. Bizonytalanság és találgatás ütötte fel fejét. Két kérdés merült fel, amely mindent magában is foglal.

a/ Miért???

b/ Miért éppen most? Mi a cél ezzel?

1/ Miért?

A felmutatott igazolások (házkutatást végzők részéről) azt jelezték, hogy »összeesküvésre való felkészülésről« van szó... A bűvös szó és fogalom tehát megint előkerült: összeesküvés!!!!!! Már azt gondoltuk, hogy ez lomtárba került és ismét itt van, igaz kissé újabb formában...

Mikor értesültünk Dombi letartóztatásáról, nemkülönben Bálint [?] léről, úgy látszott, hogy a Világsolidarizmusról van szó. Mikor ez előkerült beszélgetésünkben, csak mosolygott ezen mindenki. 15 évvel ez előtti iskolai disszertációs dolgozat elővétele, igazán hajánál előrángatott dolog lenne, főleg, amikor ezt már oly sokszor átböngészték különböző ügyekkel kapcsolatosan...

Egy-két nap után az látszott inkább valószínűnek, hogy a szokott dolog jött ismét elő: ifjúsági csoportok, izgató tartalmú írások, összejövetelek..... Úgy gondolom, hogy ez van inkább a dolog mélyén. Hogy ez már politikai összeesküvés jelleget ölthet, azt így eldönteni nem lehet.

2/ Izgatóbb kérdés, hogy miért éppen most történt ez a dolog? Megegyezés árnyékában vagyunk még. Elhangzottak biztató szavak és kijelentések a parlamentben felelős férfiak ajkáról. A légkör kialakulóban van a kedvezőbb együttműködésre... Miért volt most ez a villámcsapás???

Mi lehet ezek mögött?

Sok minden. Talán legjellemzőbb, ha nagyjából összefoglalom azokat a lehetőségeket, amikre most gondolni lehet. Ezeket Kollár és Tamás beszélgetéséből veszem ki...

Háttér lehet:

a/ retorzió a vatikáni rádió kirohanása ellen, mellyel a béke-papi mozgalommal kapcsolatosan és különösen néhány kiemelkedő személy szerepével foglalkozott?

b/ retorzió, hogy állítólag Bombay-ben nem kaptak hivatalos szerepet Várkonyi és Beresztóczy, hanem csak magánszemélyként vehettek részt a kongresszuson?

c/ figyelem-elterelés a közéleti nagy »Panama« ügyről?

d/ Ráijesztés az egyháziakra, hogy a »Megegyezés« nem jelent teljes enyhülést és a lényegben nincs változás...

Mindez lehetséges, de nem valószínű, hogy ez áll a dolgok mögött. De az sem valószínű, hogy ez a kérdés-megoldás ilyen módon már halaszthatatlan volt, hiszen lényegében régóta tudott dolgok és a személyek ismert ügyei szerepelnek. Tehát más valami lehet mögötte? Mi???

Talán:

a/ az adminisztratív szervek egy »actio-programja«? Ez elég rosszul sikerült dolog lenne.

b/ vagy a régi »vonal« jutott szerephez a vezetésnél? Olyan látszata is van, mintha a Vatikánnal való tárgyalás és megegyezés »megfúrásáról« lenne szó olyan értelemben, hogy ezzel az akcióval célt akarnak elérni:

egyrészt: – elkeseríteni és elhidegíteni a papokat a megegyezés gondolatától (ez szabotázs szagú dolog lenne)...

– bizalmatlanságot kelteni az őszinte jóakarát dolgában az állami szervek részéről...

másrészt: sakkhúzás a Vatikán felé: íme a papok nem tartják magukat a megegyezés szelleméhez, az állam kénytelen eltávolítani ezeket az elemeket. Ezzel igazolódik, hogy a papság részéről vannak az akadályok a kialakuló jóviszony előtt...

vagy: igazolni akarták, hogy az »erős kéz« politikája nem változott meg.

vagy: a Szovjetunióiban változások rezgéséről lehet szó itt is?

Lehet, sőt valószínű, hogy ezeken kívül más okok vezettek erre az intézkedésre. Egy biztos, hogy *nem az ügynek »sürgős« elintézni való jellege*. Ezek mögött más valami komoly dolog van!!!! De ez még nem világos.”[74]

6.2. A Rózsa-per előkészítése – a vizsgálati szakasz

Az operatív csoport és a vizsgálók szoros munkakapcsolata a per előkészítésének minden szakaszában működött. Az operatív tisztek előzetes tájékoztatást adtak a kihallgatandó személyek várható magatartásáról, visszajelezték a vizsgálat intézkedéseinek hatását, további adatokat szereztek be a vizsgálat igényeinek megfelelően, és nem utolsó sorban lehetőségük nyílt az ügyben beidézett tanúk és más személyek „operatív célból való tanulmányozására”. [75]

A vizsgálati terv négy fő kérdés tisztázását és bizonyítását határozta meg: az összeesküvés programja; a program megvalósítása (szervezeti felépítés, vezetés, utánpótlás biztosítása, konkrét ellenséges tevékenység); külföldi kapcsolatok; a bűncselekmény elkövetésének okai. A terheltekre egyéni intézkedési tervek készültek. A bírósági eljárás során nem használható, operatív módszerekkel szerzett adatokat – a dekonspiráció elkerülése érdekében is – különböző bizonyítási taktikák alkalmazásával, más úton szerzett adatok kombinálásával fordították jogi erejűvé. [76]

Az „összeesküvés” programjának feltárása, mint fentebb kifejtettük, a hermeneutika tárgykörébe tartozik. A megvalósítás tekintetében: „Elsősorban figyelmet érdemel Rózsa és társai összeesküvésének szervezetsége, amelynek – eltérően a korábbi szervezkedésektől – legfőbb jellemzője a formaságoktól mentes, laza, kifelé vallásos emberek ártatlan gyülekezetének feltüntetett szervezési mód. Ugyanitt kell említeni a legális, lelkesítő

tevékenységgel együtt járó alkalmak és lehetőségek kihasználását is, amely más egyházi ügyekben hasonlóan a feldolgozás egyik problémája”.^[77] A külföldi kapcsolatokat, melyeket a vizsgálók az összeesküvés expanziójaként értékelték, az operatív szakaszban megismert tények tendenciózus beállításával vélték bizonyítottnak.

A bűncselekmény elkövetésének okát egy jogi szempontból nehezen kategorizálható, sajátosan determinált antropológia retorikája szerint fogalmazták meg: „Elsősorban a terheltek személyében rejlő okok. Egész múltjuk, neveltetésük és életvezetésük ellenséges tendenciájú volt. Mint volt jezsuita szerzetesek, a Vatikán leghűségesebb és legharcosabb alattvalói. A fiatalabb jezsuita generációhoz tartoztak, akik az illegális renden belül is a legszélsőségesebb jobboldali irányzatot képviselték.” A „terheltek személyében rejlő okok” – mint axióma – mind az ügyészégi vádiratban, mind a bírósági ítéletben visszaköszöntenek.

6.3. A vádemelés

A nyílt nyomozás 1965. február 10-én fejeződött be. A Vizsgálati Osztály február 11-én, az előzetes letartóztatás jogalapjánál súlyosabb minősítéssel – Rózsa Elemért a Btk. 116.§ 1. bekezdése; Dombi Józsefet, Bálint Józsefet, Mócsy Imrét és Takács Sándort a Btk. 117.§ 1 bekezdése; Vác Jenőt a Btk. 132.§.-ba ütköző összeesküvés feljelentése elmulasztásának alapos gyanúja miatt – adta át az ügyet vádemelés céljából a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztályának.^[78] A Fővárosi Főügyészség március 12-én benyújtott vádiratában elfogadta a nyomozás által megállapított tényállást, a minősítést azonban két esetben tovább súlyosította. Dombi Józsefet összeesküvés vezetésével, Vác Jenőt pedig összeesküvésben való részvétellel vádolta meg. A vádiratot a Fővárosi Bíróság március 29-én megtartott előkészítő ülésén elfogadta és a súlyosító minősítés alapján Vác Jenő előzetes letartóztatását rendelte el.^[79] A BM III/1 Osztálya 1965. április 21-én készítette el értékelő jelentését „Rózsa Elemér és társai” ügyében.^[80] A dr. Fehér Gyula r. százados, fővizsgáló által jegyzett összefoglaló az ügy „jogi tanulságaira” is kitért:

„Rózsa Elemér és társai ügye is megmutatta, hogyan kell értelmezni és alkalmazni a Btk-nak az összeesküvésre vonatkozó rendelkezését egy ilyen laza, formális szervezettel nem rendelkező csoport vonatkozásában. Mindenek előtt a tartalmi kérdések kiemelkedő fontosságát húzza alá. [sic!] Jogi elbírálás szempontjából azt kell vizsgálni, hogy az adott csoportosulás programja, vagy célja alkalmas-e a népi demokratikus rendszer megdöntésére aláásására vagy gyengítésére, e cél érdekében fejtenek-e ki tevékenységet, tapasztalható-e abban szervezetszerű, konspiratív együttműködés, a feladatkörök bizonyos megosztása. Amennyiben az adott csoportosulás ezeknek a feltételeknek megfelel, úgy összeesküvéssel állunk szemben, mint ahogy ez Rózsa és társai esetében is történt. Nem feltétel tehát a formális szervezet, sejt, tagság, alá-fölé rendeltségi viszony, stb. Az is közömbös, hogy a szervezetszerű államellenes tevékenység mellett milyen mértékben folytatnak egyéb, mint például adott esetben vallásterjesztési és rendi tevékenységet. Ez a tanulság azért is fontos, mert mindinkább általánossá válik, a Rózsákhoz hasonló sajátos laza összeesküvésforma. Ez nehezíti felismerhetőségüket, bonyolítja feldolgozásukat és vizsgálatukat. Ez a szervezési mód számukra azért is előnyös, mert a felelősség alól számos kibúvási lehetőséget is rejt magában. Ezekkel a lehetőségekkel a terheltek mind a vizsgálat, mind pedig a későbbiek során ’védekezés’ címen bőségesen élnek is.”

6.3. Az ítélet

A Budapesti Fővárosi Bíróságon megtartott ún. „dupla nullás” perben 1965. június 30-án hirdetett ítéletet dr. Bimbó István tanácselnök. „A Bíróság a büntetés mértékének megállapításánál mindenekelőtt a vádlottak személyében rejlő fokozott társadalmi veszélyességet tette vizsgálat tárgyává.” A vádlottak és védőik védekezését elutasítva a Fővárosi Főügyészség vádiratával egyezően P. Rózsa Elemért és P. Dombi Józsefet a Btk. 116. §. 1. bekezdésében foglalt „összeesküvés vezetése” bűntette miatt 8, illetve 4 évi szabadságvesztésre; P. Bálint Józsefet, P. Takács Sándort, P. Mócsy Imrét és P. Vác Jenőt a Btk. 117. § 1. bekezdésében foglalt „összeesküvésben való részvétel bűntettében”: 5, 4 és fél, 4, illetve 3 évi szabadságvesztésre ítélte.^[81]

Kontextualitását tekintve a „Világszolidarizmus”-per az immár konszolidáltnak hirdetett „Kádár-korszak” egyházpolitikájának lenyomata. Egy olyan korszaké, melyben a „történelmi szükségszerűség” a hatalom monopóliumával bíró Pártot ideológiája finomítására kényszerítette, és az egyházak intézményes részével – annak megfelelő arculatúvá fazonírozása után – átmeneti kiegyezésre indította. Az erő pozíciójában lévő fél ugyanakkor, ateista genezisének meg nem tagadva, de retorikájával szöges ellentétben, különböző alrendszereinek keresztül „játszmákat” kreált az Egyháznak, mint az egyéni és közösségi istentapasztalat konstitutív részének kiiktatására. A történelem eszkatológikus szemlélete, vagy a transzcendenciára épülő alternatív létállapot megélése a „szocializmus alapjainak lerakását” követően is elfogadhatatlan maradt.

Jegyzetek:

[1] Az önálló Magyar Jezsuita Provincia 1909-ben jött létre. A rendtartomány az 1949-es év elején 398 tagot számlált. (Ebből 83 tartózkodott külföldön, misszióban, vagy tanulmányi és más okokból.) Ebben az évben, a politikai változások hatására, hogy a rendi fiatalok képzése biztosítva legyen, a Társaság római központjának ajánlására P. Tüll Alajos provinciális utasítást adott a tanuló rendtagok külföldre menekítésére. Az akció során, drámai körülmények közt, 68 személynek sikerült külföldre jutnia. Többeket határátlépés közben fogtak el, ők internálótáborba, vagy börtönbe kerültek. Tüll Alajost 1949. augusztus 29-én tartóztatták le. A Nyugatra menekült rendtagok számára a rendi központ önálló elöljárót, viceprovinciálist nevezett ki, 1949 december 3-án. A magyar provincia így két szekcióra oszlott: I. Sectió: a Magyarországon élő rendtagok, II. Sectió: a Nyugaton élők.

[2] András Imre SJ: A Jézustársaság magyar provinciája 1949-1968 között. Wien, 1969. (Kézirat.) Az adatokat vö.: Bikfalvi Géza: A magyar jezsuiták történelmi névtára, 1853-2003. Bp., 2007. (METEM Könyvek 53.); Pálos Antal: „Viharon vészen át” Rövid áttekintés a Jézus Társasága Magyar Rendtartományának életéről a II. világháború után (1944-1990). Bp., 1992. (Anima Una-könyvek 1.) (továbbiakban: Pálos, 1992.); Hetényi Varga Károly: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. Abaliget, 2002. 9-389. p. (továbbiakban: Hetényi, 2002.) A korszakra vonatkozóan pontos adatokat közöl még: Geréb Sándor: Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzésének tapasztalatai. Bp., 1969. (BM Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség.) – ÁBTL. Módszertani gyűjtemény. (Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, 234. sz. – <http://www..communio.hu/ppek/k234.htm> – 2007. október.; továbbiakban: Geréb, 1969.)

[3] Az adatoknál figyelembe kell venni, hogy a forradalom leverését követően újabb 30 fiatal rendtag távozott külföldre. 1969-ben a rendtagok országos létszáma: 139 fő volt. Ebből 99 páter – közülük 41-en 60 éven felüliek – és 40 fráter.

[4] Ez nem tartalmazza az 1950 júniusától szeptemberéig tartó internálást, melyben a provincia szinte valamennyi tagjának része volt. A jezsuiták börtönveinek pontos megadására csak minden eset egyedi feltárását követően kerülhet sor. Nehézséget jelent, hogy több rendtag hónapokat töltött előzetes letartóztatásban.

[5] ÁBTL. 3.1.9. V-129284/1 Tamás János és tsai.

[6] A szerzetesrendek működési engedélyét az 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelet vonta meg.

[7] A jezsuiták többségének nem voltak illúziói egy közeli rendszerváltást illetően. Ezt bizonyítják Csávossy tartományfőnöki levelei, a „modus vivendi” keresésének igyekezete (P. Kerkay Jenő, P. Nagy Töhötöm, P. Jánosi József) a tanuló rendtagok külföldre szöktetése, és a rendi központ ilyen értelmű jelzései. P. Vác Jenő az ún. „csoportvezetők” perében történt kihallgatásakor a következő

vallomást tette:

„Rómából való hazatérésem előtt [1949 elején – B.G.] felkerestem van Gestel-t, aki a rend generálásának egyik személyi titkára. Azzal a szándékkal mentem hozzá, hogy instrukciókat kapjak magyarországi tevékenységemhez. És egyben instrukciókat kapjak a rend magyarországi tevékenységéhez.

Van Gestel-től lényegében a következő utasítást kaptam:

1./ Figyelembe véve a magyarországi politikai helyzetet, a közeljövőben nem várható az, hogy itt a politikai helyzet megváltozik. Ezért a rendnek a legnagyobb fokú óvatosságot kell tanúsítania külső megnyilvánulásaiban, amely azonban természetesen nem jelenti a rend ellenséges tevékenységének megszüntetését, amelyet a magyarországi politikai rendszer ellen folytat.

2./ Másodsorban figyelembe véve a magyarországi helyzetet, a rend magyarországi vezetője felhatalmazást kap, hogy a mindenkori helyzetnek megfelelően irányítsa a rend tevékenységét.

Az első utasítás lényegében egy elvi jelentőségű irányvonalat jelentett, míg a második szabadkezet adott a rend magyarországi vezetőjének, hogy saját belátása szerint a legmegfelelőbb módon folytassa és irányítsa a rend ellenséges tevékenységét.

Én ezt az utasítást, amit Rómából hoztam magammal át is adtam Borbély István akkori tart. főnöknek és mindazoknak, akikkel érintkezésbe kerültem.” Jegyzőkönyv Vác Jenő kihallgatásáról, 1955. szeptember 8. Vác Jenő vallomásának valóságtartalma más források által is ellenőrizhető, a textus egy államvédelmi kihallgatás kontextusában értelmezendő. Tüll Alajos kinevezésétől kezdve, a magyarországi tartományfőnökök a rend generálásától kapott különleges jogkörökkel rendelkeztek: rendtagot bocsáthattak el, ill. vehettek fel, letartóztatásukkal számolva ők nevezeték meg már kinevezésükkor utódaikat” ÁBTL. 3.1.9. V-129284/3 Tamás János és tsai.

[8] „Tisztelendő Áldozár Úr! Jelen soraimmal értesítem, hogy az állam és az egyház közötti megegyezés értelmében ön a mai naptól fogva semmiféle papi munkát nem végezhet. Kivéve szentmisét mutathat be, de kizárólag a hívek távollétében, zárt ajtó mögött. Kérem őrizze meg papi lelkületét. Jézus Szívében jóakaró főpásztor: XY püspök.” Közli: Pálos, 1992. 69. p.

[9] Csávossy Béla Elemér. BFL. XXV.4.a. (= Fővárosi Bíróság, titkos ügykezelés alól kivont perek iratai.) 001297/1951. – „Bizonyítékok”.

[10] P. Pálost 1954 júniusában vették őrizetbe. A Budapesti Fővárosi Bíróság, a Magyar Népköztársaság elleni bűncselekményekért „külföldi szervezet részére adatközlés, folytatólagosan elkövetett hűtlenség, a Népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése, valamint közokirat hamisítás és a devizagazdálkodás rendjét sértő bűncselekmény” 17 (!) évi börtönrre ítélte. Ld.: Pálos Antal. BFL. XXV.4.a. 005006/1955.

[11] „Az illegális csatorna átfogásával sikerült megakadályozni a tervezet Vatikánba való kijuttatását.” (ÁBTL. 3.1.9. V-129284/1 Tamás János és tsai. Ld. még: Tamás János és társai. BFL. XXV.4.a. 005248/1955.) A tervezetről Pálos Antal nem tesz említést egyik visszaemlékezésében sem. P. Bálint József atya, aki a tervezetben lehetséges missziós elöljáróként volt megnevezve, – elmondása szerint – nem tudott a tervezetről. Számomra sokáig kétséges volt, hogy létezett-e egyáltalán. A helyzetet nehezíti, hogy Pálos Antal perének anyagában a hiánytalanul meglévő „bizonyítékok” fotókópiái közül ez az egy hiányzik... BFL. XXV.4.a. 005006/1955. A 15. sz. borítékra fel van tüntetve a tárgy : „illegális egyház tervezete 3 old.”, a boríték azonban üres. Mindenesetre P. Pálos a bizonyítási eljárás során a felmutatott dokumentumokat valósnak ismeri, a különböző operatív és vizsgálati szervek pedig több esetben hosszan idéznek belőle – belső informálásra szánt irataikban is – így a tervezet léte bizonyítottan vehető.

[12] Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon (1790-2005). Szerk.: Balogh Margit – Gergely Jenő. Bp., 2005. (História könyvtár – Okmánytárak 2.) (továbbiakban: Balogh-Gergely, 2005.) II. köt. 208. sz.

[13] A Belügyminisztérium IV/5. osztályának jelentése 1955. augusztus 8. ÁBTL. 3.1.9. V-129284/1 Tamás János és társai.

[14] A forradalom idején szabadultak, 1957-58-ban, a perújrafelvételnél, az ítéleteket nem tartották megalapozottnak, így a büntetésüket letöltöttnek ismerték el. Ld.: BFL. XXV.4.a. 2943/1957.; és BFL. XXV. 60.e. (= Fővárosi Főügyészség, TÜK büntető íratok.) 0278/1957.

[15] P. Kollár Ferencnek az államvédelmi szervekkel kapcsolatos „kötéltánca” külön tanulmányt érdemel. Tevékenységéről csak címszavakban néhány adalék: Ő a „Szív” szerkesztője az újság megszüntetéséig (1951) A lap akkor szűnik meg amikor Kollár nem hajlandó „lehozni” a hivatalos közleményt a Grósz-perről. A forradalom alatt újra ő szerkeszti Pálos Antallal. A letartóztatott provinciálisok (P. Tüll, P. Csávossy, P. Pálos) bizalmi embere – gyakorlatilag a rend „ideológusa”. Úgy tűnik az ő Rómába kijuttatott

elaborátuma is hozzájárult a *Kereszt* c. békepapi lap indexre tételéhez. 1954-ben, a belga követségen és a jezsuita emigráción keresztül egy 14 oldalas beszámolót juttatott el a Szentszékhez a Magyar Püspöki Kar helyzetéről. A Pálos-féle katakomba-egyház tervezet kidolgozásában is komoly szerepe volt. A rend „lefejezése” után (1955 – a csoportvezetők letartóztatása) szakított a sejt-szerű felépítéssel és egyszemélyű vezetést valósított meg, komolyabb kérdésekben kikérve a tekintélyes rendtagok véleményét. Erre az időszakra datálható az államvédelemmel kötött „megállapodása”, amely szabályozta a rendi tevékenységet, „kvázi” legalizálta P. Kollár előjáróságát, kialakítva a dialógus egy meghatározott formáját. Az erről készített jegyzőkönyvet P. Pálos Antal közli visszaemlékezéseiben. Pálos, 1992. 86-87. p. A környezetében lévő minden ügynököt beszámoltattak róla. A jelentések szerint nagyon óvatos, nagyon céltudatos. A rendtársaknak megtiltott bármilyen kapcsolatot a békepapsággal. Az engedelmisséget feltétlen megkövetelte, a segítségre szoruló rendtagokról minden lehető módon igyekezett gondoskodni. Igen kiterjedt kapcsolatrendszere volt, püspöki szinten elsősorban Cserháti József. A rendtagok egy része – óvatos vonalvezetése és az államvédelmi szervekkel tartott, rendtársai előtt nem titkolt kapcsolata miatt – bizalmatlan volt vele szemben. Legalitásának tisztázására vizitátort is kértek, aki megerősítette őt. (Ld. még alább.) Pécsent, majd Budapesten kántor, a világi papok tartanak tőle. Semmiféle általa készített jelentés, személyi dosszié, vagy akár kihallgatási jegyzőkönyv – eddig – nem került elő.

[16] Idézet az Epitoméból. (Epit. 819.) Idézi Pálos Antal 1952. október 10-én kelt, a rend magyarországi rendtartománya tagjai számára írt, „Jó utak és helyes eszközök a disperzió viharában” c. provinciális levelében. Ld. Pálos Antal: Rostában. Hamilton, Ontario, 1985. 75. p.

[17] Csávossy Elemér tartományfőnök levele a rendtagokhoz a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása után. (A levélen nincs pontos dátum.) BFL. XXV.4.a. 001297/1951.

[18] Pálos Antal rendtagokhoz írt levelei rendszeresen emlékeztetnek a jezsuiták korábbi évszázadokban elszenvedett üldöztetéseire, vértanúira és tanúságtevőire. Egy új, krisztusi korszak eljövételének várása általános jelenség volt a II. világháború traumáját követő években. XII. Pius az „Egyház új tavaszáról” beszélt, P. Lombardi neves jezsuita pedig szintén Krisztus korszakának eljövételéről tartott előadást az 1950-es szerzetesi kongresszuson Rómában.

[19] P. Csávossy Elemér körlevele a szociális kérdésről, 1950. március 19. Online: Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium és Kollégium honlapja: <http://www.jezsu.hu> – 2007. október.

[20] Ld. pl.: Bálint József: Emlékezés az elmúlt fél évszázadra. In: Üldözött jezsuiták vallomásai. Bp., 1995. (Anima Una-könyvek, 8.) 147. p. Vö.: Hetényi, 2002. 23. p.

[21] Rózsa Elemér és társai. BFL. XXV.4.a. 9828/1965. 6. dob. A per bírósági anyagának „bizonyítékai” között – hasonlóképpen a többi per irataihoz – páratlan értékű rendtörténeti dokumentumok (elsősorban kéziratok és levelezések) vannak.

[22] A téma feldolgozása megkezdődött, P. Dombi József Katus László neves történészünket nyerte meg „elitnek” a történelem szolidáris értékelésének megírására... Dr. Katus László szóbeli közlése, 2007. február 22.

[23] ÁBTL. O-18891/3 Tamás János jezsuita meghallgatása 1962. március 8.

[24] ÁBTL. V-151900/2 Rózsa Elemér és társai. Bálint József önvallomása.

[25] A fiatal rendtagok nagy része 1956 novemberében külföldre menekült. Vö.: Pálos, 1992. 92-93. p.; Mócsy Imre: Beadványom. Egyháztörténeti anyaggyűjtemény. Kézirat (1975.) Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, 170. sz. – <http://www.communio.hu/ppkek/k170.htm> – 2007. október.; továbbiakban: Mócsy, 1975.)

[26] 1960 novembere és 1961 februárja között csaknem 100 egyházi személyt tartóztatott le az államvédelem és további 300-400 embert érintett az állami és rendőrségi eljárás.

[27] Sőt, néhányan úgy értelmezték az adminisztratív eljárások elmaradását, hogy állami részről felismerték bennük az igazi reformereket, ezért inkább velük keresik a kapcsolatot, mint a már lejáratódott egyházi személyekkel...

[28] Mócsy, 1975.

[29] ÁBTL. V-151900/3. Rózsa Elemér és társai. Takács Sándor kihallgatása.

[30] VI. Pál pápa *Ecclesiam suam* c. dokumentuma. Idézi: Casaroli, Agostino: A türelem vértanúsága. Bp., 2001.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_150-179.htm

[31] Hans-Georg Gadamer a „szövegellenes szövegek” egyik formájának, pretextusnak tekinti az ilyen jellegű – ideológiai behatást mutató közléseket. „Így nevezek [pretextusnak – B.G.] minden olyan kommunikatív megnyilvánulást, amely megértése nem az értelem bennünk intencionált átadásában teljesebb, hanem azokban valami elleplezett jut kifejezésre. [...] Az, amiről szólnak, ürügy pusztán, amely mögött elrejtőzködik az »értelem«, és ennél fogva az interpretáció feladata lesz, hogy az ürügyön átlásson és kiderítse azt, ami valójában kifejezésre jut benne.” Gadamer, Hans Georg: *Szöveg és interpretáció*. In: *Szöveg és interpretáció*. Bp., 1989. 18. p.

[32] Művelődési Minisztérium Egyházügyi Hivatalának vitaanyaga az egyházpolitikai helyzetről. 1957. dec. 31. O-13405/3-a. „Magyar Római Katolikus Püspöki Kar”. 31-39. p. (Kiemelések az eredetiben.)

[33] A Belügyminisztérium II/5-c alosztályának jelentése a klerikális reakció tevékenységéről 1958. július 14. O-13405/3-a. „Magyar Római Katolikus Püspöki Kar”. 97-138. p.

[34] A Belügyminisztérium jelentése a római katolikus egyház helyzetéről, 1959. május 4. 255-259. p.

[35] BRFK Politikai Nyomozó Osztályának feljegyzése az „egyházi személyek meg nem engedett tevékenységéről”, 1959. augusztus 19. ÁBTL. O-13405/3-b. „Magyar Római Katolikus Püspöki Kar”. 339. p.

[36] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harcokról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelőmunka feladatairól 1958. július 22. Közli: Balogh-Gergely, 2005. II. köt. 215. sz. dokumentum.

[37] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata az állam és a katolikus egyház viszonyáról, 1960. március 1. Közli: Balogh-Gergely, 2005. II. köt. 219. sz. dokumentum.

[38] Az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. június 21-i ülésének vitáján Hollós Ervin, a BM III/III. Csoportfőnökség II/5. – az egyházi reakció elhárításával foglalkozó – alosztályának vezetője, az egyetlen megmaradt szervezett ellenforradalmi erőnek az „illegális klerikális szervezeteket” tartotta. A Politikai Bizottság határozata szabad kezet adott az államvédelemnek ezek felszámolására. A szerzetesi élet megélése „ab ovo” illegális cselekedetnek minősült. Ld.: Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Bp., 2005. 41-43. p.

[39] Ld. 36. sz. jegyz.

[40] Csillag György – Tóth Imre: *A jelszó: „Alles in Ordnung”*. – A jezsuita államellenes összeesküvés operatív feldolgozásának és vizsgálatának tapasztalatai. Bp., 1965. (BM Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség) – ÁBTL. Módszertani gyűjtemény, 811. sz. 12. p. A tanulmány „Szigorúan titkos” minősítése a 2003. évi III. tv. 12§ (6) bekezdése alapján szűnt meg. (Továbbiakban: Csillag-Tóth, 1965.)

[41] Csillag-Tóth, 1965.

[42] Ld. erről: Urbán Attila: *A magyar állambiztonsági szolgálatok, 1962-1980*. In: *Múltunk*, 2003. 3. sz. 3-74. p. (továbbiakban: Urbán, 2003.)

[43] A BM III. Főcsoportfőnökségének Vizsgálati Osztálya. Ld.: Cseh Gergő Bendegúz: *A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945-1990*. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve, 1999*. Szerk.: Gyarmati György. Bp., 1999.

Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. szeptember 13. ÁBTL. 4.1. A-1353/1.

[45] A Büntető törvény feladata: „1. § E törvény feladata, hogy védje a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét és jogait, neveljen a szocialista társadalmi együttélés szabályainak a megtartására, valamint az állampolgári fegyelemre. Ennek érdekében meghatározza, hogy mely társadalomra veszélyes cselekmények büntettek, és hogy ezek elkövetőivel szemben milyen büntetések alkalmazhatók.”

[46] A következményekre ld. 26. és 38. jegyz.

[47] **Geréb, 1969.** A tanulmány betekintést nyújt arról, hogy mit értett a kommunista vezetés a vallás szabad gyakorlatán, és milyen eszközökkel ellenőrizte és korlátozta azt.

[44]! [endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. szeptember 13.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_150-179.htm

[48] A központi politikai nyomozó szervek „belső reakció”, ezen belül az egyházak elhárításával foglalkozó osztálya. Ld. Urbán, 2003.

[49] ÁBTL. O-18891/3 „Szerzetesrendek” 124. p.

[50] Uo. 125-127. p.

[51] Uo. 292. p. „A jezsuita szerzetesrend illegális rendi tevékenysége, az ellenséges csoportosulások létrehozása, szervezése és vezetése, a rendszer ellen kifejtett tevékenység a »Misszió« fn. ügyben konkretizálódtak.”

[52] Uo.

[53] Pethő Jenő SJ., Schmidt Ferenc SJ., Csizmadia Rudolf SJ., Miksó Sándor rk. pap, Balpataki Béla rk. pap, Tarnóczi Ferenc rk. pap, Tarnóczi János rk. pap, Belányi István SJ., Thurzó István SJ., Könyves Tibor SJ., Lipkai István SJ., Banykó Viktor SJ., Horváth Mihály SJ., Süle Géza SJ., Németh Tibor SJ., Gyöngyösi Vince rk. pap, Kassai János rk. pap

[54] Az 1950. évi II. törvény a büntetőtörvénykönyv általános részéről. Ez volt a szakzsargonban Btá., amit 1962. VII. 1-től a NET. 1962. évi 10. sz. törvényerejű rendelete helyezett hatályon kívül.

[55] ÁBTL. O-18891/3.

[56] ÁBTL. V-151900/7. Rózsa Elemér és társai. 8-12. p.

[57] A „világszolidarizmussal” kapcsolatos írások az 1950-es évek letartóztatásai során kerültek először az Államvédelmi Hatóság látókörébe, de ekkor nem érték el annak ingerküszöbét. (P. Bálint József S.J. visszaemlékezése szerint „megdicsérték” őket, „haladó gondolatoknak” minősítve a világszolidarizmusban foglaltakat.) 1955-ben az ún. „csoportvezetők” perében az ismételt lefoglalt írások „izgatásra alkalmas” minősítést kaptak.

[58] Uo. 53. p.

[59] Uo. 54. p. „Még a jezsuiták egymás közti kapcsolatában is a különböző pörök különállóak voltak, amelyek semmi kapcsolatban nem voltak a »világszolidaristákkal«.” P. Bálint József SJ. írásos közlése, 2007. február 6.

[60] Uo. 56- 71. p.

[61] Uo. 78- 89. p.

[62] ÁBTL. V-151900/8. Rózsa Elemér és társai. 150. p.

[63] „Az volt az első benyomásunk, hogy valami »nagy dolgot« szeretnének kihozni a pörünkből.” P. Bálint József SJ. írásos közlése, 2007. február 6.

[64] Hollós Ervin a hatvanas-hetvenes években több kiadást megért hírhedt könyvében az „összekötő cement” alcím alatt tárgyalja a jezsuiták „ellenforradalmi” tevékenységét. Hollós meglátása szerint a jezsuiták tevékenysége egyrészt kimeríti a „klerikális reakció” ellenforradalmi tevékenységének egész tárházát, másrészt a jezsuiták eszmei vezetői és koordinátorai a szerteágazó népi demokrácia-ellenes egyházi tevékenységnek. E különböző előfeltevésekből kiinduló, az operatív szervek munkatársainak tudatában olykor – filológiaiilag legalábbis mindenképpen – toposzá merevedni látszó konstrukció alapvetően, mintegy axióma határozta meg az operatív feldolgozó munkát. Hollós Ervin: Kik voltak? Mit akartak? Bp., 1967.

[65] A „klerikális reakció” nemzetek fölötti kapcsolatrendszerével szemben a szocialista országok állambiztonsági szerveinek internacionáléja igyekezett felvenni a versenyt. „A feldolgozó munkát eredményesen segítette a kooperáció más szocialista országok állambiztonsági szerveivel. [...] Az operatív eszközök kombinált alkalmazása révén általában jó előre tudomásra jutott a célszemélyek tervezett kiutazása, vagy személyek hozzájuk való érkezése. Kezdetből fogva koordinálták a munkát ezen országok állambiztonsági szerveivel. A német állambiztonsági szervek minden esetben készséggel adtak támogatást és az ő révükön a realizálás idejére Rózsák német (nyugatnémet is) vonatkozású kapcsolatai nagyrészt tisztázva lettek. A kooperáció a felsorolt országok állambiztonsági szerveivel szorosabbá vált a realizálást közvetlenül megelőző időszakban és az üzenetküldéseken túl, személyes tárgyalások útján is koordinálták munkájukat.” Csillag-Tóth, 1965. 29. p. A témáról ld. még: Szabó Csaba – Soós Viktor Attila: „Világosság”. Az Állami Egyháziügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen. Bp., 2006.

[44]! [endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. szeptember 26.

[66] Rózsa Elemér 1962 júliusában kereste fel Georg Conradot a jezsuiták drezdai rendházának házfőnökét. Rózsa P. Kollár Ferenc provinciális kinevezésének jogszerűségével kapcsolatos kételyei tisztázása érdekében arra kérte Conradot, hogy a nyugatnémet provinciálisan keresztül járjon közbe, hogy a rendi központ ez ügyben küldjön vizitátort Magyarországra. (Georg Conrad tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1965. február 10. Drezda. ÁBTL. 3.1.9. V-151900/8. 13-16. p.) „P. Kollár 1956 januárjában a belga követségen keresztül azt jelentette Rómának, hogy átvette a provincia vezetését »quia e consultoribus solus liber remansi« [vagyis »a tanácsosok közül én egyedül maradtam szabadon«]. Erre – jóval később – Rómából az a válasz érkezett, hogy az legyen az előjáró, aki eddig volt.” Kollárban még ezek után is volt némi bizonytalanság, és véglegesen csak akkor oszlott el benne, amikor P. Tamás 1972-ben először mehetett Rómába, nem utolsósorban az ügy tisztázására. Ott az akkori német asszisztens, P. Schasching, meghallgatva P. Tamás referátumát, érvényesnek ismerte el P. Kollár kinevezését. Amikor aztán P. Kollár 1977 októberében Rómában járt, nem is merült fel a kérdés, hogy ő-e a magyar jezsuiták provinciálisja, sőt még ebben a minőségben VI. Pál pápa is külön kihallgatáson fogadta őt.” Pálos, 1992. 85. p.

[67] Csillag-Tóth, 1965. 18. p. P. Alszegehy Zoltán magyarországi tartózkodása idejére a BM. III/III. Csoportfőnöksége 1963. június 29-én operatív tervet készített:

„Rózsa Elemér és társai által szervezett államellenes összeesküvés feldolgozása során tudomásunkra jutott, hogy a csoportosulás vezetője illegális kapcsolatot hozott létre az összeesküvés és a római jezsuita rend központja között. Róma megbízásából április 10. folyamán vizitátorként Magyarországra érkezett Kruse Hubert nyugatnémet jezsuita, aki Rózsa Elemérnek két tájékoztató jelentés elkészítésére adott utasítást.

– Ellenőrzött adataink szerint július 7-én rokoni látogatás fedésével Magyarországra érkezik Alszegehy Zsolt jezsuita, a Gregorián egyetem rectora. Július 14-én két hetes itt-tartózkodásra két nyugatnémet állampolgár érkezik, akikkel Rózsa tárgyalni fog.

– A fenti adatok birtokában felderítjük Rózsa és társai illegális külföldi kapcsolattartását. Megszerezzük és dokumentáljuk vatikáni utasításra készített jelentéseket és további lehetőségeket kívánunk teremteni csatornájukba való beépüléshez.” (ÁBTL. 3.1.8. Cs-687/IV. „Hontalanok”) A dokumentumra Bandi István hívta fel a figyelmet. Segítségét ezúton is nagyon köszönöm.

[68] A BM III. Főcsoportfőnökség III. „Belső Reakció Elhárító” Csoportfőnökségének 2. – az ifjúság körében végzett elhárítással foglalkozó osztálya.

[69] ÁBTL V-151900/7. Rózsa Elemér és társai. 90-104. p.

[70] ÁBTL. V-151900/8. Rózsa Elemér és társai. 150. p. A perből a politikai rendőrségen „tananyag” készült. Leginkább abból a célból, hogy milyen operatív módszerekkel kreálható az állambiztonsági szaglászásból „összeesküvés”, illetve abban való részvétel „bizonyítottsága”. A *jelszó*: „*Alles in Ordnung*” című tanulmány és a perhez kapcsolódó iratok lehetőséget adnak arra, hogy feltérképezzük az állambiztonsági szerveknek az illegálisban működő szerzetesrendekkel kapcsolatos ténykedését. A módszertani szempontú összefoglaló a politikai rendőrség működési mechanizmusaiba enged betekintést, kvitesszenciáját adva az operatív eszközök felhasználásának. Ld. Csillag-Tóth, 1965.

[71] ÁBTL. V-151900/8. Rózsa Elemér és társai. 152. p.

[72] Uo. 153. p. Galambos József miniszterhelyettes 1964. december 2-án hagyta jóvá „Rózsa Elemér és társai” ügyének realizálását – több más, hozzá holdudvarként kapcsolódó ügyel egyetemben. Uo. 131-136. p.

[73] Uo. 209. p.

[74] ÁBTL. 3.1.2. M-24450. „Tömör János”. 281-283. p. (Kiemelések az eredetiben.)

[75] Tanulmányozás: a megszerzett adatok alapján annak megállapítása, hogy a kiválasztott jelölt beszerzésének feltételei milyen mértékben adóttak. ÁBTL. ÁB. 842. ÁÉK. A tanulmányban használt állambiztonsági szakzsargon feloldására ld. még: Bandi István: Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez, állambiztonsági módszertani megközelítésben. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2007. 1. sz. 174-188. p.

[76] Elsősorban a III/e rendszabály (lakás lehallgatása) felhasználása jelentett problémát, mely önmagában nem képezett jogi bizonyítékot. A vizsgálati szerveknek azt kellett megoldani, hogy a „rendszabály” útján megismert körülményekről a tanúk, vagy terheltek vallomást tegyenek, melyet más személyeknél is fel lehetett használni és érvényesíthető volt a jogi eljárásban.

[77] Csillag-Tóth, 1965. 23. p.

[44] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. július 27-én

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_150-179.htm

[78] Mellékletként „tájékoztatás és bírói iránymutatás céljából” csatolták Szabó József jezsuita szerzetes összeesküvési ügyében hozott bírósági ítéleteket. Az ügyben zárt tárgyalást javasoltak. ÁBTL. V-151900/8. Rózsa Elemér és társai. 83-101. p.

[79] Rózsa Elemér és társai. BFL. XXV. 60.e. 04/1965. Vádirat.

[80] Uo. 120-163. p.

[81] Rózsa Elemér és társai. BFL. XXV.4.a. 9828/1965. Ítélet.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

Nagy Gábor: "Illi victoriam canunt, nos tristes revertimur" (Adalék 1598 tavaszának váradi eseményeihez)

„Az a hamis maxima, hogy amiként egy király és egy törvény, azonképpen egy hit legyen,

Franciaországnak 3000 millió frankjába és 2 millió emberébe került.” (Guillaume de Félice)[1]

1598

Az esztendő szerte Európában korszakalkotó eseményekről is emlékezetessé vált. Északon, a svéd királyságban meghozta a döntő összecsapást a polgárháborúban: a katolikus Zsigmond király (lengyel uralkodóként III. Zsigmond) vereséget szenvedett nagybátyjától, az evangélikus Károly hercegtől. (Steningebro, szeptember 25.) Ezzel eldőlt többek között, hogy Svédországban kizárólagos a lutheri ortodoxia. Ezt csak erősítette, hogy hosszú évtizedeken át lehetett hivatkozni a katolikus Lengyelországra és királyára, mint külső veszélyre. Nyugaton, Franciaországban több évtizednyi polgárháborút követően április 13-án írja alá IV. Henrik a bretonok lakta Nantesban nevezetes rendeletét. Ezzel eldőlt – akkor úgy tűnt, végleg: „par cet Édít perpétuel et irrévocable”[2] –, hogy a protestánsok lelkiismereti szabadsága és a katolikusok szabad vallásgyakorlata megkérdőjelezhetetlen. Ezt csak erősítette, hogy három héten belül II. Fülöppel is létrejött az egyezés (a vervini béke, május 2.). Délen, Hispániában a király halála (az Escorialban, szeptember 13-án) kétségkívül korszakhatár. Fél évszázadnyi abszolút uralma végére II. Fülöp megélhette a spanyol és katolikus hegemoniára vonatkozó törekvései végleges kudarcát.

A republica Christiana keleti határának magyarországi védőbástyáján, noha Győr visszafoglalásának (március 29.) sokan örvendtek, a fenti értelemben nem történt említésre méltó. Az alább felidézendő esemény azért így is teljességgel korszerű: többségi (ez esetben helvét irányú) felekezethez tartozók támadtak rá kisebbségre (itt és ekkor: katolikusokra). Itt és ekkor haláleset nem történt, a lényeghez azonban ennek nincs köze: „Erdélyben nyoma sincs a gályák borzalmainak vagy Véres Mária angolországi kegyetlenkedéseinek stb.: de a beszámíthatóságot ez nem csökkenti –, sőt fokozza az a körülmény, hogy mindezek az evangéliumnak a cégére alatt történtek a lelkiismereti szabadság jelszavának a megcsúfolására” – fogalmazott száz éve egy protestáns egyháztörténész hasonló esetek kapcsán.[3] Ma kisebbség elleni támadást lelkiismeret és józan ész magától értődően ítél el. Négy évszázada azonban a társadalom viszonyított szabadságok mentén szerveződött, Váradon pedig a többségi közösség törvények erejére hivatkozva fogalmazta meg követeléseit a kisebbséggel szemben – amelyeket ez az uralkodó és a jog védelmében bízva utasított vissza.

E váradi tavasz felidezésének egyik apropóját februárban a Bécsben talált, az alábbiakban ismertető három forrás adta. Közülük kettő Rudolf magyar király biztosai számára írt jelentés. Ezeket a biztosok saját, az uralkodó számára május 24-én készített beszámolójuk[4] egyik mellékleteként továbbították. A két jelentésből merített már Szilágyi Sándor a 19. században,[5] ő azonban sem a váradi eseményekről nem tett említést, sem a királyi biztosok említett beszámolójából. A harmadik a váradiaknak az a levele, amelyet Mária Krisztianna főhercegnőnek írtak, amikor elküldték neki tetteik mentségét.

A tumultus és előzményei felidezéséhez nem hiányoznak elbeszélő források sem. 1598 tavaszán ugyanis a kor három jelentős tudósítója jelen van, ha nem is a városban, de Erdélyben. Kettejük ott is él: Baranyai Decsi János,[6] aki egykoron a wittenbergi egyetemen tanult, ekkor Székelyvásárhelyen tanít, Szamosközy István[7] pedig, aki Heidelbergben, majd Paduában járt egyetemre, ekkor a gyulafehérvári levéltárban dolgozik. A harmadik tudósító Rudolf egyik biztosa, a hajdan szintén paduai diák Isthvánffi Miklós. Ő azonban, noha

[44][endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. szeptember 29.

rendületlen katolikus és a jezsuiták támogatója, egyetlen szóval sem emlékezik meg a Váradon történekről *Historiae* címen ismert alkotásában.[8]

Erdély, 1598 áprilisa

Az 1597 decemberében megkötött prágai egyezményvel Báthory Zsigmond ismét lemondott az erdélyi fejedelemségről. Rudolf király a kormányzást egyik testvérére, Miksa főhercegre szándékozik bízni, ám a feltételekről még nem tudott vele megegyezni. Az átmeneti időszakra ezért három legátust küld, így érkezik áprilisa Erdélybe Bartholomäus Pezzen, Szuhai István és a már említett Istvánffi. Az első udvari tanácsos, mindkét jog doktora, török ügyekben jártas, a második váci püspök és kamarai praefectus, a harmadik a magyar királyság rangban első világi méltósága helyén ítélkezik, röviden propalatinus.[9] Megtörténik a hatalomátvétel: a fejedelem az országgyűlést tájékoztatja döntéséről, a legátusok letéttetik a királyra a hűségsküt, majd ráveszik Mária Krisztierna főhercegnőt arra, hogy Miksa érkezétekig – segítségükkel – irányítsa a tartományt. Zsigmond útra kel Sziléziába, hogy birtokba vegye a neki járó hercegségeket, május elején maga Pezzen is visszaindul Rudolfhoz.

Várad, 1598 áprilisa

Mária Krisztierna tudomása szerint az itteni kálvinisták nem nézték jó szemmel, hogy a fejedelem egy templomot („ein Kirchen“) juttatott a katolikusoknak, de nem mertek semmit sem tenni. Értesülvén azonban Zsigmond távozásáról a Keresztjáró hét vasárnapján (ez abban az évben április 26-ára esett) felszólították a katolikusokat: „sie sollen sich aus der Stadt machen”. [10] Baranyai Decsi – feltehetően a váradiak alább ismertető mentsege alapján – csak annyit ír, azok figyelmeztették a katolikusokat: hagyják el a kápolnát. Így akarták ugyanis megakadályozni, hogy ezek „az elmúlt esztendőben épített kápolna birtokában jogszerű elévülés révén megerősödjenek”. [11] Szamosközy, mielőtt az előzményeket is részletesen ismerteti, egyetlen mondatban foglalja össze a történeteket: a váradiak összeesküdvén („coniuratione facta“) a jezsuitákat, akik néhány hónapja telepedtek meg a városban, kihajították. Amint Zsigmond távozásával addigi félelmüktől megszabadultak, megüzenték a jezsuita szerzeteseknek, távozzanak a városból, menjenek Szöllösre, a korábban nekik rendelt helyre. Nem engedik őket tovább közöttük élni, tanácsosabb lesz, ha távolról szeretik egymást („si minus inter se amarent”). [12]

A két történetíró szerint a válasz elutasító, ráadásul a lelkész, Derecskei Ambrus [13] a szószékén talál egy, a közösséget gyalázó cédulát, amelynek szerzőjét a közhangulat a pápisták között kereste. Íróját Baranyai Decsi is katolikusnak tartja, tartalmáról csak annyit ír, hogy abban keserűen a reformátusokra támadtak, és mindenféleképp átkozták őket. Szamosközy szerint nem a jezsuiták műve, hanem hihetőleg egyikük arcátlanságáé („privata petulantia”). Tudósítása szerint a cédula Luther és Kálvin ítélen születésű kölykeit emlegette, ördögök veteményesének (ördögfattyaknak?), az alvilágból kisarjadt gyomoknak nevezve őket, a száműzetés pedig, amellyel fenyegetnek, rövidesen a maguk fejére hull vissza. [14]

Szuhai és Istvánffi a Rudolf király számára készített, említett beszámolójukban közlik, vannak olyanok is, akik szerint a cédula azért készült, hogy a tömeget katolikusok ellen lehessen heccelni. Szövegét a propalatinus lemásolta és 'A' jelzettel csatolta jelentésükhöz:

„Tÿ Luter Martonnak Ispanÿ es keolkeÿ, mit irigÿkettek mÿ reank ha nem feleont ti teoletek, tuddiatok mint iaratok feÿer Varatt mind Catona, mind Biro, de bizon rozzabbol

keztek iarnÿ mind az ti papotokkal eggeiwt mind Varmegestewl. Talam azt tuddiatok hogi meg ÿeztetek. nem hogi ki mennenk, de belliebb akarnank chuznÿ.[15] mert ittis mi akarnank miset mondanÿ. mert ezis Prepost Vdvara vala. Vgian itt lakunk bozzusagtokra. mert mind Capitantok, Porcolab minket iawall inkabb hogi nem titeket. hanem ewllietek veztegh. mert meg nem ÿeztetek minket. finis. + datum

[A hátoldalán:] A. Az kÿ nem feel semit sem Varmegie haragiatul, sem Birotul, sem Varostol, sem Paptol, sem egietewl sem mastul. + A.”[16]

Baranyai Decsi leírásában Derecskei a közösség vezetőivel tanácskozik, elolvastatja velük az írást, aztán nemesek és polgárok „...csapatokba verődnek és megtámadják azokat a házakat, melyekben a katolikusok misére gyülekezni szoktak, ezeket földig rombolják, és a fákat kitépve, a jégvermeket betemetve mindent a földdel tesznek egyenlővé...”[17] Szamosközy szerint, miután iniuria és e friss irritatio a nép fájdalmát megnövelte, hirtelen összeesküdtek „populus plebsque” (azaz polgárok és csőcselék?) őrjöngve megrohanta a kápolnát és tökéletesen elpusztította. Mária Krisztierna cédulát nem említ az édesanyjának írt levelében: rögtön az ultimátumot követő nap („des andern Tags”) sor került a támadásra, az elkövetők a polgárság és a katonaság („die Bürgerschaft sowol, als die Kriegsleidt”). Akár Szamosközy, ő is egy házat és egy, abban levő kicsi templomot ír („ein kleine Kirchen”, azaz a kápolnát). A pusztítás mindenre kiterjedő, tökéletes: „nit ein Stein auf dem andern blieben wär”, a kert fáit is kiszaggatták. Személyeket nem említ a főhercegnő, Baranyai Decsi is csak annyit közöl, a papok és a jezsuiták Szöllösre menekültek. Szamosközy ebben is részletesebb: mivel a nekikeseredett lelkű tömegnél nincs fékezhetetlenebb, a rombolás után már kezdetek voltak a papokra is, ám a várkapitány, aki katonaságot küldött, valamint néhány vezető („e primoribus nonnulli”), akik nem élezni, hanem csillapítani akarták az őrjöngést, a tömeget erővel és fenyegetéssel eltérítették kezdeményezésétől.

Erdély 1556–1597: a vallásszabadság esetei a főhatalommal

A religió gyakorlásának szabadsága természetes függvénye a világi hatalomban történő változásoknak. 1556-ban Ferdinánd király nem tudja megtartani a területet Szulejmán ellenében, aki visszarendeli oda János király özvegyét, Izabellát a gyermek János Zsigmonddal együtt. Visszatérésükben meghatározó szerepe van a család hűséges támaszának, Petrovics Péternek, aki egyben protestánsok gyámoltója is. A szekularizáció a helyzetből adódott, 1557-ben Izabella már két religió gyakorlásának szabadságát erősíti meg: „ki-ki tartsa azt a hitet, amelyiket akarja, új és ősi szertartásaival ... mindazonáltal bárki jogsérelmén kívül, az új religió követői se ingereljék a régi vallást és követőinek se okozzanak semmi módon sem jogsérelmet”.[18] Petrovics és Kálmáncsehi Sánta Márton halálával ugyan 1558 áprilisában tiltják a sakramentárius irányzatot, ez azonban nem bizonyul eredményesnek: a hatvanas évek első felében már cikkelyek sora foglalkozik az ágostai illetve a helvét hitvallást követők közötti feszültségek enyhítésével. Miután a János Zsigmond nevében a magyar királlyal folytatott tárgyalások nem vezettek eredményre, a zélus a katolikusok ellen fordul. 1566 tavaszán, miközben Szulejmán Miksa király ellen indul, a tordai országgyűlés kizavarja a papokat János Zsigmond országából. A már magyar nyelven fogalmazott cikkely szerint „...egyenlő akarattal végeztetett, hogy afféle egyházi renden való személyek, kik az pápai tudománhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak, és abból meg térni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindenönnen kiigazítottassanak.”[19]

A karizmatikus Báthory István és bátyja, Kristóf korában ismét változik a helyzet. Nemcsak a református egyház erősödik, megérkezik az első jezsuiták is, a nyolcvanas években maga Szántó (Arator) István.[20] A protestáns többség Báthory Zsigmond nagykorúsításakor kerül ismét hatalmi helyzetbe, él is vele maradéktalanul. 1588 decemberének közepén Medgyesen az országgyűlés rákényszeríti az ifjút a nevezetes

végzése elfogadására. A jezsuitáknak, így Zsigmond nevelőjének is, 25 napon belül (azaz télvíz idején) el kell távozniuk az országból, „soha ez az szerzet ... többé ez országba bé ne jöhessen; sőt még ugyan eféle római religión való szerzeteseknek is claustrumok, collegiumok és közönséges helyen templomok ne lehessen ... eféle religion valók, se egyéb ecclesiastica persona köztünk donationis titulo aut alio quaesito sub colore nemes jószágot és örökséget ne bírhasanak.” Jezsuitát még házánál sem tarthat senki, jezsuita „ez hazában nullo unquam temporum in successu admittáltassék, sőt ha vocatiora is ezen végezésünk ellen ez országba bójönni merészelve, mindenkinek szabad legyen őket persequalni és marhájokban zsákmányt tenni.”[21]

Nemsokára az oszmán birodalom újból megtámadja a magyar királyságot. A védekezéshez a respublica Christiana részleges összefogásával létrejön a Keresztény Liga. Ehhez Zsigmond fejedelem is csatlakozik, az oszmánnal való szembefordulást Erdély várható pusztulása miatt ellenző – és Báthory Boldizsár kivételével nem katolikus – urakat pedig 1594-ben Bocskai István segítségével meggyilkoltatja. A rendek megtörése után ő is kihasználja hatalmi helyzetét: az 1595 tavaszán tartott, a ius ligatumról hírhedt országgyűlés érvénytelenítve e részben a Medgyesen elfogadott végzéseket beengedi a jezsuita atyákat Kolozsvárra, Monostorra és Fehérvárra.[22] Erdély fejedelme ekkor már a német-római császár szövetségese. Amit János királytól vagy utóbb Bocskaitól, Bethlentől a *domus Austriaca* megtagadott, neki megadja: hitvese főhercegnő, Magyarország apostoli királyainak leszármazottja.[23] Zsigmond végül, miután 1590-ben a Gergely-naptárt is bevezetette protestáns többségű országában, 1597 tavaszán helyreállítja a gyulafehérvári püspökséget. Élére, miután e feladatot a jezsuita Carillo atya nem vállalta, „az utolsó humanista főpapot”, Náprágy Demetert[24] választja ki.

Várad 1557–1597 között

A Forgách Simon[25] vezette királypárti őrség hősies védelem után csak 1557 áprilisában adta fel a várat. Várad ezt követően a még nevesincs állam legfontosabb pontjává válik. Amiként a középkori Magyarországon az erdélyi vajdai méltóságból vezetett út királyi hatalomhoz (Hunyadi és Szapolyai),[26] itt többnyire a váradi főkapitány válik az ország első emberévé. Váradon szolgált[27] fejedelemmé választásáig Báthory István is. Őt bátyja, Kristóf követte – amíg a Lengyelországba távozó uralkodó helyébe nem lépett. Innentől kezdve mindegyik váradi főkapitány protestáns. Az első, Ghiczi Jánost utóbb Erdély kormányzójává tette István király. Őt követte Sibrik György, a levelet, amelyet a tragikus véget ért Gyulai Pál[28] írt hozzá 1585. augusztus 29-én, Várad elestéig minden hivatalba lépő főkapitánynak felolvasták. 1588-ban Király György, 1592-től pedig Zsigmond nagybátyja, Bocskai István felelt Váradért. Noha 1596 óta ismét Király gyakorolja a hatalmat, Szuhai István említett beszámolójuk egy pontjához odaírta széljegyzetében: a váradiak teljesen Bocskaitól függnék.[29]

Miután a magyarországi humanizmus történetében oly jeles püspökség[30] kikerült a magyar királyok fennhatósága alól, azok betöltik ugyan a praelaturát, ám a püspökök soha nem foglalják el széküket. Erősödik közben a reformáció, itt kerül sor 1562-ben arra a zsinatra is, amelyik Melius Juhászt superintendenssé választja. A magyar királyhoz fűződő viszony egyik mélypontján, 1565-ben egyéb városokhoz hasonlóan Váradon is atrocitások érik a katolikusokat. Míg a tömeg Gyulafehérváron a dúlás során legalább Hunyadi, János király, a Barát és Izabella sírját megkímélte, itt Szent Lászlóét júniusban feltöri.[31] A következő évben az említett tordai országgyűlés a váradi káptalanról külön is megemlékezik: ha Virágvasárnapig megtér, jószágait a fejedelemnek átadva maradhat, ha nem, nekik is távozniuk kell.

1569-ben itt zajlik Dávid Ferenc és Méliusz disputája, utóbb azonban igazán súlyos viszályba mégis a katolikusokkal keverednek a protestánsok. Bunyitay Vince érzékletesen írja le, másutt zajló vitából kiindulva miként jutnak el az események naptárkészítésen át addig, hogy 1587-ben – ebben az évben lép be a jezsuitákhoz Várad eredetileg protestáns szülőtte, Pázmány Péter – a feltámadási körmenetet fegyverrel zavarják szét reformátusok Király Albert vezetésével.[32] Megalázáson, bántalmazáson, rabláson, erőszakos

térítésen, képromboláson túl akkor más nem történt, nagyobb távolságra azonban a fáma természetesen hűsvéti vérengzés alakjában jutott el.[33]

1588-ban a medgyesi cikkelyekkel az országgyűlés elveszi az időközben már a jezsuitákhoz került Szent Egyed templomot is: „...predicatiot tarthassanak az város számára benne, de nem a római valláson valót. Ha mit penig az jezsuiták újonnan tettek, vagy vettek volna, az fiscusé legyen”. [34] 1592-ben Zsigmondnak ugyan még nem sikerül e cikkelyeken változtatnia, azonban a Várad élére ekkor kinevezett nagybátyjának külön köteletségévé teszi az itteni katolikusok védelmét: „Az katolikus keresztényeket az ő helyekben, melyekben most vannak, békével tartsa, mindenek ellen oltalmazza.” [35] Noha a rendek 1595 tavaszán kénytelenek voltak megengedni a fejedelemnek a jezsuiták visszahívását, e városban különösen nem akarták őket látni: „Váraddá ... az jezsuitákat be ne eresztesse, és collegiumok gyülekezetek lakóul sehol ne lehessen az megnevezett helyeken kivől” [36]

1597-ben azonban e téren is megváltozik a helyzet. A jezsuiták ausztriai rendtartományának ez évi jelentése szerint a váradi katolikusok igen nehezen viselték, hogy éppen e városban nincs egyetlen helyük sem. [37] Zsigmondhoz fordulnak tehát, aki maga ajánlja fel, amit kérnek, a város praefectusának pedig megparancsolja, utaljon ki nekik legalább valami tisztességes házat magában a városban „in qua et concionari, si lubet, et ritu catholico sacrificium facere liceat.” A címzett nem szívesen engedelmeskedik, felolvassa a levelet a városatyáknak és megkérdezi, mi a teendő. Azok felháborodnak, méltatlannak és elviselhetetlennek tartják a tettet. Rohannak hát, e forrás szerint négyen, a fejedelemhez tiltakozni. Zsigmond csodálkozik nyakasságukon: illetékes volt volna engedelmeskedniük. Elzavarja őket a szeme elől, végül le is fogatja. Csak kenyert és vizet kaphatnak, a szöveg írója szerint azért, mert a fejedelem ezt tartotta a legalkalmasabb gyógymódnak. Három nap böjt után aztán Zsigmond gyorsítja gyógyulásukat: kettejüket, „qui nefarii illius consilii non tam impulsores, quam autores exstiterant”, nyilvánosan deresre vonatja. A gúnyos összegzés: „his demum ornati muneribus legationeque, si non ex sua, at certe ex bonorum omnium sententia confecta domum extemplo iubentur redire.” Az Olmützben tanuló lugosi Káthay Ferenc a generálisnak, Claudius Acquavivának írt levelében azt is tudni vélte, hogy Zsigmond elolvastván a váradiak levelét azt ezer darabra tépte és a küldöttek arcába vágta. Ezt követően háromszor megcsapatta őket, majd borzasztó rendeletet küldött „ad urbis gubernatorem plebemque haereticam universam”: ha valamelyikükről megtudja, hogy a hittel kapcsolatban valamiben töri magát, annak igen gyászos halála lesz. [38]

Szamosközy háromfős delegációról tájékoztat: Darabos György a vármegye, Szabó (Sartor) Gáspár a nemesség nevében ment, Deák (Literatus) Gáspár pedig a városi szenátust és népet képviselte. Megkérték az uralkodót, ne engedje, hogy annyi, általa is aláírt, megerősített törvény ellenére a pontificius papok a városban megtelepedhessenek. Jobb lesz a széthúzást, minden baj fogódzóját egyszer eltüntetni, mint az örökös széthúzás tüzét élesíteni, miután a jezsuiták a városba meg nem engedett módon („per illicitos cuniculos”, akár egy ostromlott várba) vették be magukat. Az ország törvényei is tiltják nemhogy szentély építését, de még a szertartásaikat is a városban. Miféle jog lenne valaki magán épületeit a telek megvásárlásának ürügyén kápolnává átalakítani? Kollégiumot emelni ott, ahol senki az ősök közül még csak szertartást sem látott soha? Kérek tehát a fejedelmet tökéletes alázattal, hogy amazokat a városon kívülre, a nekik rendelt és már oly sok éve általuk lakott szomszéd faluba (azaz Szöllősrre) küldje. Nem értek el semmit, a papok már korábban feltűzelték ellenük Zsigmondot, aki elbocsátásuk előtt meg is csapatta őket. Szamosközy kiemeli, ebben, a Gyulafehérvár kapujában történt eseményben a szám volt a különösen megalázó: a magyaroknál ennyi, azaz három csapást csak a semmirekellő gazemberekre szabnak ki, gyalázatosabb tehát, mintha valakire például tízet mérnének. Azt, hogy a fejedelem írt is a váradiaknak, csak pár szóval említi: a levél „probrosissimis conviciis et minis” volt tele.

Kétségtelen, a június 2-án kelt szöveg legalább akkora sértés a közösségnek, mint követeik megverése. Zsigmond határozottan és választékosan fogalmaz: „Közönséges magatok tudatlan, balgatag felfuvalkodástokkal hitet ne igazgassatok, mert valaki leszen kezdője, vagy kapitány, vagy lovász, vagy pap, vagy secularis, egy istrángszálat meg nem kímélek tőle.” – utal a gyulafehérvári szégyenre is. Király

[44]! [endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. szeptem

Györgyre rápirít: „...ha mindnyájan oly vitéz emberek volnátok, azmint hitet tudtok igazgatni, eddig régen Konstantinápolytól is kiűztük volna az törököt.” A követekre még mindig haragszik: „Darabos Gáspárt és György deákot, az bestye áruló kurafiakat,[39] kivond az lajstromból, mingyárt elűzd, Váradon ne hagyj őket lakni. Ha én szolgálím voltak az bestye kurafiak, szabott regulát énelőmbbe ne hozzanak” – a *princeps absolutus* hangja. Aztán nyájasan a többiekhez fordul: „Ti pedig, kik jámbor és tős gyökeres nemes renden kívül valók vagytok, bírák, városbeliek és váradi főpolgárok, minden rendek: szántás, kapálás az ti dolgotok, nem hitigazgatás. Nem paraszt emberhez illik az hitigazgatás, sem vargához, sem szücszhöz, sem az protestatióval való fenyegetés egy pár, bestye, áruló kurafiához is. Valete.”[40]

Az államhatalom működésbe lép

Az erőszakos cselekedeteket végső fokon büntetni hivatott államhatalom gyorsan cselekedett, bizonyára azért is, mert a katolikus főhercegnő mögött a királyság egy püspöke és szintén katolikus nagybírája állt. Mária Krisztierna 1598. május 8-án kelt levelét Baranyai Decsi átírta a művébe.[41] A princeps közli a váradiakkal, megtudta, hogy összeesküdtek a katolikusok ellen. Forrásai közül kettőt említ: Király kapitány levelét valamint néhány katolikus elbeszélését. A történetek rövid összefoglalása után a közbeszédre hivatkozva Derecskei Ambrust nevezi meg a katonák és a polgárok fölbujtójaként. A császárnak is, neki is gondja lesz arra, hogy az istentelen összeesküvés szerzője „az állami törvények szerint, mint lázadó” elnyerje méltó büntetését. Elküldi hozzájuk követeit, addig is megparancsolja, hogy a katolikusokat engedjék vissza „eredeti helyükre”.

A követek személyét tekintve a bőség zavarával küszködni. Baranyai Decsi a levél idézése előtt megnevezte őket: a már említett Pezzen és Náprágy, valamint Keresztúri Kristóf (a főhercegnő udvarmestere). Szuhaiék május 24-én kelt jelentéséből úgy tudni, a vizsgálatra Pezzen, aki már Erdélyből visszatérőben volt, maga ajánlkozott. Végül azonban nem szakította meg útját, így ők maguk Náprágy és Keresztúri mellé harmadiknak Ravazdy György tanácsurat[42] küldték. Róla Szamosközy nem tud, nála a harmadik Toldy István.[43] Mária Krisztierna az édesanyjának írt levélben csak Náprágyot és Keresztúrit említi: „...hab ich zwei Commissarii hingeschiekt, den jetzigen erwelten Kantzler und mein Hofmeister...”. (A hopmester egyébként szintén lelkes hívó: Kővár környékét rekatolizálta[44] és jó viszonyban van a jezsuitákkal.[45]) A jelentéseket végül, amelyekben e küldöttek Szuhaiéknak beszámolnak ténykedésükről, tényleg Náprágy és Keresztúri írták alá – viszont három pecsét található rajtuk.

A május 17-én (vasárnap) keltből[46] megtudható, hogy Pezzen nem érkezett meg, ennek kapcsán pedig azt, hogy Szuhai és Isthvánffi arra utasították a két másikat, nélküle ne menjenek Váradra. Hogy ennek a választott gyulafehérvári püspök iránti, Rudolfnak ismételtén kifejtett bizalmatlanságuk[47] volt az oka, vagy más, egyelőre nem tudom. Ezt az utasításukat azonban Náprágyék későn, csak a váradi mezőn kapták meg, miután a köszöntésükre érkező katonasággal már beszéltek is. Csütörtökön tisztességgel fogadták őket, szombaton, miközben az összes rend összegyűlt az audienciára, nyolcezesnek mondott fegyveres tömeg lepte el a vár tereit. Őket magukat figyelmesen meghallgatták, válaszukat hétfőre halasztották. Isten tudja, milyen lesz, ugyanis az ostoba, őrzöngő és otromba tömeg annyira a katolikusok ellen szított, „ut similem furorem aetas nostra nunquam viderit”. A jelentés írása közben[48] aztán a vitézlő rend kihallgatást kérve orátora révén néhány újdonságot közöl a két követtel. Ófelségének ki kell fizetnie a teljes zsoldhátrálékot, az új fejedelemnek növelnie kell a zsold összegét, végül pedig ez órától nem akarnak ófelsége kötelékében szolgálni és parancsnokuk hatalmában maradni. „Nekünk immar ez oratol fogva Capitani uram ne paranchiollion.”[49] Azért azt megígérik, hogy hűségüket a királyság nemeseiként megtartják. Egyébként a kapitány sem akar tovább szolgálatban maradni. Erről sokat írhatnának, de nem mernek, talán holnap küldhetnek megbízható embert, hogy az szóban tájékoztassa Szuhaiékat. A pénzen kívül új tisztekre és katonákra lenne szükség. Attól félnek, hogy a religio és a zsoldhátrálék ürügyén valami rosszabb történik, alkalomadtán el kellett volna foglalni az erődöt, még most is szükséges lenne. Ma is harangszó nélküli

istentisztelet tartottak, a kapitány fővesztés terhével tiltotta meg az alvárnagynak a harangozást.

Náprágyék e jelentésében tehát a felekezeti sérelemmel azonos súlyú gondként jelenik meg a katonák fizetlenségéé, ehhez kapcsolódóan pedig a várórség megbízhatóságáé.

Másnapi írásuk[50] jóval rövidebb. Nem jutottak semmire sem, a váradiak ma nyilvánosan adtak számot tetteikről „ex libello”, legkésőbb holnap pecsét alatt is kiadják érveiket. Azért lecsillapították őket és rávették, hogy tizenöt napig őfelsége zászlaja alatt engedelmeskedjenek kapitányuknak. A helyzet nem vidám, a váradiak halálukig készek kitartani tévelygésük mellett. Diadalittasak, mi szomorúan fordulunk vissza, összegez a választott püspök.

A váradiak végül még aznap átadták mentségüket a két delegátusnak, a hozzá készített kíséreléssel ugyanis május 8-án, a Gergely-naptár szerint tehát 18-án kelt.[51] Ebben őfelsége hű szervitorai, azaz Bihar vármegye, Várad őrsége és Várad városának egész közössége tájékoztatják Mária Krisztiánát, mindkét május 8-án kelt levelét alázatos tisztelettel megkapták. Megértették azokból, hogy néhány pápista ember beszédétől meggyőzetvén meglehetősen haragra gyúlt irántuk a városban frissen emelt kápolna és lakhely lerontása miatt. Itt a stílus már udvariasan támadó, hiszen a főhercegnő levelében a rombolást ítélte el, a „frissen épített” a váradiak védekezésének egyik eleme. A folytatás ugyanilyen: megértették alázatosan utasítását is az erőszakkal oda bevitt és az országglakók nyilvános artikulusai ellenére rájuk erőltetett pápisták újbóli visszafogadásáról. Ezzel mentségük három pillérét elő is adták: a ház frissen épített, a katolikus atyafiak erővel kerülhettek csak be a városba, és országgyűlésen alkotott törvények sorával ellentétesen. A többi inkább csak játék, szavakkal: mivel hevesen fájlalják, hogy Mária Krisztián lelke a mondott pápista emberek balga előadása miatt megbotránkozott, és, bár méltán elmondhatják, hogy semmit sem tettek a legszentebb császári és királyi felség, az ő legkegyelmesebb uruk, vagy akár csak őfelsége méltósága ellen, mégis, hogy pontosan ismerhesse a történeteket, a legátus uraknak adott *válaszokat* („responsum”) tisztelettel *átküldik* („transmittimus”) neki. Ebből megtudhatja őfelsége az igazságot, az okokat, amelyek őket arra indították, hogy erővel szerezzék vissza megháborított szabadságukat. Legyen velük kegyes, méltóztassék mindent jól érteni, hogy ezáltal az uralkodónak, neki is, különösen e zavaros időben, serényen és hűséggel szolgálhassanak – Náprágyék jelentésének ismeretében azonban e szavaknak élük is van.

Terjedelmes és magyar nyelven megfogalmazott *Responsumukat*[52] a legveszedelmesebb vád elutasításával kezdik: „mi ő fölségek ellen semmi pártot nem ütöttünk”. A pápisták ellen is semmi violentiát nem cselekedtek, de azért tájékoztatnak annak eredetéről, „kiért arra kellett mennünk, hogy tovább ne patialjuk őket közöttünk”. A kiindulópont a fejedelem által megerősített 1588. évi medgyesi végzés, amely azt is tartalmazza, ha a jezsuiták visszatérnek, szabad „üket személyökben is persequálni, s marhájkban is sákmánt vetni.” Ezt a fejedelem esküjével, keze írásával, pecsétjével megerősítette, megerősítették aztán 1591 őszén is.[53] 1595 tavaszán pedig a jezsuitákat csak Gyulafehérvárra, Kolozsvárra és Monostorra engedik be a cikkelyek, Váradra nevezetesen nem, újítás pedig nem lesz. 1597 tavaszán azonban a fejedelem jöttment idegenjei közül valakik („valami földökből kibúdosott idegön nemzetök, kik mindenöket eltékozolván és az sok adósság előtt elbúdosván”) bejutván Váradra közölték a fejedelemmel, feleségük után bírt házukat odaadják a pápistáknak kápolnaépítésre. A szöveg következetesen többes számot használ: „azoknak gonosz suggestiójára ő felsége elfeledkezvén ... híveinek generális constitutióiról” és saját esküjéről „bészállítá hertelenséggel” a jezsuitákat Váradra. Erre ők maguk „cum solenni protestatione” tiltották a pápistákat követelve, hogy a nekik rendelt helyen maradjanak, majd követséget küldtek a fejedelemhez is. A gyulafehérvári gyalázat után nem volt mit tenniük, az idén tavasszal tartott országgyűlésen sem értek el semmit. Mielőtt még Zsigmond átlépte volna a határt, ők megüzenték a pápista atyafiaknak, ne várjanak az esztendő teltére, hanem távozzanak. Ezt a pápisták gyalázkodása követte, majd a cédula.[54] Ami tehát kápolnájukon és gyülekezeti házukon esett, saját maguknak tulajdonítsák, ők maguk csak megháborgatott szabadságuk érdekében alkalmaztak erőszakot („turbatam libertatem nostram vindicavimus”). Céljuk az volt, „ne mondhassa senki azt, hogy infra unius integri anni spatium ezöket ... patialtuk volna közöttünk”. [55] Különben is, ha szabad volt az országgyűlési végzések ellenére „az keresztyén praedicatorokat Gyalóból,

Zilahról, Dévából, Vinczről és Borberekről per vim excludálni”.[56] nekik sokkal inkább szabad volt ezt tenni. Őfensége tehát tartsa meg őket szabadságukban, hogy víg orcával szolgálhassanak neki, a pogány ellenség se használhassa ki a discordiát. Különbösen is, a pápistáknak juttatott hely egészen közeli, „csaknem egy utczája Váradnak”. A katolikusoknak juttatott adomány, amint fentebb már utaltak rá, az országgyűlési törvényekkel ellenkező, tehát érvénytelen. Fájjalják a pásztorukat ért vádakat is, Derecskei ugyanis a béke és az egyetértés szerzője, nem a széthúzásé. Az uralkodónak tett esküjükből sem vezethető le, hogy vissza kell fogadniuk a pápistákat, maguk ugyanis úgy esküdtek, „hogy salva sit religio nostra”. Hogy Rudolf milyen rendet szab a kormányzásban, „azt ennek utána értjük meg, ezideig nem látta senki közöllünk” – zárul válaszuk.

Szuhai és Isthvánffi említett jelentésükben elsősorban Derecskei Ambrust hibáztatják a történetekért: a nyughatatlan és kegyetlen természetű, lázadó férfiú ösztönözte elsősorban az embereket. Szamosközy erre külön kitér: tudja, hogy Rudolf biztosai mindenért a lelkészt vádolták, tehetséges szónok, a zavargás szítására mindig hajló nép az ő ösztönzésére serkent fel a szentély lerombolására. Derecskei azonban, folytatja a történetíró, végül a gyanút teljesen elhárította magáról, nemhogy szerzője, még tudója sem volt a kezdődő tumultusnak.[57]

Szuhaiék felelőssé teszik a kapitányt is arról tájékoztatva Rudolfot, hogy Király csak szavakkal tiltotta a pusztítást, valójában azzal, hogy erőt nem alkalmazott, kedvezett annak. Ha így volt, ezzel Király György megsértette a még Ghiczi János kormányzótól 1588-ban kapott instrukcióját, amely egyebek közt megszabta: összeveszésnek, háborúskodásnak „minden ahhoz való méltó és illendő médiomokkal eleit vegye, sőt az kik megérdemlik azokat törvény szerint meg is büntesse.”[58] A kapitány szerepét azonban nemcsak Szamosközy mutatta másként, Náprágyék jelentése is a katonákkal való ellentétéről tudósít.

Nekik maguknak, folytatják jelentésüket Szuhaiék, a követendő eljárást úgy kellett megválasztani, hogy ne adassék általa alkalom a Rudolf királytól való elpártolásra, amitől a Báthoryak factiója[59] és a szomszédos törökök miatt igen féltek.[60] Náprágyék május 17-én kelt jelentésének mindkét eleméhez kapcsolódva megjegyzik: siettetni kell Miksa főherceg érkezését, aki tekintélyével nyugtatólag hathat, miután pénzt adott a katonáknak és új katonaságot vitt be. Az történetesen – és szükségképp – katolikus vallon gyalogságból állhatna. A vár birtokba vétele egyébként bennük is felmerült. Éppen a jelentésük írásakor értesültek Rudolfnak arról a mandátumáról, amelyben meghagyta a felső-magyarországi kapitányoknak, álljanak biztosai rendelkezésére. „utinam hactenus illud habuissimus, quo Varadino prospicere potuissimus” – fűzik hozzá Szuhaiék.

Négy nappal később, május 28-án újabb jelentést[61] írtak Rudolfnak. Ennek fő oka a tatár követség volt, Váradról röviden emlékeznek meg. Kaptak onnan egy levelet, amit csatoltan küldenek, ez fogja egykor a váradiakat megbüntetni („sument olim hae ipsae literae de Varadiensibus poenam et supplicium” – e levél jelenleg nem ismert). Most azonban egyelőre újabb hatezer tallért küldenek a váradiaknak. Remélik, nyugton lesznek, Miksa főherceg érkezéssel pedig minden kiigazítható lesz.

A körülmények hatalma is

Miksa főherceg azonban csak nem érkezik, amíg pedig Rudolf biztosai számtalan egyéb teendőjükre figyelnek, Bocskai segítségével Zsigmond visszaszerzi a hatalmat. A választási feltételek némelyike, amelyekre augusztus 29-én esküt tesz, kifejezetten a váradi eseményekkel foglalkozik. A protestáns rendek e tekintetben alaposan kihasználják hatalmi helyzetüket, ismét előírják például, hogy a fejedelem Kolozsváron és Monostoron kívül máshová jezsuitákat nem enged be.[62] A váradiakon, „ha mit felséged távollétében cselekedtenek”, nem kéri számon, *mostani* állapotukban tartja őket, ahová pedig a katolikusokat a közelmúltban erővel bevitték, „azokról az helyekről, melyeket felségednek megnevezünk, tolláltassék a

religio”.^[63] A rendek teljes vallásszabadságot adnak a katolikusoknak – Szöllősen. A Szent László városában élő katolikusoknak tehát az utolsó kenetért is onnan kell papot hívatniuk, aki bemehet ugyan a városba, de csak egyszerű ruhában, „minden ceremonia nélkül, kereszt, casula, csengettyű vagy akármicsoda publica et manifesta demonstratio nélkül”.^[64]

Azonban egyelőre mindez másodlagos, előbb túl kell élni az oszmán támadást. Istvánffi leírja, miként próbálta még annak megindulása előtt Bocskai javaslatára Zsigmond Váradot a hűségére vonni. A városban nagy a bizonytalanság, a régi-új fejedelmet kövessék-e, vagy a királyra tett esküjüket őrizték. Végül megkérdezték Derecskei Ambrust, ő pedig így válaszolt: az illik hozzájuk, mint magyarokhoz („Pannonici sanguinis”), hogy elutasítva és elátkozva az erdélyi (azaz Zsigmond) könnyelműségét és állhatatlanságát, az egyszer adott hitükhöz ragaszkodjanak, hacsak Rudolf legátusaitól vissza nem kapják kézírással megerősített esküjüket.^[65] A tavaszi események kirobbantásával sokáig vádolt lelkészek is köszönhető tehát, hogy Erdély kulcsa a magyar király hűségén készült az élethalálharcra. Szaturdzsi Mehmet több vár elfoglalása után október 3-án kezdte meg Várad ostromát. A Miksa főherceg által Nyári Pál és Melchior von Rödern vezetésével küldött csapatokkal megerősített védelem hősiessége hozzájárult ahhoz, hogy egy hónap múlva a pasa dolgavégezetlenül vonult el a falak alól (aztán átvette a selyemzsinórt). A magyarok között terjedt az a vélemény, hogy a szent király ismét megsegítette őket. Király György is megmutathatta Zsigmondnak, nemcsak a hitigazításhoz ért: bátyjával, Alberttel együtt esett el *fortiter pugnando*^[66] Várad védelmében.

DOKUMENTUMOK

I. A május 17-én kelt jelentés

[Külzet:] Illustrissimis, reverendisimo ac magnifico dominis Stephano Szuhay, episcopo Vaciensi et Nicolao Istvanffy per Hungariam vicepalatino etc. sacrae caesareaeque maiestatis consiliariis et in Transylvania legatis etc. dominis nobis observandissimis

cito cito cito

Albae

[más kézzel: B]

Reverendissime ac magnifice domini, domini nobis observandissimi, servitiorum commendationem

Dominus Pezzen omnino non venit, literae quoque reverendissimae ac magnificae dominationum vestrarum ad ipsum scriptae ex Szakmar reportatae sunt. Nam ipse dominus Pecz inde iam triduo ante discesserat. Ad nos etiam scriptae, in quibus, ne sine domino Peczio Varadinum veniremus, reverendissima ac magnifica dominationes vestrae committebant, in ipso Varadiensi campo, quando iam cum militibus, qui nobis obviam venerant, locuti etiam fueramus, redditae sunt. Propterea nobis reverti integrum non fuit. Excepti fuimus honorifice die Iovis. Sed heri tota multitudo armata in arcem ad audientiam confluerat. Auditi sumus cum

[44]! [endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. szeptember 17.

silencio reverenter. Responsum dilatum est ad crastinum. Quod quale sit futurum, Deus novit. Nam stulta haec furiosa et stolidi plebs ita in catholicos concitata est, ut similem furorem aetas nostra nunquam viderit. Heri quoque, dum ad audientiam convenerunt omnes ordines, ad octo millia hominum cum fustibus et gladiis armatorum concurrisse dicuntur, plena erant pallacia, area arcis, pontes. Quos tamen nos, quia eramus intra parietes, non potuimus videre. Iam expectamus resolutionem qualem illic cunquē, qua accepta statim Albam redibimus. Dum haec scribimus, hac hora die Dominica ante prandium hora decima militaris ordo petita honeste audientia venit in arcem et per oratorem, qui erat Franciscus Martai haec proposuit. Primo, si sua maiestas restantia debita in tota plenaria, quae ipsis serenissimus Sigismundus debet, non exolverit, ipsi stipendium suae maiestatis nulla ratione acceptaturos. Secundo propter summam omnium rerum inopiam solitum quoque stipendium per novum principem augeri sibi [-] [67] postulant. Tertio, ab hac hora nolle esse sub vinculo suae maiestatis neque sub clava et imperio capitanei, neque velle ut in posterum capitaneus ipsis in quacunque necessitate amplius imperaret, cum protestatione omnes aclamarunt Nekünk immar ez oratol fogva Capitani uram ne paranchiollion. Hoc excepto quod fidelitatem cum caeteris nobilibus, ut nobiles regni servare vellent. Quin et capitaneus quam cogitationem habeat, nescimus, ille etiam semper protestatur se omnino exire, neque amplius officium capitaneatus velle sustinere. Insinuat imprudenter rebellionis periculum. De quo multa illic ad dominationes vestras reverendissimam et magnificam possemus, sed ea sunt talia, quae sine magno periculo literis mandari non possent. Propterea cras fortassis fidelem aliquem expediemus ad dominationes vestras reverendissimam et magnificam, qui ore tenus omnia Varadiensia referet. Si habetis pecuniam, mittite, atque utinam et novos officiales et milites. Non audemus scribere periculum, quod iam iam prorumpit, intelligentibus satis. Verendum, ne sub praetextu religionis etc et non soluti stipendii etc. Praesidium istud magnum, pulchrum [?] et forte statim occupandum erat ea hora, qua Deus occasionem dederat. Quod quia hactenus negleximus, iam iam oportet facere. Hodie in arce concionem et sacrum, sicut et heri, habuimus sine signo campanae, quae sub poena capitis, ne moveretur, vicecastellano per capitaneum injunctum fuit. Nos hactenus ita, uti decuit, in tanto rerum discrimine et rebellionis periculo prudentes patriae cives perreximus. Deus illas ad multos annos servet incolumes. Datum in arce Varadiensi 17 maii anno Domini 98.

Vestrarum reverendissimae et magnificae dominationum servitores addictissimi

Demetrius Napragj electus episcopus Transsilvaniae

Chrjstophorus Keresturÿ de Zent Benedek

Nihil dominationes vestrae reverendissima et magnifica ad literas nostras Somlío datas ad serenissimam responderunt.

II. A május 18-án kelt jelentés

[Külzetén három pecséttel:] Illustrissimis, reverendissimo ac magnifico dominis Stephano Szuhaj, episcopo Vacziensi et Nicolao Isthvanfi per Hungariam vicepalatino etc. sacrae caesareae regiaeque maiestatis consiliariis et in Transylvaniam legatis etc. dominis nobis observandissimis

cito cito citissime

[Más kézzel: B]

Reverendissime ac magnifice domini observandissimi, servitorum commendationem

Nihil profecimus apud Varadienses, hodie se resolverunt et rationes factorum suorum ex libello publice legerunt nobis hodie aut cras mane easdem sub sigillo tradituri. Sedavimus tamen illos et ad quindecim dies sub vexillo suae maiestatis capitaneo parere ut milites coegimus. Ne etiam catholicis vis inferatur, serio auctoritate sacrae caesareae maiestatis et serenissimae admonuimus. Res Varadiensis seria est et non iocosa. Illi conspirarunt et iuxta errorem suum parati mortem offerunt. Illi victoriam canunt, nos tristes revertimur et hunc postam, qui hodiernae quoque actioni praesens fuit, ad dominationes vestras magnificas remittimus. Nihil ex parte nostra desideratum est. Si quid in posterum vestrarum reverendissimae ac magnificae dominationum auctoritas, prudentia et experientia inter[68] furiosos profecerit, id Deo, suae maiestati et nobis gratissimum erit. Cras mane nos hinc discessuri. Deus illas ad multos annos servet incolumes. Datum Albae 18. Maii anno Domini 1598.

Earundem vestrarum reverendissimae ac magnificae dominationum servitores

Demetrius Napragi

electus episcopus Transslivaniae

Chrjstophorus Keresturÿ

de Zent Benedek

III. A váradiak Mária Krisztiernának május 8/18-án írt levele

[Külzetén hat pecséttel:] Serenissimae principi et dominae, dominae Mariae Christiernae Dei gratia Transÿlvaniae, Moldaviae Valachiaeque Transalpinae principi, prtium regni HUnghariae dominae, natae archiduci Austriae, duci Burgondiae ac comiti Tyrolis et Sicularum etc. Dominae nobis clementissiae

Serenissima princeps et domina, domina clementissima.

Servitorum nostrorum in gratiam serenitatis vestrae humilimam commendationem.

Binas serenitatis vestrae literas octava die presentis mensis Maÿ secundum cursum novi calendarii ad nos datas summa cum reverentia et animorum submissione accepimus, ex quibus serenitatem vestram aliquot pontificorum hominum sermonibus persuasam nonnihil contra nos ob demolitionem sacelli et domicilÿ eorum in medio nostri noviter erecti indignari et succensere intelleximus simulque mandatum serenitatis vestrae per dominos legatos eiusdem de recipiendis denuo pontificiis ipsis violenter huc introductis et contra publicos dominorum regnicolarum articulos intrusis humiliter cognovimus. Quapropter animum serenitatis vestrae ad sinistram dictorum pontificorum hominum expositionem offensum esse vehementer dolemus ac, licet nihil nos contra sacratissimae caesariae regiaeque maiestatis etc., domini nostri clementissimi et etiam serenitatis vestrae dignitatem admisisse et deliquisse merito fateri possumus, attamen, ut serenitas vestra totius rei gestae seriem eactius cognoscere possit, responsum nostrum ad postulata dominorum legatorum serenitatis vestrae datum eidem reverenter transmittimus orantes serenitatem vestram summis precibus, ut eadem intellecta mera rei veritate ac iustissimis gravissimisque rationibus, quae nos ad vindicandam libertatem

nostram turbatam aequissime compulerunt, clementem se erga nos totamque rempublicam et communitatem nostram praebere ad id omne, quod factum est, boni consulere atque in omptimam partem intepretari dignetur, quo et sacrae caesareae regiaeque maiestati et serenitati vestrae in hoc praesertim turbulento tempore prompti et alacriter inservire fidelemque contra hostes suae maiestatis operam Deo approbante navare possimus. In reliquo serenitatem vestram diu et feliciter valere desideramus. Datum Varadini, die 8 Maÿ secundum cursum veteris calendarÿ. Anno Domini 1598.

Serenitatis vestrae humili servitores

Universitas nobilium comitatus Bihoriensis ac milites praesidÿ Varadiensis tam equestris, quam pedestris ordinis, necnon iudex, jurati cives et tota communitas civitatis Varadiensis

Megjegyzés:

A tanulmány az MTA „Bolyai János” valamint a MÖB „Collegium Hungaricum” ösztöndíja keretében készült el.

Jegyzetek:

[1] Az idézetet ld. Wurga Lajos: A keresztény egyház történelme. Sárospatak, 1906. (továbbiakban: Wurga, 1906.) 185. p. Később a polgárháborús évtizedek halottainak számát négymillióra is tették.

[2] A teljes szöveg: L'édit de Nantes suivi des articles particuliers et des brevets. – Online: Centre d'Édition de Textes Electroniques: <http://palissy.humana.univ-nantes.fr/CETE/TXT/EDN> - hozzáférés: 2007 októbere.

[3] Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Bp., 1904. I. köt. (továbbiakban: Pokoly, 1904.) 173. p.

[4] Österreichisches Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Ungarische Akten (UA), Allgemeine Akten (AA), Fasc. 131. Konv. B. fol. 201–212. Az eddig ismeretlen jelentés kiadása: Nagy Gábor: Miksa főhercegre várva. In: *Századok*, 2007: 6.sz. 1557-1589. p. (a továbbiakban: Nagy, 2007.)

[5] Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699) Szerk.: Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III/B. I–XXI.) Bp., 1875–1898. (továbbiakban EOE.) IV. 40. p. 2., 3. j.

[6] Művének utolsó magyar fordítása: Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]. Fordította és a bevezetőt írta: Kulcsár Péter. Bp., 1982. (Bibliotheca Historica) (továbbiakban: Baranyai Decsi.) Baranyai Decsi életéhez újabban: Benkő Samu – Holler László et al.: Baranyai Decsi Csimor János emlékezete. Kolozsvár, 2001. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 235.) Különnyomat az *Erdélyi Múzeum* 2001. 3–4. számából.

[7] Művének Borzsák István által készített modern fordítása válogatás, e részt nem tartalmazza, ezért az eredetit használok: Szamosközy István történeti maradványai, 1566–1603. II. 1598–1599. Az erdélyi fejedelmek birtokában volt eredeti példányról kiadta: Szilágyi Sándor. Bp., 1876. (továbbiakban: Szamosközy.) Rerum Transylvanarum pentadis V, lib. II.

[44]! [endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. április 6. (1966. április 6.)

[8] Azonban, miközben az ő műve viszonylag hamar (1622) megjelent, Baranyai Decsi és Szamosközy töredékei csak a 19. század második felétől olvashatók nyomtatásban.

[9] Az eredetileg kiválasztott, ám az utazástól visszalépő Nádasdy Ferenc (a „fekete bég”) helyett érkezik. Abban, hogy a hirtelen adódott döntési kényszerben éppen rá esett a választás, része lehetett a körülményeknek igen megfelelő alakjának: „pari tenore Palladem et Martem coluit”. Az idézetet Balásffi Tamás boszniai püspök rövid Isthvánffi-életrajzából való, a szöveg kiadása: *Annales regum Hungariae ... , opera et studio: Pray, Georgii ... pars IV., Vindobonae, 1768. 5–7. p.*

[10] A principissa levelét, amelyet édesanyjának írt május 25-én, idézi: Veress Endre: Báthory Zsigmondné és a váradi kálvinisták. Különnyomat a Protestáns Szemle 1898. decemberi számából. (továbbiakban: Veress, 1898.) [1]–2. p., 3. jegyz. (A tanulmányra Fazekas István hívta fel figyelmemet.) A Keresztjáró, másképp kérő napok (*Rogationes*) a Húsvét utáni 5. vasárnap (*Voceum iucunditatis* másképp *Rogate*) után következnek.

[11] Baranyai Decsi. 384. p.

[12] Szamosközy. lib. II. 81–83. p. Feltehetően itt ő is a váradiak említett mentségének szavait veszi át.

[13] 1576 őszén iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1596-tól esperes a bihari egyházmegyében, életére ld.: Zoványi Jenő: Derecskei Ambrus. In: *Uő: Kiseb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. 101–115. p.*

[14] „catulos Lutheri et Calvini intempestivo partu editos, demoniorum seminaria, ex inferis enata zizania eos appellantes; brevi fore, ut quod exilium illis, quod malum miniterantur, in sua ipsorum capita rediret et recideret.” Szamosközy. lib. II., 83. p.

[15] Latin megfelelője (irreperere) történetesen Isthvánffi kedvenc kifejezése ellenszenves folyamatok, így a protestánsok térhódítása (vagy az 1604. évi XXII. törvénycikk) felidézésekor, ld.: Nagy Gábor: Irrepererunt (Isthvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről). In: *Gesta*, 2006. 1. sz. 84–90. p., 89. p. 39. jegyz.

[16] ÖStA. HHStA. UA. AA. Fasc. 133., Konv. A. (1598. s. d.) f. 62. Szöveg szerinti átírása (a manus azonosítása nélkül): Szádeczky Lajos: Báthory Zsigmondné életéhez. In: *Történelmi Tár*, 1883. 331–347. p., 345. p.

[17] Baranyai Decsi. 385. p.

[18] A nyáron tartott országgyűlés végzéseit ld.: EOE. II. köt. 76–83. p., itt: 78. p. A buzgalom nem állt meg félúton, az ez évi második, novemberi országgyűlés Szebenben az oláhok ellen is hasonló szellemű törvényt hozott.

[19] EOE. II. köt. 302. p. Zoványi Jenő szerint a helvét irányzat túlsúlyra jutása a fejedelemségben együtt járt a felekezeti türelmetlenség elharapódzásával, „és ennek olyan határozatokban való megnyilvánulásával, amelyek a katolikus vallás szabad gyakorlásának teljes megsemmisítésére voltak irányozva.” Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. 454. p. E művének folytatása (Uő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977.) viszont kevésbé használható 1598 váradi eseményeinek pontosabb ismeretéhez. Nézőpontja szerint ugyanis a jezsuiták át akarták játszani Erdélyt a Habsburg-dinasztia kezére, hogy megőrülhessék a protestánságot. Uo. 97. p. Itt jegyzem meg, Warga is a medgyesi végzések említése után már Basta korára tér. Warga, 1906. 285. p.

[20] Életéről, a rá vonatkozó irodalomról ld.: Benda Kálmán: Utószó. In: Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről, 1603–1623. Sajtó alá rend.: Veress Endre. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.) 223–225. p. Újabb: Szilágyi Csaba: „Domine Pater Stephane”. In: Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének Kiadványai, 1. Bp., 1999. 9–19. p.

[21] EOE. III. köt. 236–248. p., itt: 239–240. p.

[22] EOE. III. köt. 466–482. p., itt: 473. p.

[23] Mária Krisztierna Habsburg (II.) Károly főherceg és bajor Mária leánya (1574–1621), nagyapja tehát Ferdinánd, dédapja II. Ulászló, ükapja Albert, stb.

[24] Ld. róla: Jenei Ferenc: Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965. 2. sz. 137–152. p.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_180-196.htm

[25] A század második felének egyik legvitézebb katonája, a történetíró testvére († 1598).

[26] Ld. erről részletesen: Mályusz Elemér: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Bp., 1988. (História Könyvtár) 12-13. p.

[27] Ld. Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiái és „életrajzi lexikonból”) In: *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz. 257–288. p., 286. p. (Mai tudás szerint azonban 1589-ben Király György volt a főkapitány, nem Báthory István.)

[28] Unitárius, Itáliában tanult, Bekes Gáspár titkára, utóbb Báthory István nemesíti. Történetíróként (*Commentarius rerum a Stephano rege adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580*) is ismert. A Báthory-famílián belüli vetélkedés részeként Boldizsár gyilkoltatja meg 1592-ben.

[29] Bocskai egyébként birtokosa a környéknek (Kismarja, Szentjób, Kereki stb.) is.

[30] Itt volt püspök Andrea Scolari, Vitéz János, utóbb Jan Filipecz, vagy a végrendeletében 203 saját szerzeményű könyvről megemlékező Farkas Bálint, az Aldus Manutius velencei nyomdással levelező Thurzó Zsigmond, 1567–1572 között az utóbb pozsonyi humanista köréről ismert Radecki István, stb. A zavargás idején üresedésben van: az uralkodó Pethe Mártont éppen április közepén helyezte át a győri püspökségbe.

[31] Giovanandrea Gromo, János Zsigmond testőrparancsnoka szerint az éppen a városban tartózkodó uralkodó maga veri szét a csőcseléket. Az ereklyetartót Náprágy szerzi majd vissza és magával viszi, miután győri püspök lett, így látható ma a Szent László-herma.

[32] Az erről készült egykorú feljegyzést lásd: Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Bp., 2003. (2. kiadás, továbbiakban: Bunyitay, 2003.) IV. köt. Függelék, Okirattár, 9. sz., 394–395. p. Király István király livón hadjáratában, utóbb az 1594–95. évi havasalföldi harcokban is kitüntette magát.

[33] Bunyitay, 2003. IV. köt. XVII. könyv, 61–65. p.

[34] EOE. III. köt. 240. p.

[35] Kruppa Tamás hívja fel erre a figyelmet (az utasítás szövegét is közli): Kruppa Tamás: Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában. In: *Századok*, 2005: 4. sz. 945–968. p. (továbbiakban: Kruppa, 2005.) 961. p.

[36] EOE. III. köt. 472. p.

[37] „illud imprimis grave erat ac molestum, quod in ea urbe, in qua olim religio sedem ac domicilium habuisset, nullum superesset iam templum, nullus locus, in quo ipsi et sacra facerent et preces, cum opus foret, ad Deum funderent.” *Monumenta antiquae Hungariae I–IV*. Ed.: Lukács, Ladislaus. Romae, 1969–1987. IV. (1593–1600). (a továbbiakban MAH.) 308. p. Sajnos Debreceni Ember Pál forrásértékű egyháztörténete, amely 1700 körül íródott, ezekre az évekre nem tér ki. Erdélyből a 16. század végéről az 1585–1588 közötti eseményeket idézi fel, különösen a megyesi cikkelyek keletkezését, ld. Lampe, Friedrich: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania... Traiectum ad Rhenum MDCCXXVIII*. 312–318. p.

[38] „quemquam ipsorum fidei ergo molientem aliquid senserit, funestissimam caedem ac mortem ipsi minaturum” – Káthay 1597. augusztus 4-én kelt levelének kiadása: MAH. IV. 280–282. p., 281. p.

[39] Mivel éppen két küldöttet nevez meg a fejedelem, alkalmasint őrájuk utalhatott az idézett jezsuita jelentés.

[40] Bunyitay, 2003. IV. köt. 70–71. p. Az 1597–1598. évi események megismeréséhez nem használható: Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon, 1557–1660. Nagyvárad, 1992. (2. kiadás) (Ahogyan például Zsigmond e levelét közli, az a *Bevezetés a delfinológiába* tárgy körébe tartoznék.)

[41] Baranyai Decsi. 385–386. p.

[42] Szamosújvár kapitánya, amikor ott 1594-ben Báthory Boldizsárt megfojtják, azután Bocskai küldi a székelyek ellen („véres farsang”), akiknek végül Mihály vajda szolgáltatta ki a sellenberki csata (1599) után.

[43] Katolikus, tanácsúr, † 1603.

[44]! [endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. április 22. (szombat)

[44] Pokoly, 1904. 292. p.

[45] Lásd Petrus Maiorius Claudius Acquavivának Kolozsvárról 1597 októberében, illetve Acquaviva Maioriusnak Rómából 1598 januárjában írt levelét, MAH. 294–298. p., 297. p., ill. 315–316. p., 316. p.

[46] ÖStA. HHStA. UA. AA. fasc. 131. 1598 I–V., f. 168–169. (Lásd a Dokumentumokban, I.)

[47] Ld. erről: Nagy, 2007. 1561-1562. p.

[48] Az idő meghatározásában zavaró, hogy *ante prandium* (kb. ebéd előtt) és *hora decima* (kb. délután 4 és 5 között) együtt szerepel. Vagy a szokásosnál jóval később ebédeltek, vagy a prandium a vacsorát jelöli. Egyébként szokatlanul, ld.: Benda Borbála: Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon. Bp., 2004. (Kézirat. Doktori disszertáció.) 199. p. Online: A Magyar Piarista rendtartomány honlapja, „Batthyány Ádám földesúri családjának” program:<http://archivum.piar.hu/batthyany/benda/> - hozzáférés: 2007 októbere.

[49] A latin nyelvű levélben is így, magyarul, a külső margón, talán Szuhay kezével, a latin fordítás.

[50] ÖStA. HHStA. UA. AA. fasc. 131. 1598 I–V., f. 170. (Ld. a Függelékben, II.)

[51] ÖStA. HHStA. UA. AA. fasc. 131. 1598 I–V., f. 146. (Ld. a Függelékben, III.)

[52] Szövegét ld.: Veress, 1898. 2–7. p.

[53] „Váradról és az szent-egyedi szentegyházról az megyyesi articululus minden cikkében megtartassék. Szöllősen ... ha nem az megyyesi generalis gyűlés után introducáltatt az catholica religio ez után is helyen maradjon...” A novemberi országgyűlés végzései: EOE. III. köt. 383–393. p., itt: 386. p.

[54] Lehetséges, hogy Szamosközy, még ha cédulát ír is, a gyalázkodást örökölte meg és ezért tér el szövege oly jelentősen az Istvánffy által másoltétól?

[55] Ha ugyanis valaki ellentmondás nélkül lépett birtokba a városban (márpedig Zsigmond alatt nem volt ellentmondás), egy év (és – a Tripartitum 3. XIV. III. szerint – még egy nap) elteltével abban már háboríthatatlan.

[56] A lelkészek elűzése az 1594. évi gyilkosságokat követő birtokadómozgások egyik velejárója. Gyalut például Náprágy kapta meg, Alvincz és Borberek 1594-ben meggyilkolt birtokosától, Iffy Jánostól a katolikus Jósika Istvánhoz került. Ld. Pokoly, 1904. 299. p. (Mátfelől, amikor a váradiak e levelüket írják, Jósika már Rudolf foglya, három hónap múlva halott.)

[57] Szamosközy. lib. II. 84. p.

[58] Kruppa, 2005. 959. p. Azt nem tudom, amikor visszavette Bocskaitól a kapitányságot, kapott-e Király újabb utasítást.

[59] Egyrészt István, a volt fejedelem unokaöccse terveiről, másrészt András kardinális, a későbbi fejedelem, igényéről keringtek hírszélések. Bővebben ld. EOE. IV. köt. 22., 27., 37. p. stb.

[60] Szamosközy gyorsaságuk más indítékát emeli ki: nem akarták, hogy a lázadás e fáklyája nagyobb tűzvészé fajuljon a büntetlenség reménye miatt („spe impunitatis”).

[61] ÖStA. HHStA. UA. AA. Fasc. 131. Konv. B. fol. 230–232. Kiadását ld.: Nagy, 2007.

[62] Az 1599 márciusában Medgyesen tartott országgyűlés ezt úgy módosítja, hogy a fejedelem ismételt kérésére Gyulafehérvárott is lehetnek (10), EOE. IV. köt. 268–269. p.

[63] Egy evangélikus és egy katolikus atyafi előtt az adott közösség félelem nélkül véleményt nyilvánít, „s melyik félen többen lesznek, azoknak maradjon meg religiójuk”.

[64] EOE. IV. köt. 194–198. p.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_180-196.htm

[65] Istvanffii, Nicolai Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV. Coloniae, 1622. lib. XXXI. 729. p. Ezeket Bocskai égre-földre kerestette, folytatja Istvánffi, de azok már biztonságban voltak.

[66] Istvánfi minősítette így művében (XXXI. lib., 731. p.)

[67] Kb. hét betűből álló szó, nem tudtam kiolvasni.

[68] *del pro*

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

"Vállal magasb mindenkinél..." Tudományos konferencia Szent László királyról és a Lovagkirály tiszteletéről. Győr, 2007. június 25-27.

A 2007-es esztendőben több jeles évfordulót ünnepelünk Szent László királlyal és a Lovagkirály ereklyetartó Hermájával kapcsolatban. Szent László király 930 esztendővel ezelőtt lépett trónra, Hermája mintegy 600 évvel ezelőtt készült el Váradon, ahonnan pontosan 400 esztendővel ezelőtt menekítette el Náprági Demeter püspök Győr városába, ahol a Bazilika ranggal bíró Székesegyház gótikus kápolnájában azóta is őrzik.

A jubileum alkalmából a budapesti székhelyű, a határainkon túl élő magyar katolikusok szellemi és lelki gondozása céljából 1861-ben alapított Szent László Társulat Nagy László irodalomtörténész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Piliscsaba) dékánja elnökletével tudományos szimpóziumot szervezett. A konferenciának a győri Xantus János Múzeum barokk Díszterme adott otthont 2007. június 25–27-e között. A tanácskozás tudományos titkára, Medgyesy-Schmikli Norbert úgy állította össze a konferencia programját, hogy mind Szent László király életével és korával, mind pedig a Szentkirály tiszteletével kapcsolatos legújabb kutatások napfényre kerüljenek. Az interdiszciplináris megközelítésnek köszönhetően a politika-, had-, irodalom-, művészet-, liturgia- és zenetörténet, valamint a szakrális népelet kutatói is tartottak előadást a három nap alatt, egy szekcióban – összesen harmincan.

A történeti témájú előadások közül Szent László és Salamon küzdelmének hadtörténeti vonatkozásaival Veszprémy László, a Lovagkirály törvényeinek társadalomtörténeti tanulságaival Zsoldos Attila, az elbeszélő források Szent László-képével pedig Szovák Kornél foglalkozott. Bertényi Iván az Anjou-dinasztia László-tiszteletéről, a kivételes szépségű és szerkezetű Arany János-versben („Szent László”) is megörökített 1345. évi csata történeti körülményeiről, a litvánok térítésével való összefüggéseiről értekezett. Kerny Terézia újabb összefüggéseket vázolt fel Habsburg V. László király Szent László-tiszteletéről. Kiss Gábor és Zágórhidi Czigány Balázs referátuma Szent László és Szent Vencel Árpád-kori, nyugat-dunántúli kultuszát vizsgálta új kutatási módszerekkel: régészeti és írott források egybevetésével. Madas Edit előadása Bécsbe kalauzolta a nagyszámú hallgatóságot, mivel Szent László tiszteletét a bécsi egyetem magyar nációjának patrónusaként vizsgálta, számos eredeti forrással illusztrálta előadását. R. Várkonyi Ágnes a Császárvárosnál maradványok vizsgálatakor a törökellenes harcok összefüggésében elemezte a költő-hadvezér Zrínyi Miklós ifjúkori bécsi beszédét, amely a Lovagkirály tiszteletére hangzott el 1634. június 27-én. Puskely Mária bizánci synaxarionok alapján mutatta be László király lánya, Szent Piroska (Eiréné) életútját.

A művészettörténeti diszciplína körébe tartozó előadások ugyancsak színes képet nyújtottak. A Magyar Anjou-legendárium Szent László-képeiről Wehli Tünde tárt fel újabb eredményeket, a 14. századi nápolyi királyi udvar László-kultuszát Prokopp Mária nagyívű referátuma illusztrálta és bizonyította. A Szentkirálynak a kunnal való küzdelmét ábrázoló Szent László-freskóciklusok közül a nemrég feltárt homoródkarácsonyfalvi freskót Lángi József elemezte saját felvételei alapján, Szalontay Judit pedig a türjei festményt mutatta be az ottani premontrai prépostság történetének tükrében. Jernyei Kiss János a későbarokk László-ábrázolásokról, Bizzer István a 20. század első felében keletkezett Szent László-ikonográfiáról értekezett. A Szent László-herma történetéről, és a Hermát Győrbe hozó Náprági kapcsolatáról Szentmártoni Szabó Géza vázolt fel újabb részleteket a humanista főpap egyik levele alapján. A Hermát a közelmúltban restauráló Varga Péter szintén több adalékkal járult hozzá a mívés fejerekyetartó történetéhez.

Az irodalomtörténeti előadások közül Maczák Ibolya a Szent László- és más szentek ünnepeire szóló prédikációk kapcsolatát, kompilációs technikáját elemezte. Kilián István a latin nyelvű piarista László-drámák közül Szlavkovszky Benedek darabját értelmezte stilisztikai és barokk kabbalisztikai érdekességekkel kiegészítve. Czibula Katalin előadása a magyar nyelvű iskolai és a korai hivatásos színhátság Szent László-drámáinak király-portróját rajzolta meg. Ezekhez az előadásokhoz kapcsolódva a konferencia

nyitónapján a PPKE BTK hallgatóiból álló Boldog Özséb Színtársulat bemutatta Benyák Bernát *A megszegyenült irigység. Azaz Salamon magyar király* című három felvonásos drámáját, mely eredetileg a nyitrai piarista gimnázium színpadán szólalt meg 1772-ben. Az 1074-ben, a mogyoródi csata előtt játszódó, erősen kiszínezett, és nagyszerű színpadi történetet Pintér Márta Zsuzsanna vezette be, ismertette a drámaíró Benyák Bernát pályáját is. A darabot Godena Albert rendezte, a jelmezeket – részben a Vasvári Múzeum állományából – Kiss Borbála tervezte a diákszereplőkre. A színdarab végén Fejes Ildikó egyetemi hallgató (Piliscsaba) énekelt székely népi gyűjtésből származó dallamon a *Dőri énekeskönyvből* (1763–74) a *Gyönyörködhetünk nyilván magyar népek...* kezdetű historikus népéneket a Szent Korona égi eredetéről és a váci szarvasjelenésről.

Kovács Andrea előadása középkori magyarországi kódexek alapján nyújtott teljes képet Szent László király liturgikus tiszteletéről. Az előadó saját énekével illusztrálta az esztergomi rítushoz tartozó, a Lovagkirály tiszteletére komponált, nemrég felfedezett magyarországi gregorián liturgikus tételeket. A konferencia jelentős liturgia- és művelődéstörténeti eredményéhez tartozott, hogy június 26-án este 10 órakor, Szent László ünnepének vigíliáján a Győri Bazilika szentélyében, a Herma jelenlétében a Földváry Miklós István által vezetett Szent Mihály Laikus Káptalan teljes formájában elénekelt a középkori verses Szent László-zsolozsma matutinumát és laudesét. Az 1630-ban hatályon kívül helyezett esztergomi rítus e remekműve – a pálos rend és a zágrábi egyházmegye jozefinizmusig tartó, esztergomi gyökerű liturgikus gyakorlatát leszámítva – minden bizonnyal itt és ekkor hangzott el először, jó 350 év után. A 12. század végén íródott verses officium az *Isztambuli Antifonále* (1360 k.), a *Pálos Antifonále* (15. sz.), a *Budai Psalterium* (15. sz.) és a *Breviarium Strigoniense* (1484) dallamai szerint hangzott el nagyszámú érdeklődő jelenlétében.

Szent László királynak a 17-20. századi egyházi népénekekben ábrázolt történeti és allegorikus alakját, a László-énekek textológiai összefüggéseit kézirat és nyomtatott források alapján Medgyesy S. Norbert (17-18. századi énekek), Erdélyi Zsuzsanna (19-20. századi költemények) és Hetény János (vallásos ponyvanyomtatványok) vizsgálta. A szekció munkáját Fejes Ildikó népéneke tette élményszerűbbé.

Szent László király népi tiszteletével, a népmondákban és a népmesékben kitüntetett helyen lévő szerepével, Palócföld adatait sorjázva Lengyel Ágnes és Limbacher Gábor, a vízfakasztás csodája kapcsán Magyar Zoltán, az „Egész-Világi-Vitéz” címért folytatott küzdelmet elemezve B. Kovács István foglalkozott. A váradi püspök leányáról Juhász Gyula verse alapján Móser Zoltán vázolt fel újabb összefüggéseket. Szent Lászlónak kifejezetten Győr városához kapcsolódó tiszteletét Horváth József és Bana József dokumentálta, Farkas Annamária pedig a szimpóziumot rendező Szent László Társulat történetét mutatta be referátumában.

A folyamatosan nagy érdeklődést és sok építő jellegű hozzászólást vonzó konferencia keretén belül nyílt meg Kiss Tamás rendezésében a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár 400 négyzetméteres Szent László-kiállítása, amely a Herma történetét és a Szentkirály kárpát-medencei kultuszának főbb vonásait mutatta be, Móser Zoltán *A Szent László-legenda falképei* című kiállításával kiegészítve. A kiállítás megnyitóján hangzott el a Győri Bazilikában a Hartvik-féle *Agenda Pontificalis* győri szertartáskönyvben (11. század vége) fennmaradt, tehát Szent László-kori *Tractus stellae – Csillagjáték*. A vízkeresztli liturgikus drámát a Győri Bazilika Palestrina Kórusa énekelte Katona Tibor vezényletével. A szimpózium sűrű programját a Szent László Borlovagrend borkóstolóval és népdalénekléssel egybekötött műsora tette könnyebbé, ahol a PPKE BTK Kájoni János Schola és a résztvevők által énekelt népdalokat hegedűn Kovács Mihály, tekerőlanton Legeza Márton kísérte.

A konferencia záróakkordja a hagyományos Szent László-napi püspöki szentmise és az 1763-as győri földrengés óta fogadalomból a Belváros utcáin a Hermával megtartott körmenet, majd pedig Liszt Ferenc *Esztergomi miséje* (1856) zárta.

(Medgyesy-Schmikli Norbert)

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_201-204.htm

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

Miklós Péter: Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez

A Magyar Kultúra Alapítvány székházában Horthy Miklós tevékenységéről 2007. május 19-én rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. Az előadást egyben vitacikként is közöljük. (A Szerk.)

A katolikus egyház Horthy-korszakban betöltött szerepének megítélése és interpretációja az elmúlt hatvan év történetírásában többször változott. A Rákosi-korszakban antiklerikális marxista alapon igyekeztek bizonyítani, hogy a Horthy-rendszer fasizmus volt és hogy a történelmi keresztény egyházak – élükön a katolikus felekezettel –, a „klerikális reakció” képviselői a Horthy vezette „fasiszta diktatúrát” híven kiszolgálták.[1] 1990-re és az azt követő időszakra – miközben a téma szakirodalmi szinte könyvtárrá gyarapodott – alapvetően két irányzat volt megkülönböztethető. Az egyik a katolikus egyház történetét a köztörténet és a művelődéstörténet speciális területének tekinti, és ezekhez hasonló módszerekkel, nagyjából azonos források alapján vizsgálja.[2] A másik – a hagyományosan „klerikálisnak” nevezett – megközelítés az egyháztörténetet a teológia részének tartja, s kvázi apologetikus hangvétellel tárgyalja a történelmi eseményeket, értelmezi az adatokat és fogalmazza meg konklúzióit.[3] Csak a legutóbbi időszakban – az elmúlt bő másfél évtizedben – jelenhettek meg történelmi tárgyilagossággal és megfelelő forráskritikával készült, ideológiai és vallási ballasztoktól mentes szakmunkák.[4]

A katolikus egyház a Horthy-korszakban sokkal inkább jelen volt a törvényhozásban, a közigazgatásban és az állami reprezentáció színterén, mint a dualizmus éveiben. A világháborús vereség és az 1918-19-es forradalmi rendszerek – és ezzel a történelmi Magyarország – összeomlása után jelentkező konzervatív fordulatnak és a keresztény nemzeti ideológia (és annak más-más réteget és társadalmi-politikai csoportot megszólító és mobilizáló irányzatai) szellemi és fizikai térnyerésének eredményeként.

A Horthy Miklós kormányzósága alatt fennálló politikai kurzus ideológiai hátterét a már említett keresztény nemzeti gondolat határozta meg. Ennek legnagyobb és legbefolyásosabb ága, a „klerikális újkonzervatív irányzat” két programadó ideológusa is katolikus pap volt. Ezen eszmekör képviselői Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök *Kultúra és terror* (1918) című művére és Bangha Béla jezsuita szerzetes *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* (1919) című pamfletjére alapozva fogalmazták meg nézetrendszerüket, teoretikus és gyakorlati politikai alapállásukat. Így – ha közvetve is – a Horthy-korszak hivatalos ideológiájának kétségtelenül megalapozó és alakító tényezője volt a katolikus egyház morális, szociális és társadalompolitikai tanítása.

A jóval kisebb befolyással bíró és inkább az értelmiségi körökben népszerű „antiliberális újkonzervativizmus”, vagy „status quo konzervativizmus” – amely Szekfű Gyula *Három nemzedék* (1920) című eszmetörténeti és történetfilozófiai esszéjét tartotta alapművének – is rendelkezett katolikus gyökerekkel. A történészprofesszor Szekfű az 1940-es években a katolikus egyház társadalmi tanítását a politikai életben megjeleníteni kívánó szervezetek – a Katolikus Szociális Népmozgalom (1943) és a Keresztény Demokrata Néppárt (1944) – létrehozásában és működésében is szerepet vállalt (igaz, inkább a szimbolikus megjelenés, mint a gyakorlati szervezőmunka szintjén). A keresztény nemzeti ideológia legkevésbé kidolgozott, legmarginálisabbnak látszó, ugyanakkor rendkívül népszerű irányzata a – Szabó Dezső *Az elsodort falu* (1919) című regényére alapozott – fajvédő „szegedi gondolat” bírálta ugyan a katolikus (felső)klérust, de nem az egyházzal, mint intézményrendszerrel, inkább személyi összetételével volt gondja. A fajvédők a nemzetietlenség vádjával illeték a katolikus főpapságot: egyrészt annak közismert és megingathatatlan látszó Habsburg-hűsége, másrészt a német és a szlovák nemzetiségnek a hierarchián

belüli felülreprezentáltsága miatt.

A katolicizmus politikai befolyása a hadseregben is érződött. 1920-ban megszervezték az önálló magyar táborigazgatást, amelynek első főpapja Zadravecz István ferences szerzetes lett. A táborigazgatás területén laktak és tiszti rangot kaptak, ezzel a tiszti tagjai lettek. Gyakran előfordult, hogy szentmiséket vagy más liturgikus cselekményeket a kaszárnya területén végeztek. A táborigazgatás kívüli templomban vasárnapi vagy ünnepnapon misén általában a tiszti katolikus része együtt jelent meg, s egymás mellett ültek a katonai vezetők – ezzel is demonstrálva a hadseregnek a katolikus egyház iránti lojalitását. A dualizmus liberális szellemű időszakában az állam és az egyházak, a hadsereg és a vallások szétválasztottságát és elkülönülését igyekeztek megjeleníteni, így az előbb leírt jelenségek és események többnyire elképzelhetetlenek voltak.

A református kormányzó mellett a Horthy-korszak nagy részében nem a katolikus felekezethez tartozott a miniszterelnök: Bethlen István (1921-1931) és Darányi Kálmán (1936-38) református, Gömbös Gyula (1932-36) evangélikus vallású volt. Bár a politikai elitben a protestáns felekezet túlréprezentált volt, a kormányzó és kormányfői több minisztériumban is ügyeltek a tisztségviselők vallási hovatartozására. Ennek jegyében például gyakorlat volt – a legnagyobb lélekszámú katolikus egyházra való tekintettel –, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszteri széket katolikus vallású politikussal töltötték be. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium első (katolikus) ügyosztálya élén mindig katolikus lelkész állt, de a közoktatási osztály vezetését is gyakran katolikus szerzetes látta el. Fennállása alatt a népjóléti és munkaügyi tárca mindkét minisztere – Vass József és Ernszt Sándor – katolikus pap (és nem utolsósorban keresztény párti politikus) volt.

A két világháború között Magyarországon a katolikus egyház az emberek mindennapjaiban is jelen volt. Ennek egyik legfontosabb megnyilvánulása az oktatási rendszerben betöltött szerep: a közoktatásban és a felsőoktatásban ugyanis kötelező tantárgyként szerepelt a hit- és erkölcstan, s a történelmi egyházak közül – az ország lakóinak vallási megoszlásának arányában – a katolikus egyház vallás- és erkölcstan tanításait oktatták a legtöbb iskolában. De tradicionálisan a szociális érintkezésnek, a (lokális) közösség-építésnek, valamint bizonyos társadalmi rétegek és csoportok kohéziójának kifejezésének szcénái a katolikus egyház szociális tevékenységei voltak (például búcsúünnepek, körmenetek, lelkigyakorlatok). A római egyház – hasonlóan a többi történelmi felekezethez – egészségügyi intézmények, árvaházak és szeretetotthonok fenntartásával a szociálpolitikában is megjelent (ezzel állami feladatköröket ellátva). Az önszerveződő közösségek és katolikus egyesületek révén a civil szférában is nagy szerep jutott az egyháznak. A katolicizmushoz kötődő hitbuzgalmi és karitatív társadalmi szervezeteket – a konstans egyházi kontrolljukat is biztosító – országosan egységes organizáció, az Actio Catholica (Katolikus Akció) fogta össze.

Magyarországon 1920 és 1927 között egykamarás törvényhozás – nemzetgyűlés – működött. A 1926. évi XXII. törvény azonban felállította a felsőházat is, amelynek „méltóságuk vagy hivataluk alapján és tartama alatt tagjai” voltak a katolikus egyház főpapjai is, mégpedig a következők: „a javadalmukba beiktatott latin és görög szertartású római katolikus egyháznagyok, még pedig Magyarország hercegprímása, a kalocsai és egri érsekek, a csanádi, győri, hajdúdorogi, pécsi, székesfehérvári, szombathelyi, váci és veszprémi megyés püspökök, a pannonhalmi [bencés] főapát, a hazai két premontrei rend főnöke [a jászói és a csornai prépost], a zirci [ciszterci] apát, a kegyes tanítórend [piarista rend] magyar főnöke és a székesfőkáptalanok nagyprépostjai” és további hét választott személy. A területgyarapodás után a magyar országgyűlés felsőházába méltóságuk alapján delegáltak száma huszonkettőre, míg a választottak száma tízre emelkedett.

Így a törvényhozás folyamatának is fontos elemévé – és részben alakító tényezőjévé – vált a katolikus felsőház. A négy legnagyobb birtokkal és ingatlanvagyonnal rendelkező szerzetesrenden keresztül nemcsak a világi papság, de a – szigorúbb regulák szerint élő – szerzetesi egyház is politikai képviseletet nyert. De az országos törvényhozás mellett a helyi rendeletalkotás és közigazgatás rendszerében is megjelentek a katolikus egyház papjai. Az 1929. évi – a közigazgatás rendezéséről szóló – XXX. törvény alapján a helyi

törvényhatósági bizottságokban az adott településen legnépesebb felekezet lelkészei is tagsághoz jutottak. Ez pedig elsősorban a katolikus papoknak adott lehetőséget a helyi politikai életben való részvételre, hiszen 1930-ban az ország lakosságának 67,1 százaléka ehhez a felekezethez tartozott.

Amikor Horthy Miklóst 1920. március 1-jén a Magyar Királyság kormányzójává választották, államfői jogköre valamivel korlátozottabb volt, mint az uralkodóé. Így például nem gyakorolhatta a – Magyarország apostoli királyát 1918-ig megillető – főkegyúri jogot. A *ius supremae patronatus* alapján a magyar államfőnek jogában állt a magyarországi tényleges javadalmas és címzetes katolikus egyházi méltóságokat adományozni. A főpapi székeket a király töltötte be, s a magyar közjog szerint a püspöki kinevezést érvényesnek kellett tekinteni és az új főpásztort javadalmába és püspöki egyházigazgatási joghatóságába be kellett iktatni, függetlenül attól, hogy a pápai megerősítés (*preconisatio*) megtörtént-e vagy sem. 1920 után – bár legtöbbször a magyar kormány politikai akaratának és az egyházi vezető réteg javaslatainak figyelembe vételével – a pápa nevezte ki a főpapokat.

Horthy – mint emlékiratiból is kiderül – különösen a püspöki kar tagjainak nagy vagyon feletti rendelkezése és politikai befolyása miatt nem tartotta szerencsésnek, hogy mint kormányzó nem rendelkezett a főkegyúri jogkörrel. „...joggal eshetett kifogás alá a főkegyúri jog gyakorlásának elvonása, mert ennek következtében az a hatáskör, amely Szent István óta megillette a magyar királyokat, most a pápára szállott. A püspökök kinevezése tulajdonképpen a velejáró felsőházi tagságnak és a nagy vagyon haszonélvezetének adományozását is jelenti, s ez nagyon is megindokolja, hogy ezt a jogot a kormányzó is gyakorolhassa. Arra az esetre is kínálkozott megoldás, ha a kormányzó protestáns: a hercegprímás bevonása a döntésbe.”^[5]

Horthy Miklós 1919 augusztusában az ellenforradalmi kormány hadügyminisztereként a patinás szegedi Kass Szálló egyik első emeleti részében rendezkedett be. Egyik fő támogatója a már említett konzervatív Zadravecz páter – és a vezetése alatt álló alsóvárosi parasztpolgári réteg – volt. A későbbi kormányzó szinte minden nap ellátogatott Szeged-Alsóvárosra, ahol Zadravecz Istvánnal ideológiai kérdésekről, politikai tendenciákról és perspektívákról beszélgettek. A nagyhatású szónok Zadravecz nyilvános beszédeiben és írásaiban később is gyakran párhuzamot vont a Szegedről való indulás hasonlatából kiindulva a kormányzó Hunyadi János és Horthy Miklós, valamint – eléggé szerénytelen módon – a ferences Kapisztrán Szent János és saját maga között. Egyik ima- és elmélkedőkönyvében a következőképp fogalmazott – „a tizenhárom vármegyes csonkaságban” lévő Magyarország kapcsán – magyar nemzet harcairól. „A létért folyt a harc – de hányszor. Magyarország, Regnum Marianum létéért... Török-, tatárdúlások és egyéb veszedelmek idején. Különösen a másfél százados török viaskodásban... Akkor láttunk Hunyadiakat rózsafüzéres karddal harcolni, akkor vonultak Budáról, Szegedről, Duna-Tisza tájairól Kapisztrán seregei...”^[6]

Ezt az analógiát – a tizenötödik századi nemzeti uralkodócsalád sikereinek hosszú sorolásával – a harmincas évek végén, negyvenes évek elején is hangoztatták, így kísérve meg történetileg megalapozni Horthy dinasztiaalapítási kísérletét. Zadravecz István és Horthy jó kapcsolatának jele volt, hogy a kormányzó később a katolikus tábori püspöki székbe ültette szövetségését (akinek aztán a frankhamisítási botrányba való belekeveredése miatt kellett távoznia a főpapi stallumból 1927-ben). „A Hunyadiak óta nem volt még nemzetség, amely annyit szolgált volna a nemzetnek, amelynek annyit köszönhetünk volna, mint nekik. Nem volt még család, amely annyira hozzánk nőtt volna, amelyik annyira vér lett volna vérünkéből, lélek a lelkünkéből: vigaszunk, büszkeségünk, reménységünk.”^[7] – olvashatjuk egy 1942 októberéből származó pamfletben, amely a kormányzó unokájának VI. István néven történő trónra lépését javasolja. Azt nem tudni, hogy ez a gondolat a kormányzó köreiből származott-e (s a közvélemény „tesztelésére” jelent meg), vagy éppen ellenfelei igyekeztek ezzel lejáratni Horthyt, bizalmatlanságot ébreszteni iránta s ezzel politikai instabilitást generálni a háborúba sodródott országban.

Mint az közismert, Horthy gyakorló református volt. Ennek ellenére az állam(fő)i reprezentáció és szimbolikus aktusok síkján igyekezett a lehető legjobban akkulturálódni a magyarság többségét magába foglaló katolicizmus vallási szokás- és rítusrendszeréhez. Erre jó példa az 1938-as hármas szentév

eseményesorozata. A magyar állam és a katolikus egyház ekkor közösen ünnepelte az államalapító király halálának kilencszázadik évfordulóját és az egyetemes katolikus világegyház nagy ünnepét, az Eucharisztikus Világkongresszust, valamint a magyar katolikusok megemlékeztek az ország kilencszáz évvel korábbi Szűz Máriának való felajánlásától. „Rendkívüli magas kitüntetés volt ez a számunkra – írta visszaemlékezésében a kormányzó –, amit méltóan meg is becsültünk. A bíboros államtitkár úr [Eugenio Pacelli] nem sajnálta a fáradságot, hogy a sok nyelven kívül, melyet folyékonyan beszélt, még a mi nyelvünket is megtanulja. Aki részt vett a Hősök terén az ezredéves emlékmű előtt tartott főpapi misén, aki látta az esti körmenetet a Dunán, amint a legméltóságosabb oltáriszentség kivilágított hajón vonult fel számos más hajó kíséretében a fényárban úszó partok között, az ezeket a mélységesen megkapó élményeket sohasem fogja elfeledni.”^[8]

A fenti sorokból érződik, hogy – a kötelező protokolláris részvételen túl – át tudta érezni, hogy a több milliós magyar katolikus hívősegregnek milyen nagy lelki táplálékot és erőt ad ez a szakrális esemény – a kedvezőtlen külpolitikai viszonyok (Hitler az immár Magyarországgal határos Németország katolikusainak megtiltotta a világkongresszuson való részvételt) és az aggasztó belpolitikai tendenciák (a társadalom egyes csoportjainak radikalizálódása, a nyilasok és nemzetiszocialisták politikai térfoglalása) ellenére is. 1938. május 25-én este, a pápai legátus (teljhatalmú pápai megbízott), a már említett Eugenio Pacelli – a későbbi XII. Pius pápa – tiszteletére mondott pohárköszöntőt Horthy, amelyben a magyar állam és a katolikus egyházat irányító Apostoli Szentszék közötti jó kapcsolatról és annak történelmi előzményeiről beszélt. „Magyarország hálatelt szívvel őrzi Szent Péter utódjának emlékét, akik történelmének sorsdöntő óráiban, többek között ennek az ősi városnak [Buda 1686. évi] felszabadítása idején, értékes segítségükben és támogatásukban részesítették. Ugyanattól a hálától vezetett, mint a múltban, Magyarország mindig meg fogja becsülni az atyai jóindulat érzelmeit, amelyet a Szentatya iránta tanúsít. Azok a szerencsés és szoros kapcsolatok, amelyek minket a Szentszékkel évszázadok óta összefűznek, jelentik a jövő egyik legbiztosabb zálogát. Ettől a szilárd meggyőződéstől eltelve emelem poharamat a Pápa Őszentségének [XI. Pius – Achille Rati] fennkölt személyiségére s Eminenciád [Eugenio Pacelli] egészségére.”^[9]

Annak ellenére, hogy a kormányzó a kálvini teológiát követő reformátusként bizonyára elvetette Szűz Mária és a szentek, valamint az Oltáriszentség nyilvános és celebráns tiszteletét, részt vett a magyar országgyűlés Székesfehérvárra kihelyezett ünnepi ülésén 1938 augusztusában, amikor elfogadták az 1938. évi XXXIII. törvényt. Ennek a becikkelyezésével a magyar törvényhozás deklarálta, hogy „mélységes tisztelettel emlékezik meg a nemzet első királyunknak, a szentnek, az államalkotónak, az uralkodónak és a hadvezérnek máig ható, dicsőséges tetteiről és maradandó történelmi alkotásairól”. Így a magyarországi protestánsok is bekapcsolódhattak az államalapító uralkodó évfordulójának ünneplésébe.

Ugyancsak emlékirataiból tudjuk, hogy Horthy – valószínűleg az államfőségének egyik legitimáló tényezőjeként általa (is) vallott Szent Korona-tan miatt – tisztelte a magyar állam területi, jogi és eszmei integritását manifesztáló Szent Koronát. „A szent korona számunkra nem látványosság, hanem az ország összes felségjogait megtestesítő, megszentelt kegyeleti tárgy, a magyar állami felségjog birtokosa. Így fogta fel jelentőségét Pacelli bíboros államtitkár, a későbbi XII. Pius pápa is, midőn a budapesti nemzetközi eucharisztikus kongresszus alkalmával 1938-ban térdet hajtva imádkozott előtte.”^[10]

A kormányzó protestáns vallása néhányszor kisebb problémát okozott és gátolta protokolláris teendői ellátásában. 1930. október 25-én, amikor a – Temesvárról Szegedre kényszerült – csanádi püspök új székesegyházát – a szegedi Dómot – szentelte fel, Serédi Jusztinián bíboros, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása nem akarta megszentelni a református kormányzót. A kánonjogász főpap – Shvoy Kálmán altábornagy határozott fellépésének hatására – úgy döntött, hogy az a rész, ahol Horthy ül, a székesegyházon kívüli területnek tekintendő, így nem része annak (s így az ott ülő kormányzó sem kerül megszentelésre). Még aznap Serédi sérelmezte, hogy őt, a magyar katolikus egyház fejét, a római egyház bíborosát – azaz a protokoll szerint hercegi rangú személyt – nem rangban hozzáillő követ a díszmenetben, hanem a protestáns kormányzó.

Shvoy Kálmán így írt erről naplójában: „De. 10^h-kor szent mise a fogadalmi templomban. Ott vannak a főpapok, két házelnök, 4 miniszter, a kormányzó jobb oldalon ül. A papokkal ellentétem volt, mert nem akarták a kormányzót megszentelni, erélyes fellépésemre csak megtették. Mise után az ellenforradalom emléktábláját avatták fel [a szeged-alsóvárosi kultúrház falán]. [...] A kormányzói pár a csapatok előtt a püspöki palotába, onnan a Kassba [a szegedi Kass Szálló], az ebédre ment. A prímás [Serédi Jusztinián] nem akart a kormányzó előtt menni, erélyesen kellett fellépnem...”^[11] A gyakorlatban általában a katolikus egyházhoz kötődő ünnepi események, nagy nyilvánosság előtti vallási szertartások alkalmával katolikus vallású felesége, Purgly Magdolna képviselte a kormányzót, s ez ellen már a főpapságnak sem lehetett semmi kifogása. A Horthy családon belül egyébként a vallási tolerancia uralkodott, hiszen a kormányzói családban – a magyar egyes házasságokban megfigyelhető történelmi hagyományoknak megfelelően – a hölgyek katolikus, az urak református vallásúak voltak. Tudjuk, hogy az emigráció éveiben feleségét és menyét Horthy elkísérte a katolikus templomba, de be nem ment, hanem kívül megvárta őket, ugyanakkor a portugáliai Estorilban az egykori kormányzó és unokája a kálvinista anglikán templomba járt istentiszteletre.

Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatát ambivalencia jellemezte. Az 1918-19. évi forradalmakra nem volt adható más politikai válasz, csak a konzervatív – keresztény nemzeti – fordulat, amelynek ideológiája a történelmi keresztény egyházak valláserkölcsei és szociális tanításának integrálásával jött létre, s első megfogalmazói is sok számmal kötődtek a katolicizmushoz. Így a katolikus egyház és a kormányzó kapcsolatrendszerében az együttműködés szándéka dominált, azt a kölcsönös elfogadás és az egymással vállalt szolidaritás határozta meg. Ez a kényszerű kooperáció azonban korántsem volt súrlódásmentes. A legnagyobb konfliktus a katolikus felső klérus hagyományos – és történelmi kontextusában érthető – Habsburg-barátsága és protestánsellenessége volt. A főpapok többsége az egész Horthy-korszakban gyanakvással, idegenkedve tekintett a református államfőre és ezzel párhuzamosan (egyház)politikai befolyásáért aggódva féltékenyen nézett a protestáns püspökökre.

A jó együttműködés és a viszonzott támogatás ellenére a katolikus egyház hivatalosan *expressis verbis* soha nem legitimálta Horthy hatalmát. A püspöki kar a korszak elején – Prohászka Ottokár és Zadaveczi István kivételével – a Habsburg dinasztia visszatérésében reménykedett és támogatta is az erre irányuló törekvéseket. De a katolikus főpapok a harmincas-negyvenes években is távolságtartással nézték a kormányzó jogkörbővítési és dinasztiaalapítási kísérleteit.^[12] Ennek ellenére az állam pénzügyi és infrastrukturális támogatása, valamint keresztény nemzeti ideológia térhódítása eredményeként megindult „katolikus reneszánsz” – a papság és a szerzetesség létszámának gyarapodását és az egyház társadalmi és politikai befolyásának növekedését – örömmel fogadta a katolikus egyházi elit.

Horthy és a katolicizmus kapcsolatát tehát a konfesszionális és történelmi háttérbe ágyazott konfliktusháló, valamint a jól felfogott politikai érdekek mentén kialakult – ugyanakkor kétségtelenül ideológiai értékeken alapuló – szolidaritás határozta meg.

[1] Pl. Balázs Béla: A klerikális reakció szerepe a Horthy-fasizmus uralomra jutásában és konszolidálásában. Bp., 1954.

[2] Erre példa: Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon, 1919-1945. Bp., 1999.

[3] Erre példa az amerikai kontinensen élő egyháztörténész katolikus pap először angolul, majd magyarul megjelent munkája: László T. László: Egyház és állam Magyarországon. 1919-1945. Bp., 2005.

[4] Az eddig megjelent szakirodalom és a források alapján az egyik legkiválóbb összefoglalás: Spannberg, Norbert: Die katholische Kirche in Ungarn, 1918-1939. Positionierung in politischen System und „Katholische Renaissance”. Stuttgart, 2006.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_205-212.htm

[5] Horthy Miklós: Emlékirataim. Bp., 1990. (továbbiakban: Horthy, 1990.) 140. p.

[6] Zadavec Izván: Szerafi szárnyakon. Ima- és elmékedőkönyv. Bp., 1931. 84-85. p.

[7] Bánó Zoltán és Szabó László röpirata Horthy kormányzó unokájának királlyá koronázása érdekében. (Budapest, 1942. október)
Idézi: Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései, 1941-1944. Sajtó alá rend.: Orbán Sándor – Vida István. Bp., 1990. (továbbiakban: Serédi, 1990.) 153-154. p.

[8] Horthy, 1990. 205-206. p.

[9] A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve. Közrebocsátja: a kongresszus előkészítő főbizottsága. Bp., 1938. 125. p.

[10] Horthy, 1990. 169. p.

[11] Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. 1918-1945. Sajtó alá rend.: Perneki Mihály. Bp, 1983. 109. p.

[12] Vö. Serédi, 1990. 70-73.; 134-136. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8. évfolyam 2. szám A. D. MMVII	"A jelenkor vészes napjaiban". Dokumentumok a csanádi püspökség 1848/49-es történetéhez. Szerk.: Miklós Péter. Szeged, Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár, 2006. 112 old.
---	--

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc kiemelt időszaka történelmünknek és történetírásunknak is. Ennek a történetnek kevésbé ismert oldala az egyházak története ebben az időszakban. Sokat mondó, hogy a csanádi egyházmegye szabadságharc alatti történetéről két időszakban születtek történeti munkák. Egyrészt a 19–20. század fordulóján Szentkláray Jenő és Kováts Sándor tollából, másrészt az 1990-es években tanulmányok. A forrásgyűjtemény azért is fontos, mert – bár állami támogatással – a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár kiadásában jelent meg. Végre tehát elkezdődhet az egyházi levéltárak megismerése, melyek még mindig alig látogatott intézményei történettudományunknak. A forrásanyag összegyűjtését – kiválogatást – és feldolgozását hárman végezték Csicsely Ildikó, Miklós Péter és Szaplóczay Miklósné levéltáros. A könyv a Szegedi Tudományegyetem két doktorandusza és a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltárának együttműködésének köszönhető.

A kötetben 28 dokumentum található, melyeket számokkal jelöltek. Zavaró lehet, hogy a számot nemcsak a dokumentumok kaptak, hanem az egyes dokumentumcsoportokat megelőző tanulmányok is. A forrásokat viszont a kötet tipológiája segít elkülöníteni, mivel a korabeli nyomtatványok formátumában közli az egykor kézzel írt leveleket.

A legfeltűnőbb hiányossága a kötetnek nem is a tárgy- és mutatójegyzék hiánya, hanem a tartalomjegyzéké. A kötet végén ugyanakkor impozáns négy oldalas irodalomjegyzék található. A tartalomjegyzék hiányát részben pótolta volna, ha az egyes dokumentum csoportokat nemcsak a tanulmányok választják el egymástól, hanem az adott egyházközség megnevezése – főcímként – amelyről a forrás szól. A kötetben tehát a következő egyházközségek életébe nyerhetünk betekintést: Apátfalva, Szőreg, Kistelek, Szeged-Rókusi plébánia, ferencesek: Szeged-Alsóváros, Földeák, Mezőkovácsháza, Kevermes, Makó.

A könyv kis terjedelme ellenére igyekszik a szabadságharccal kapcsolatban az otthon maradtak egyházi mindennapjaiba való betekintést nyújtani. A bevezető tanulmány szerint is a kötetet nemcsak az egyháztörténet és helytörténet iránt érdeklődőknek szánták, hanem a jogtörténet, gazdaságtörténet és történeti néprajz iránt kíváncsiaknak is. A dokumentumokból tanulságos lehet egyes szereplők, például Szűts Antal szerepének a megismerése, akinek éppen a forradalomellenes nézetei miatt kellett elhagynia a kisteleki plébániát, s 1849-ben új állását a császárhűségének köszönhetette. (25-30. 71-72. p.)

A 24. és 25. dokumentum érdekessége, hogy ezekben Balogh Antal mezőkovácsházi lelkész, ahhoz kér segítséget 1848-ban, hogy a templomot kijavíthassa. A tanulmányokból meg tudjuk, hogy az 1860-as években éppen az ő nemtörődősége és vadászat iránti szenvedélye miatt omlott össze a kis vályogból készült templom. Kevermesen 1848 szeptemberére fejezték be az előző évben összedőlt templom helyetti új építését a kegyúr, báró Sina György adományából. A makói plébános, Makra Imre a harangpénz befizetése kapcsán az egyházi tulajdon mint polgári tulajdon szentségének kérdését veti fel, s „a helytelenül, sött gyakran rosz szándokúlag értelmezett szabadság veszedelmes fegyverével az egyház ügyeibe” (106. p.) való beavatkozás elleni fellépést kéri. Major János földeáki lelkész a templom búcsújának régi hagyomány szerint a napján, Szent Lászlókor (június 27.) való ünneplését kérő község lakos kérvénye mellé írt levelében írja: „A jelen kor vészes napjaiban a Nép kivált nem törvény ellenes kérelminek ellen szegülni kába tanátstalanság lenne.” (86. p.)

A kötet szerkesztője, Miklós Péter is ennek az idézetnek az elejét választotta a könyv címéül. S érdemes megemlíteni, hogy Mikosevics József, a kevermesi „plébános” azzal kezdte a püspökhöz intézett levelét, hogy „e jéghideg-kor szülte bús események közt” (100. p.) írja tudósítását. A könyv részét képezi annak a

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_213-214.htm

munkának, amely jelenleg is zajlik a trianoni határok miatt szétszakított egykori csanádi egyházmegyében, s amelynek során a püspökség történetének új és modern feldolgozását írják közösen és együttműködve a határ különböző oldalain az egyháztörténeti kutatók.

(Fábián Borbála)

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

8. Edelény templomai és egyházközségei. Szerk.: Laki-Lukács
évfolyam 2. szám László. Edelény, Borsodi Földvár Kulturális Alapítvány, 2005.
A. D. (Borsodi Téka, 1.) 160 p.
MMVII

A Borsodi Téka könyvsorozat első, mindeddig egyetlen darabjaként megjelent írás a lokálpatrióta szemüvegén keresztül láttatja lakhelyének vallási keresztmetszetét. A szemet gyönyörködtető képek és illusztrációk válogatott tárháza az inkább ismeretterjesztő, mintsem – persze ez korántsem jelent kevesebb vagy jelentéktelenebb színvonalat, mindössze más célközönséget – tudományos igénnyel összeállított szöveg segítségével olvasóbarát, tetszetős külsejű, érdekes összeállítást eredményez.

Már a bevezetőből felmérheti a – nyilván elsősorban laikus – érdeklődő, hogy mire számíthat a következő párszáz oldalon. A környék első lakott településeinek említése, mely „az újkőkori ember hitvilágába enged bepillantást”, tökéletesen megfér a legutóbbi népszámlálás adatainak felvillantásával, mintegy keretbe foglalva az általuk alkotott intervallumban élők vallási megoszlását vizsgáló szeptetet.

A legelső részben a középkori templomok általános bemutatására kerül sor. Alapvetően régészeti adatokra támaszkodva bizonyítja Borsod, Cseb, Edelény, Finke, Lánci és Sáp vallástörténetének korai alakulását, elsősorban a laikus érdeklődőt lekötő kíváncsisággal.

A hat fejezetre tagolt főszöveg felekezetek szerinti bontása meglehetősen ésszerűnek tűnik, különösen, ha ezt a rendezői elvet az egyes felekezetek jelenlegi – mármint az érvényes népszámlálási adatokra alapozott – lélekszámának nagyságrendi sorrendjére vonatkoztatva kísérhetjük figyelemmel. Ez a követelmény alapvetően meg is valósul. Alapvetően, hiszen a messze legmagasabb, kétszeres „erőfölénnyel” rendelkező római katolikus templomok vizsgálatát megelőzi a református vonatkozások részletezése, ráadásul a terjedelem tökéletesen érzékelteti a szerző feltételezhető fontossági sorrendjét, mivel a reformátusokkal foglalkozó fejezet 50, míg a római katolikusokra vonatkozó rész mindössze 30 oldalra rúg. A szerző az előbbi, tehát a második egységben a bevezető után, érezhető elfogultsággal beszél a református egyházközség történetének alakulásáról. Egy néhány évvel korábbi, vihar okozta káresemény kapcsán például megjegyzi: „Istennek hála, s az áldott segítő kezeknek, két héten belül az új tető a helyén volt”, vagy másik szöveghelyen: „Ma örömmel, bátran mondhatjuk templomunkról és egyházközségünkéről a papköltő szavaival: Múlandóság nincs fölötte / Él az Isten mindörökre!” (Kiemelés tőlem.) A másik eset érzékeltetésére – vagyis az objektív nézőpont alkalmazására – álljon itt az evangélikusokkal foglalkozó részből egyetlen mondat: „Templomuk azonban sohasem volt.” (Kiemelés tőlem.) A két fejezet (egymáshoz, de a többi részhez is) hasonló felépítéssel rendelkezik, elsősorban a kronológia alapján követik egymást az adatok, idézetek, összesítések. Megtudhatjuk, kinek a nevéhez köthető a vidék templomépítése, szentelése, díszítése, fenntartása. Képeslapok, alaprajzok, újságcikkek, folyamodványok és más források segítik a tájékozódni kívánókat az edelényi egyházak megismerésében. Az egyházközségek tagjai, például plébánosok, tanítók minden esetben, valószínűleg a rendelkezésre álló adatoknak megfelelő mennyiségi mutatóval az egyes alfejezetek végén, vagyis mintegy összegzésként, „nekik köszönhetjük” felhanggal szerepelnek. A templomokat és egyházközségeket bemutató egység negyedik részében a görög katolikusok kerülnek górcső alá. Akárcsak a korábban megismerhetett felekezetek alkalmával, ez esetben is gazdagodhatunk művészettörténeti adalékokkal, valamint helytörténeti érdekességekkel, sokszor aktualitását, generalitását érzékeltetve egy-egy fontosabb tényezőnek, például: „Ő a tervezője a Máriapócsi Zarándokháznak 1996-ban, és Vatikán állam budapesti nagykövetsége épületének”.

Az evangélikusok helyzetértékelése mindössze hat (képek nélkül négy, névlista nélkül három) oldalon történik, pedig a következőképpen kezdődik a fejezet: „Edelényben a XVIII. századtól élnek evangélikusok. Van időszak, a XIX. század harmadik harmada, amikor jelentős a számuk.” Igen erőteljes személyes hangnem hatja át ezt a részt, amely még a korábbi, alapvetően egy, ráadásul erősen, több szempontból is érintett ember

látásmódjához képest is feltűnő. Az alábbi idézet talán érzékelteti szavaim helytállóságát: „A régi idők evangélikus egyházi lapjainak néhány számát olvasgatva a mi edelényi kicsiny gyülekezetünket is érintő hírekre bukkanok. A szó elhangzik, az írás azonban marad, ezért leírom most a hírekkel kapcsolatos gondolataimat.” (Kiemelés tőlem.) A reformátusoknál feltűnő közösségvállalás e helyen ismét megjelenik: „Ilyen ígéretes a múltunk”, „jelenlegi lelkésziünk” stb. (Kiemelések tőlem.) Legalábbis ilyen véleménye lehetne az olvasónak, aki a 124. oldalig eljutván joggal gondolhatja egy addig meglehetősen következetességgel jellemezhető rendszer további alkalmazását szükségesnek. A szerző azonban e ponton nem az addig alkalmazott módot választja a források és sajtó megfogalmazásainak elkülönítésére, így a felületes szemlélő tekintete könnyen összegabalyodhat.

Az utolsó, hatodik fejezet az izraelitákkal foglalkozik, amely a korábbi eseteket tekintve kevesebb, mint három oldal terjedelemmel kellene, hogy rendelkezzen. Jelenleg (mármint a 2000-es adatokra vonatkoztatva) nincs zsidó felekezetű lakos Edelényben, így az evangélikusokat követő vizsgálat teljességgel helyénvalónak tűnik, azonban a másik szempont, vagyis a csökkenő tendenciájú lapszámi jellemző, ez esetben nem valósul meg, hiszen az izraelitákról tizennyolc oldalon keresztül gazdagodhatnak ismereteink. A többes szám harmadik személy következetessége ebben a fejezetben is feltűnő: „ezt temetői sírkőállományuk is bizonyítja” (kiemelés tőlem), a kívülállásnak azonban helyenként oly szintje érvényesül, amely már nem egyszerűen objektivitásként, sokkal inkább távolságtartásként hat. Az izraeliták elkülönülése a helyiek közösségétől, úgy tűnik, ma is jellemző lehet a vidéken, még elméleti szinten is, hiszen, mint említettük, napjainkban nem regisztráltak az említett felekezethez tartozókat. A szerző egyes mondatai azonban már valóban túlzásnak minősülnek, például a következő: „Edelényben a zsidóság és a lakosság kapcsolata általában rendes volt.” Talán helyénvalóbb lenne a zsidóság és a lakosság egyéb felekezeteihez tartozók kapcsolatáról beszélni. Ezen utolsó egyházköztség-történet megnövelt terjedelme valószínűleg a keresztényekétől eltérő sorsból adódhat, hiszen a holokauszt egészen más következménnyel járt az izraeliták életútjára, történelmére vonatkozóan, mint keresztény kortársaikéra.

Laki-Lukács László könyvének záróakkordjaként a borsodi, különösen edelényi vonatkozású szakirodalom válogatott jegyzékével ismerkedhetünk meg, az egyháztörténet, helytörténet, nyelvtörténet, régészet, művészettörténet – hogy csupán néhány területet emeljünk ki – tárgyköréből.

A Borsodi Téka sorozat további, tervezett kötetcíméit vizsgálgatva elmondható, hogy értékes ismeretekkel, feltételezhetően hasonló, tetszetős külsőbe csomagolván, fontos részét képeznék a vonatkozó megye történetének. Remélhetőleg hamarosan meg is valósul mindez.

(Busku Anita Andrea)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Ötvös Péter
Festschrift. Szerk.: Font Zsuzsa – Keserű Gizella. Szeged, 2006.
(Acta Universitatis Szegediensis. Tomus XXIX.) 296 old.

A kötet elején cím és aláírás nélkül magyar és német nyelven azt olvashatjuk, hogy „a kora újkor irodalmának és művelődésének szegedi kutatói, oktatói és tanulói szeretnék feltámasztani periodikájukat: azt szeretnék elérni, hogy legalább két évenként a reneszánsz és a barokk köréből készült közleményekkel jelenjék meg újra az egyetemi magyar irodalomtörténeti Acta. E törekvés első lépéseként – nem rövid szünet után – olyan huszonkilencedik tomusszal állunk elő, amelynek, ha könyv alakban jelennek meg, az *Ötvös Péter Festschrift* címet adnánk. Így köszönhetnénk – köszöntjük – tanárunkat, barátunkat, egykori tanítványunkat hatvanadik születésnapján.”

Bizony-bizony nagyon jól ismertük, sokoldalúan hasznosítottuk az *Adattár a XVI-XVII. század szellemi mozgalmainak történetéhez* című sorozat köteteit és nagy gonddal forgattuk a belőlük kinőtt *Fiatal Filológusok Füzetei* (Korai Újkor) című sorozat füzetait és esetenként ismertettük is őket.[1]

Most, hogy az Acta Historiae Litterarum Hungaricarum huszonkilencedik kötetét kívánjuk bemutatni, azért is fontos erre hivatkozni, mert az Acta-ban szép számmal szerepelnek olyan filológusok, akikkel már találkoztunk a *Fiatal Filológusok Füzetében*, de azért is mert az egyes tanulmányok ugyanolyan nagyszerű felkészültséggel, pontos bibliográfiai adatolással, egyik tételes vallás, vagy jól szervezett egyház iránti elkötelezettséggel sem, mindenféle rokonszenv vagy szubjektivitás nélkül íródtak, mint ahogy azt tapasztalhattuk az *Adattár* köteteinél is; a Keserű Bálint-féle iskola minden megnyilvánulásánál is láthattuk. És végül talán azért is, mert ismerős, már előzőleg valahol feldolgozott témával is találkozhatunk, mint például a Bartók István *Sylvester és Servestanus. Adalék a kora újkori német-magyar kulturális kapcsolatok történetéhez* című tanulmányában. (33-40. p.)

A szerzők, vagy még inkább a szerkesztők, ha csak lehetett, tartózkodtak attól, hogy a XVI-XVII. századi munkákat párhuzamba állítsák napjaink társadalmi-kulturális viszonyaival, még inkább törekvéseivel. Mint ahogy például H. Hubert Gabriella se teszi a *Zsoltáréneklési vita a 17. század közepén* című tanulmányával. (85-96. p.) Holott a közelmúltban is, de hatásait tekintve még napjainkban is eleven, élő probléma a Magyar Református Egyházban lezajlott úgynevezett „ritmikus zsoltár” pártiak Karácsony Sándor, Árokháty Béla, Áprily Lajos, Kövendi Dénes, „Exodus Zsoltár” stb. vívtak a „konzervatívokkal”. A vita különben irodalomtörténeti alaposítású volt annakidején is. *Tolnai Dali János Szenczi Molnár Albert* költői tehetségét, művészi nagyságát, zsoltárfordításai szépsége-művészi volta mellett hitelességét is kétségbe vonva támadta az „éneklési vitában” Szenczit és barátait. Természetesen minden időben megvoltak Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításainak (és azok dallamainak) tekintélyes védelmezői is. Az újabb Szenczi Molnárt védelmezők, tisztelők és messzemenően elismerők közt felvetődött egy új, korábban kevésbé hangsúlyozott szempont; az, hogy Szenczi nem csak fordító, hanem felettébb jó és képzett költő is, tehát művész is volt. Általában nem számoltak azzal sem kellőképpen, hogy Szenczi Molnár mélyen vallásos ember volt; jelen esetben teljesen azonosult az Istent dicsőítő zsoltárok szerzőjével és magukkal a szent zsoltárokkal, az Ó-szövetség isteni világával. Minderről irodalmunk és irodalomtörténetünk legnagyobb alkotóival egyetértésben és idézve is őket, utalva is rájuk *Áprily Lajos* és *Árokháty Béla* írt egy-egy nagyszerű bevezető tanulmányt az Incze Gábor által összeállított és kiadott *Szenczi Molnár Albert* című emlékkötetében, 1939-ben.[2] Nagyon érdekesen ennek az újabb, a 17. századi vitához oly sokban hasonló vita egyik nagyon bántó érvelésének, a Szenczi Molnár-féle zsoltárfordítás művészi voltának bizonyítására 1984-ben az akkor induló fiatal irodalomtörténészeink egyikének feltűnt, hogy a Szenczi-féle zsoltárfordításoknak „csak szövegkiadása” mindeközéig nincsen, jóllehet egyre többen hivatkoznak Szenczi kivételes költői tehetségére és a magyar irodalomtörténetben mérföldkövet jelentő zsoltárfordításainak költői nagyságára. Győri János elkészítette *Szenczi Molnár Albert* Zsoltárfordításainak első szövegkiadását, amit aztán a Szépirodalmi Kiadó

[44]! [endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. szeptember 15.

1984-ben ki is adott.[3]

A kötet különben 31 tanulmányt tartalmaz Legtöbbjéről csak tágas általánosságban tudunk szólni s csak két, illetve három tanulmánynál időzünk el kissé. A tanulmányok minden esetben felírtos különlenyomati fejléccel jelentek meg. A szerkesztők („a kötet összeállítói”) nagyon igyekeztek arra, hogy a „fiatalok” mellett kellő arányban szerepeljenek az „öregesek” is és arra is, hogy egy szerző csak egyszer, csak egy tanulmánnyal szerepelhessen. Természetesen nem maradhatott ki a szegedi nagyhírű filológiai iskola alapítója, vezetője, Keserű Bálint professzor sem. Méghozzá egy olyan tanulmánnyal van jelen, amely szorosan kapcsolatos, eszmetörténetileg összefüggő a *Fiatál Filológusok Füzetei* 2. számaként a Keserű Gizella szerkesztette (Kasza Péter fordította és Fazekas Sándor gondozta) rendkívül érdekes és nálunk alig ismert *Henricus Nollius*-féle hermetikuskeresztény regényével.[4] Keserű Bálint közleményének címe: *Sebastian Franck és a „platonista-hermeticus kereszténység”* (143-149. p.) önmagában messzemenően igazolja, hogy tanulmánya szorosan összefügg Nollius regényével, és nagyban hozzásegíti az érdeklődött, hogy valami érdemlegest megtudjon a hermeticus kereszténységről, annak magyarországi ismeretéről, illetve hatásáról.

Kötetünk 31 tanulmánya annak ellenére, hogy egy töről fakadt termékek, eléggé változatosak. A nagy egység abban rejlik, hogy az egész tanulmánykötet 16-17. századi eszmetörténettel foglalkozik, mégpedig a már említett objektív módon. Közülük meg kell említenünk, hogy Balázs Mihály és Keserű Gizella két ismeretlen régi magyar verset mutat be. (5–24. p.) Az egyik vers Gyulai Sámuel unitárius lelkész prédikációgyűjteményében (Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár) található különféle unitárius iratok (prédikációk, meditációk) mellett. Számunkra különös jelentőséggel bír az első vers, a Bornemissza-énekeskönyvben szereplő, Szepetneki Jánosnak tulajdonított *Bátorítás halál ellen* című vers, amivel „pályakezdőként” és meglehetősen kezdetleges módon, 1948-ban, a Szatmár-Beregi Centenárius kalendáriumában foglalkoztam.[5]

Úgy vélem, hogy ez az Acta-szám is bebizonyította, hogy az egyháztörténészeknek kötelező, az irodalomtörténészeknek ajánlatos, a magát művelt magyar közönségnek tudó csoportoknak, közösségeknek pedig tudni illik a 16-17. század nagy magyar kulturális-szellemi teljesítményeiről, és a róluk szóló irodalomról.

(Dankó Imre)

Jegyzetek:

[1] Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. Sajtó alá rend.: Vadász Veronika. Szeged, 2002. (Fiatál Filológusok Füzetei. Korai Újkor 1.) Ismertetés: Dankó Imre: – In: *Confessio*, 2002. 3. sz. 116-117. p.; Kasza Péter – Fazekas Sándor: A filozófiai parergon tüköre. Henricus Nollius hermetikuskeresztény regénye. Szeged, 2003. (Fiatál Filológusok Füzetei. Korai Újkor 2.); Johann Arndt az ősi filozófiáról. Szövegváltozatok Carlos Gilly tanulmányával. Sajtó alá rend.: Hankó Péter. Szeged, 2003. (Fiatál Filológusok Füzetei. Korai Újkor 3.); A harmincéves háború prófétái és chiliasztái I. Tanulmányok. Szerk.: Juhász Levente – Viskolcz Noémi. Szeged, 2003. (Fiatál Filológusok Füzetei. Korai Újkor 4.) Utóbbiak ismertetése: Dankó Imre: – In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2004. 2. sz. 171-173. p.

[2] Áprily Lajos: A zsolnárfordító. In: Szenczi Molnár Albert. Áprily Lajos és Árokháty Béla tanulmányával. Szerk.: Incze Gábor. Bp., 1939. (A Reformáció és Ellenreformáció Korának Evangéliumi Keresztény (Református és Evangélikus) Egyházi Írói. XII.) 3-16. p.; Árokháty Béla: A költői munka Szenci Molnár Albert zsolnáraiban. In: Uo. 17-28. p.

[3] Szenczi Molnár Albert: *Psalterium Ungaricum*. Szent Dávid Királynak És Prófétaának Százötven Zsolnári. Sajtó alá rend: Győri János. Bp., 1984.

[44]! [endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. szeptember 15.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_218-220.htm

[4] A filozófiai parergon tüköre. Henricus Nollius hermetikus-rózsakeresztes regénye. Szeged, 2003.

[5] Dankó Imre: Szepetneki János bátorítása halál ellen. In: Szatmár-Beregi Kalendárium 1949-re. Szerk.: Dobos Zoltán. Mátészalka, 1947. 89-93. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

8.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVII

Messzire szórva a fényt... Visszatekintés a kunszentmiklósi református templom toronygombjában talált dokumentumok tükrében. Szerk.: Pintér Gyula. Kunszentmiklós, Kunszentmiklósi Református Egyházközség Presbitériuma, 2004. 100 old.

Többször foglalkoztam a református templomok toronygombjainak eléggé változatos irataival, amiket *emlékiratok* néven kutattam, elemeztem és próbáltam rendszerezni, különösen két tanulmányomban is.[1]

Meglehetősen járatlan úton tettem meg az első lépéseket, hiszen a toronygombokkal se sokan foglalkoztak, a bennük lévő iratokkal pedig még annyian sem. A toronygombokkal kapcsolatban főleg a gombfeltevési ünnepség szokásanyagát írták le. Hiszen ez egy nyílt színi, látványos, a „nagy” építkezés befejezését, elkészültét, a munkák végét bejelentő nyilvános ünnepség volt. Széles körben ismeretes az a szólás, hogy „*feltették a gombot*” = „befejezték a munkát, készen van a munka, tovább nem akarnak foglalkozni a dologgal.” A gombfeltevési ünnepségek csak részben hasonlítanak az építkezéseknél ismeretes koszorú, vagy bokréta állítási ünnepséghez, mert nem az egész teljes munka elvégzését jelzi, hanem csak azt, hogy „felhúzták” a tetőszerkezetet. A gombfeltevés nem könnyű feladat. Nagyon próbált, ügyes emberről lehet csak szó. A belevalók virtuskodni is szerettek a toronysisak hegyén, ha mással nem, akkor egy magukkal vitt üveg bor megívásával és az üres üveg ledobásával a közönség közé.

Toronygombiratot majdnem minden toronygomba tettek. Legkorábbi toronygombirataink a 18. század végéről ismeretesek. Az iratokhoz általában csatolták az akkor használatban lévő fém- és papírpénzek egy-egy példányát és újabban betették az iratok mellé a helyi újság, vagy újságok, illetve az országos lapok egy-egy számát. A lényeges azonban az az irat volt, ami általában nevek, adatok felsorolásával elmondta az építkezés történetét. Majd leírta a község szervezetét, a tisztségviselők névsorát, a legfontosabb adatokkal együtt. Ilyen esetekben a református egyház szervezetéről, az egyházi tisztségviselőkről a többi községi intézmény között mondták el a legfontosabbakat. Az emlékiratok legértékesebb részei azok voltak, amelyekben a község történetét mondták el, nagyrészt a községben élő néphagyományok alapján. A gombiratok elkészítését nagyon fontos közösségi ügynek tartották s legtöbb helyen több gyűlést rendeztek annak eldöntésére, hogy ki írja meg az emlékiratot, hogy mi legyen benne s mi ne. Általában a lelkészt, vagy a tanítót bízták meg az emlékirat megírásával, amit elkészülte után bemutattak a presbitériumnak, vagy a magisztrátusnak. Pár helyen, általában ott, ahol magasabb szintű partikula, vagy később középiskola is volt, nem elégedtek meg ennyivel, hanem mindenféle mellékleteket is tettek az emlékirat mellé. Például üdvözlő verseket, idézeteket a Bibliából, de neves íróinktól is, statisztikákat, sőt térképvázlatokat, újabban festményeket, grafikákat, legújabbán fényképeket is a településről. Mindennek nagy-nagy forrásértéke volt, de ha nem másolták le az iratokat és egy másolati példányt nem helyeztek el az egyházi irattárban, az emlékiratok csak jó néhány év múlva, a torony, a toronysisak és vele a toronygomb felújításakor váltak ismertté. De akkor is csak abban az esetben, ha a toronygombban lévő iratok nem sérültek meg, nem váltak olvashatatlaná.

Nem csoda, hogy különös érdeklődéssel, sőt izgalommal vártam a kunszentmiklósi református templom toronysisakjának újjáépítését, illetőleg toronygombja felnyitását, az abban talált iratok átnézését. Az izgatott várakozás nem volt indokolatlan. Kunszentmiklóson nőtem fel, az ottani ősi gimnáziumnak voltam a tanulója. A legszorosabb barátság fűzött a Vargha-család mind a hét gyermekéhez, de leginkább Tamáshoz (a matematikushoz), Balázshoz (a rendkívül sokoldalú irodalmárhoz, a nagyszerű Csokonai-kutatóhoz), Domonkoshoz (az ugyancsak irodalmárhoz, aki egy időben osztálytársam is volt). Tanárom, sőt osztályfőnököm, később barátom volt a község, az iskola, az egyház; Kunszentmiklós, a Felső Kiskunság társadalmi- és főleg kulturális életének, történetének kutatója és feldolgozója: Illyés Bálint.[2] Tőle sok ösztönzést kaptam minden helyi történeti-, történeti földrajzi, nyelvészeti, néprajzi és művészettörténeti kérdés

[44]! [endif] Feljegyzés a BM. III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szabályzatának tervezetéhez, 1966. szeptem

felderítéséhez: így, ha nem is közvetlenül, a toronygomb iratokra vonatkozóan is.

A *Pintér Gyula* nagytiszteletű úr által szerkesztett könyv nem egy, hanem több ünnepségről szól. Egy napon adtak hálát Istennek a *toronysisak* és tartozékai felújításának befejezéséért, és az úgynevezett *Öreg gimnázium* felújított épületéért, a benne elhelyezett *Baksay Emlékkönyvtár (Bibliotheca Antiqua Baksayana)* átadásáért és megnyitásáért (az Emlékkönyvtár tartalmazza Baksay Sándor egyéb emléktárgyait is). Bármily csábító is, az ünnepség ezen részével ezúttal, ennek a tanulmány-könyvismertetésnek a keretében nem fogok foglalkozni.

A kunszentmiklósi toronygombiratokkal kapcsolatban mindenekelőtt két dolgot kell előrebecsátani. Az első megjegyzés az, hogy a kunszentmiklósiak tudatosan a jövő valamelyik kései nemzedéke számára készítették a toronygombiratot. A másik jellemző dolog pedig az, hogy a kunszentmiklósiak nagyon erős, de egyben értékes, mondhatni, hogy tudományos színvonalon tájékozott lokálpatrióták és a kun, sőt a kiskun származástudat ébren tartói, valamint az egykori kiváltságok hatására erőteljes történelmi, jogtörténelmi, fejlett családtörténelmi érzékkel bíró közösség voltak. Ezért is voltak oly büszkék iskolájukra, amit, amikor lehetőség nyílt rá, azonnal nyolc osztályú főgimnáziummá fejlesztettek. Az iskola tanárait bevonták a közélet minden részébe arra törekedve, hogy minden megnyilatkozásuk, így toronygomb irataik is értékesek, tartalomban és formában egyaránt fontosak, használhatóak legyenek „a kései nemzedékek számára is.”

A Türelmi rendelet után épített templomuknak nem készítettek toronygomb iratokat. Már csak azért se, mert az első templomnak a mai értelemben nem volt tornya sem. Helyettük az építkezéssel közel egykorú magyar és latin nyelvű emléktáblákon rögzítették a templomépítés évszámait és mondtak köszönetet az uralkodóknak, hogy a templomépítést engedélyezték. Itt kell még megjegyeznünk, hogy könyvünk szerkesztésében, kiadásában (például a latin nyelvű szövegek, prózák és versek fordításával is) nagy szerepe volt a gimnázium volt neves irodalom- és helytörténész tanárának, *Balogh Mihálynak*, aki az Országos Pedagógiai Könyvtár főigazgatója lett, s így is, ilyen minőségében is sokat segített a kunszentmiklósi kulturális feladatok megoldásában (különben a most 15 éves *Pro Bibliotheca Antiqua Baksayana Alapítvány* kuratóriumi titkára).

A kunszentmiklósi Református Templom toronysisakjának a gombbal és más díszítményekkel együtt a leemelésére 2002. augusztus 27-én került sor. Szépszámú érdeklődő közönség előtt emelték le a közel nyolc mázsás szerelvényt és bontották szét nagy óvatossággal, nehogy tovább megrongálódjék a toronysisak és a gombban lévő iratköteg. A kunszentmiklósiak abban a szerencsés helyzetben voltak, hogy egyáltalán nem járt veszéllyel a gomb kiürítése, a toronygombiratok nem sérültek meg, már csak azért sem, mert nem köteggben álltak a gombban, hanem egy jól záró rézládikában. Külön öröm az is, hogy a kunszentmiklósi toronygombban nem egy, hanem két toronygombiratot találtak; az 1819. évit és az 1893-ból valót. Az iratokat először teljes egészükben nyomtatva adják közre (9-36. p.), majd pedig – kiadványunknak nagy előnyére szolgálva – minden iratot, fénymásolat tipográfiával is megjelentettek (46-90. p.)

A továbbiakban csupán összefoglaló módon, de az eredeti cím- és egyéb tájékoztató részfeliratok, címek felhasználásával a kunszentmiklósi toronygombiratok tartalmáról kívánok tájékoztatást nyújtani.

Az 1819-ből származó dokumentumok

1. (A) Gomb feltételekijor mondott Könyörgés. Írta és mondotta K. KunSzentmiklóson October 3-kán 1819 Esztendőben Böszörményi Varga Sámuel Helybeli Rendes Prédikátor.
2. Énekek mellyeket a' Torony Gombja feltétele alkalmatosságával el éneklett az Oskolai Énekő-Kar 1819-ik Esztendőben Octobernek 3-ik napján.

egyhaztorteneti_szemle_2007_02_221-229.htm

SpLen DIDIVs LVCens tVrrIs saCreta Deo sls! (Légyen a toronyunk Istennek szentelt ragyogóvá ! Balogh Mihály fordítása. A kiemelt római számok összege: 1819.)

3.

Oratio után a' Gomb Felemelésekor

1-vsz Tisztelet, öröm és imádás

.....Mentő paisa légyen !

2-vsz Éljen a' Magyar Izrael

.....Tornya s Bástyája mindég

Steph. Fantsi prof.

4. In Turrim renovatam Ecclesiae Reform. Oppidi Priv. K. Kun Sz. Miklós anno quem sequens Eteosticho-Pentameter exprimit: LVMIne LongInqVe ConspICienDa Phar. Vs. Cecinit Stephanus Fantsi h. t. Gymnasii Professor (Kiváltságos Kis-Kun-Szent-Miklós mezőváros református gyülekezete templomtornyának megújítására, abban az esztendőbe, melyet a következő Etersticho-Pentameter fejez ki. Az eterstichon görög szó, évszám-verset jelent, a pentameter ritmusú verssor római számokként is olvasható, kiemelt betűi a torony építésének dátumát 1819-et jelentik, ha összeadjuk őket! Balogh Mihály jegyzete, fordítása.)

Messzire szórva a fényt, ékesen áll a torony.

„Új korszak jó el most az évek forgásával”

.....

S férfi meg nő örökkön tisztelje a TE AKARATOD

Előadta Fántsi István ez időben a gimnázium professzora

(A latin distichonokat magyar prózára átültette: Balogh Mihály.)

Isten! Ím oltárodát ékesítjük,

8 négysoros versszakos vers:

El ne romoljon

Írtam Krisztus Urunk születése után 1819-dik Esztend. October 2^{dikán} K. Kun Szent Miklóson. Huszty Sándor Syntaxist Tanító Corrector.

Tüköre az késő Maradéknak (próza !)

Írta Ifjú Pap Mihály (Tekintetes Királyi Tábla Hites Jegyzője Kun Sz. Miklóson Született Hazafi.) (Az ünnepi irat arról szól, hogy egyre nagyobb becsülete van azoknak a fiataloknak, akik tanultak akár az iskolákban a tudományokat, akár bizonyos iskolázás után jeles műhelyekben, neves mesterektől a mesterségtudományokat. – Az irat végén a szerző megemlíti, hogy „most jött meg a Lakatos, a Bognár, Asztalos, Takács, Csizmadia és Szabó Mesterek Királyi Czéhek is”, amit mindannyian nagy örömmel fogadtak.

JóVaL FEL Vítetett

a Latsony tornyunk faLa szÍntén

aMIkor e páros Versbe TaLÁL

nI fogoD

Ezen a címen következik egy prózai egyháztörténet, amit akkor írtak, amikor tornyuk megnagyobbítását, megmagasítását kérték. A bevezető részhez egy teljes „világi” tisztikari névsor, valamint egy teljes egyházi „belső előljárói” névsor csatlakozik. Mindez bevezeti a teljes lakossági névsort: „A mostan élő Városi Lakosok kik légyenek, Neveik így következnek:”

Mielőtt még megkezdődne a lakossági névsor találkozunk a P. S.-sel (post scriptum= utóirat) jelzett megjegyzéssel: „Ezen alkalmatosságra érkezett meg hozzánk Erdélyből szeretett Vitéz Hazánk fiai T. Baky Imre Cs. K. Kapitány Úr a Székely Magyar Lovas Ezredtől. Nem különben Nemes Már Sigmond Törvény tanuló és Testvér Öttse Nemes Már János Debretzeni tógátus”.

Ezt követően olvashatjuk az előbbi irat szerzőjének nevét, ekként:

írta

N. Már Benedek

a' Tettes Királyi Tábla

Hites Jegyzője az 1819-dik Eszt.

Ezt követi 12 oldalon a teljes lakossági névsor. Nem akarva a hosszadalmas névsort ideiktatni csak az összegezéssel szolgálunk. 1819-ben Kunszentmiklóson, a város belterületén élt 433 kunszentmiklósi lakos, a külterületen pedig 410 fő, azaz összesen 840 nevet sorol fel a lakossági névsor. A külterületi nevek előtt külön címmel is éltek: *Kerekegyház, Orgovány-Szanki Pusztákon lévők Neveik fel jegyzése.*

A névsor végén ezt olvashatjuk: Írta Cseh István helybeli Lakos

d 2-a Octob. '819. Az előre bocsájtottakat eképpen rendbe szedte és Kiadta Atzél István fent írt Város akkori Első Jegyzője.

A kiadvány 28. oldalán a gombirat egyik legérdekesebb névsorával folytatódik emlékiratunk: „A’ K. K. Szent Miklósi Gymnasiumba Tanulóknak nevei Anno 1819 Esztendőik Die 2^{dik} Octobris midőnn a gomb feltételék.” A diáknévsor a következő csoportosításban összesen 144 nevet tartalmaz. „Rhetores 19 / Syntxistae 4 / Novitii 5 / Grammatistae 21 / Coniugistae 11 / Declinistae 20 / Sextae 64 / Összesen 144”.

A következő céhnévsorok sem kevésbé fontosak, sőt nagyon szépen mutatják, hogy Kunszentmiklós mezővárosban jelentős ipar is volt, hogy városunk társadalma korántsem volt egyoldalú. Az első Céh-névsor a „Szabó és Szüts, egyesült Céhbeli Mesterek Nevei” 21 mester nevét tartalmazza. Hasonló nagyságrendű a „Lakatos, Asztalos, Bognár, Kováts, Szíjjártó egyesült Céhbeli Mesterek Nevei” című névsorunk is. A névsor 20 mester nevét tartalmazza. A nem egyesült takács céh mestereinek nevét egy dátumos külön névjegyzékben adják elő: „Anno 1819. 3. Octobris Takáts Czéhnek Tagjai” című névjegyzék 23 takács mestert tart nyilván. Hasonlóképpen a csizmadia céh sem egyesült céh, hanem önálló ipari tömörülés, a következő címen: „A’ Tsizmadia Tzébeli Mester Emberek Nevei”, 24 mester nevét tartalmazza. Amint a fentiekből látható Kunszentmiklóson a legnagyobb céh a csizmadiáké volt, még a több szakmából egyesült céhek mestereinek a száma is kevesebb volt, mint az egyedül céhet alkotó csizmadiáké. Különben az alföldi mezővárosokban általában a legnagyobb ipar a csizmadia ipar volt.[3] A céhnévsorok után, a kiadvány 31. oldalán egy érdekes kiemelt (bekeretezett) szolgálati bejegyzést olvashatunk:

Egyenes Jó Szívűségibül adta a Palatinus Ő

Hertzegsége Regementnél szolgált 22 esz-

tendőkig Százados Kapitány Baky Ignázt

aki is Szoros Szolgálatja után pensio

tétődött

költ Szent Miklóson 1819 esztendőben

A fenti kiemelt feljegyzés keretén kívül a következő bejegyzés olvasható: „A feliratot hordozó papírba az adományozó egy 1796-ban vert korona tallért helyezett el.”

Közel hetvenöt év múltán, 1893-ban újból ki kellett javítani a toronysisakot és új toronygombot kellett készíttetniük. Azaz felbontották a toronygombot és szinte sértetlen állapotban találták benne az 1819-ben odahelyezett iratokat. Az, hogy az 1819. évi gombiratokat épségben megtalálták, arra vitte a presbitériumot, hogy azokat változatlan módon vissza kell helyezni az új toronygombba és egy másik ládikában mellé kell tenni az új, ekkor írt dokumentumokat. Így is történt.

1893-ból származó dokumentumok

„Áldás és békeség az olvasóval!” – megszólítással közlik az Egyháztanács 1893. július 23-án tartott tanácskozásáról szóló két részből álló jegyzőkönyvét. (Írta az egyháztanács megbízásából Szikszay Gusztáv, az Egyháztanács jegyzője.) Az első részben arról van szó, hogy a Kunszentmiklósi Ev. Ref. egyház közönsége megbízza az Egyháztanácsot, hogy „temploma külső és belső kijavítását, reá új ablakoknak, szélfogókkal és

oszlopos előcsarnokkal ellátott ajtóknak alkalmazását és a toronynak rézzel újból befedését elhatározván: mindezeknek eszközöltetésével az egyháztanácsot bízta meg.” (Itt felsorolja a teljes egyháztanácsot.) Az Egyháztanács a maga kebeléből építkezési bizottságot küldött ki (itt közlik az Építkezési Bizottság teljes névsorát), amely 18 ezer forint építkezési költséggel beindította a „munkát. A jegyzőkönyv fontos része annak szabatos leírása, hogy a torony javítására kerülvén a sor, felbontották a toronygombot is és ott az ott talált vörös réz ládikában talált írásokat, névsorokat stb. visszahelyezve a ládikába azt határozzák, hogy ezeket a nagyrészt 1819-ből származó iratokat visszahelyezi a megújított toronygombba. A jegyzőkönyvhöz csatolták annak a 27 db. ezüst és 11 db. réz pénznek a pontos érem leírásokat tartalmazó jegyzéket is, ami azoknak a fémpenzeknek a felsorolását tartalmazta, amelyeket a felújításra kerülő toronygombból vettek ki s amiről azt határozták, hogy ezeket ne tegyék vissza a toronygombba, hanem „a maguk megőrzés végett a gymnasium éremgyűjteményének adassék át”. A jegyzőkönyvhöz csatolt Jegyzék első részében „összesen ezüstpénz 27 darab amelyből 2 római, 5 idegen és 20 magyar királyoké”, második részében „összesen rézpénz 11 darab amelyből 1 római és 10 magyar királyoké „, a harmadik részben „összesen bankjegy 6 darab” került leírásra.

A következő új gombirat A Kunszentmiklósi ev. Ref. Egyháztól fentartott ginasiumra vonatkozó adatok címen először a Kormányzó testületek (A Dunamelléki ev. Ref. egyházkerület tanügyi bizottsága; a helybeli igazgatótanács; a tanári szék), a tanárok (névsor); a tanulók (az 1893/1894 tanévre beiratkozott 83 rendes, 4 magántanuló - ev. ref.: 43, ág. hitv. 3, róm. kath. 16, gör. kelet 1, izraelita 24, helybeli 28, vidéki 59. A helybeliek közül 14 ev. ref. vallású) adatait tartalmazza. Ezt követően található A kunszentmiklósi ev. ref. gymnasium tanulóinak névsora az 1893/4 . évben című teljes tanulói névsor osztályonkénti (I-VI) tagolásban.

Nagyon fontos a következő fejezet, jobban mondva azok az iratok, amelyeket fejezetünk szerint beletettek a 2002. november 4-én felemelt, helyére tett toronygombba „2002. november 4-én az építők felemelték a csillagot, kakast és a gombot tartó császárfát. A városközpontban leállt a forgalom, mindenki az égnek emelte a tekintetét. A nagy óvatosságot és pontosságot igénylő felelősségteljes művelet több mint egy órán át tartott.”

Ez az Üzenet kései utódainknak című irat különben kellő részletességgel felsorolja mindazt, amit 2002-ben bele helyeztek a toronygombba. Így: Mielőtt a daru útjára indította volna a hatalmas gerendát, a Presbitérium elnöksége a sok-sok megjelent érdeklődésétől kísérvé egy rozsdamentes acélkazettát helyezett el a toronygombban. A múlt és a ma üzenetét a jövőnek. Az acélkazettába visszatettük a rézkazettát a benne talált iratokkal együtt - vigye tovább őseink hitét, kitartását az utódainknak. A rézkazetta mellett helyet találtak a következők is:

„A lelkipásztor üzenete kései utódjának

A gyülekezet és a Presbitérium névsora

A Kollégiumunk tanári karának, alkalmazottainak és diákjainak névsora

A Bakér Mente, az Alföldi Lapok egy-egy példánya

A konfirmandusokról és a miniszterelnöki látogatásról készült fényképek

Bankjegyek”

Ezzel a bejegyzéssel fejeződik be a kunszentmiklósi toronygombiratok ismertetésének egy része. Az itt ismertetésre nem került nagyszerű egyházközségi ünnepségről szóló feljegyzések csak kis részben állnak kapcsolatban a toronygombiratok kérdéskörével.

Végezetre, összegezőképpen azt állapíthatjuk meg, hogy a kunszentmiklósi református templom toronygombiratai különösen nagy gonddal készültek és helyeztetek el a toronygombban, ahol még külön réz, illetve rozsdamentes acél kazettákba is tették az iratokat. A kunszentmiklósi toronygombiratok különösen névsorokban gazdagok. A közölt és a gombban megmaradt céhnévsorok alapján például egy eléggé árnyalt képet rajzolhatunk Kunszentmiklós kézműves-, ipari múltjáról és fejlődésmenetéről. A tanulói névsor alapján pedig eléggé szabályosan kirajzolódik nemcsak a kunszentmiklósi iskola, hanem az egész város vonzáskörzete, sőt, a vonzáskörzet változásai is. A legnagyobb érdeme, mondhatni tudományos haszna ezeknek a toronygombiratoknak a különböző névsoraiban van. Ezeknek a névsoroknak az összevetéséből szépen kikövetkeztethetők a város törzsökös családjai, a nemzedékeken át különböző tisztségeket viselt családok „mozgása”, sőt nyomon követhető a kunszentmiklósi társadalom átforgatója is az itt is hódító polgári szemléletre, életformára. Különben ennek a kiváló kiadványnak a lapjait lapozgatva feltámad bennünk annak a vágya, hogy itt volna az ideje, hogy az egész magyar református egyház templomainak tornyaiban lévő, vagy volt toronygombiratokat összegyűjtve, egységes szempontok alapján rendszerezzük és vázlatosan összefoglalva a tartalmi részeket, egy egységes kiadványban közre is adjuk. Példa lehetne előttünk ebben a nem kis munkában a hatalmas erdélyi toronygombirat korpusz.[4]

(Dankó Imre)

Jegyzetek:

[1] Dankó Imre: A toronygombokról és a toronygomb iratokról. In: Vallási Néprajz 5. Szerk.: Dankó Imre – Küllös Imola – Molnár Ambrus. Debrecen, 1991. 177-201 p.; Dankó Imre: A református toronygombok elhelyezésének szokásai és a toronygombiratok műfaji sajátosságai. In: Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. Szerk.: Balázs Géza et al. 2. köt. Bp., 2000. 284-308. p.

[2] Illyés Bálint számos munkája, könyve közül ezúttal a Kiskunsági Krónikára hivatkozunk: Kiskunsági krónika. A Felső-Kiskunság vázlatos története 1745-ig. Kunszentmiklós, 1975.

[3] Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon, 1686-1848. Bp., 1967. 26., 32., 105., 146., 234. p.

[4] Keszezh Vilmos: Egy Hír adás a' Késő Maradékhoz. 17-20. századi erdélyi toronygomb-iratok. Marosvásárhely, 2006.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)